

Західне Поділля

12 маршрутів між замками і каньйонами

Андрій Бондаренко

Зміст

Вступ	8
Що таке Західне Поділля?	9
Як користуватися цією книгою	10
Про автора	12
Маршрут 1: Замки і оборонні святині над Південним Бугом	14
Основні зупинки	14
Летичів: замок, монастир і слід Кармалюка	15
Меджибіж: замок над водою і мури на злитті рік	18
Хмельницький: місто між минулим і модерном	25
Шарівка: оборонна церква над ставом	28
Сутківці: церква-фортеця та замок з легендами	30
Сатанів: фортеця та синагога на кордоні імперій	32
Сатанівська Слобідка: монастир на краю скелі і шлях до Бохита	39
Тарноруда: два береги, один пульс історії	42
Статус пам'яток і доступ	46
Маршрут 2: Довкола Дунаївців: палаци, водоспади і храми-фортеці	48
Основні зупинки	48
Адамівка: оборонний храм над Ушицею	49
Зіньків: замок, козацька церква і чорна ковбаса	51
Маліївці: палац, водоспад і пейзажний парк	58
Підлісний Мукарів: неоготичний шедевр серед подільських полів	63
Дунаївці: палаци на тлі фабрик і ярмарків	65
Голозубинці: палац над Студеницею і високі обрії	68
Водоспад Бурбун: подільська лагуна серед ярів	70
Великий Жванчик: італійська вілла серед подільських ланів	73
Рахнівка: обід із раками і баронський дім	76
Кривчик: палац над Тернавою за зачиненими брамами	77
Статус пам'яток і доступ	80
Маршрут 3: Миньковецька держава: експеримент Мархоцького на Поділлі	81
Основні зупинки	81

Пролог експерименту	82
Миньківці: серце утопії	86
Кружківці: млин на березі часу	90
Отроків: резиденція правителя Миньковецької держави	96
Притулівка: велетенський млин та автентичні подвір'я	103
Статус об'єктів і доступ	108

Маршрут 4: Кам'янець-Подільський: столиця Поділля, яку ви не знаєте

	110
Основні зупинки	110
Кам'янець: місто-каньйон	111
Відомі і потаємні оглядові майданчики Кам'янця	116
1. Вулиця Івана Мазепи: Кам'янець із півночі	117
2. Польські Фільварки: католицький фасад міста	119
3. Руські Фільварки: провінційність півдня і горизонт вірменських кварталів	120
4. Новопланівський міст: між містом і каньйоном	121
5. Міський парк: вид із затінку над каньйоном	123
6. Замковий міст: панорама всіх часів	124
7. Гора Татариська: Кам'янець між двома пагорбами	126
8. Новий замок: бастион і панорама	128
9. Вулиця Францисканська: погляд з-за костелу Катерини	129
10. «Лань, що біжить»: міст над каньйоном	130
11. Вулиця Тринітарська: найпоетичніший захід сонця	131
Стара фортеця і Новий замок: бастион на скелі	133
Міські укріплення: мури, що оперізують острів	138
Польський ринок: старий майдан і скеля часу	144
Катедра з мінаретом та вулиця Татарська	150
Вулички П'ятницька і Домініканська: шовкова нитка між ринками та монастирями	157
Вірменські квартали: місто на гірських терасах і тінь старовини	164
Статус об'єктів і доступ	171

Маршрут 5: Шлях замків Поділля: від Кам'янця до Хотина вздовж Збруча

	173
Основні зупинки	173
Подільські Товтри: кораловий хребет часу	174

Чорнокозинці: замок на краю Збруча	177
Рихта: спокій Жванчика і тіні замкових мурів	181
Кудринці: замок над Збручем і шепіт підземель	183
Атлантида: кристали під Поділлям	186
Панівці: замок на мисі і протестантська друкарня	189
Жванець: фортеця на мисі між ріками	192
Брага: старий польський цвинтар та вид на Хотинську фортецю	196
Хотин: найфотогенічніша фортеця України	198
Окопи Святої Трійці: між двома ріками і трьома кордонами	205
Статус об'єктів і доступ	208

Маршрут 6: Дністер між Кам'янцем і Бакотою: найвражаючі краєвиди	210
Основні зупинки	210
Цвіклівці-Другі: меандр Смотрича на старій межі	211
Врублівці: українські фіорди між Тернавою і Дністром	214
Козяча Церква: кам'яна спина Поділля над Дністром	217
Китайгород: каньйон Тернави, товтри, костел і загадкові стовпи	218
Субіч: вражаючі краєвиди на Дністер та мальовниче село	223
Калачківці: меандри річки Студениця	228
Колодіївка: Бакота в дзеркалі затоки	231
Грушка: «мальоване село» та княжий палац біля Бакоти	233
Бакота: скельний монастир і дністровські краєвиди колишньої столиці Пониззя	237
Дністер під вітрилами: від Бакоти до Бабинської Стінки	242
Сурша, Сара-Лунга і Дністер: три річки, один каньйон	245
Нагоряни і Шишкові горби: кам'яна родина і старовинний килим	248
Комарів: Скелі Вітру і найширший Дністер	251
Галиць: монастир у скелі над Дністром	254
Статус об'єктів і доступ	257

Маршрут 7: Мури і підземелля Збруччя: шлях до Кришталевої	259
Основні зупинки	259
Скала-над-Збручем: фортеця на межі	260
Турильче: квіти біля розп'яття	266
Бурдяківці: тіні над річкою Бурда	269
Лосяч: Подільська Швейцарія під шпилем святого Антонія	271

Колиндяни: замок-палац у райгороді	274
Озеряни: шпиль костелу і тінь бастей	277
Борщів: борщ, ратуша, Народний дім і замковий костел	281
Сапогів: дерев'яна святиня над Циганкою	284
Кривче і Кришталева: замок, що пам'ятає султана, і печера, що зберігає таємниці	286
Статус об'єктів і доступ	291

Маршрут 8: Нічлава, Серет і Дністер: між мурами та підземеллями

Основні зупинки	293
Висічка і Пищатинці: замок над Нічлавою	294
Печера Вертеба: кажани та сліди трипільців	296
Більче-Золоте: гніздо Сапегів	299
Монастирок: печерний храм та каньйон Серету	304
Новосілка-Костюкова: усипальниця та замкова вежа	307
Голігради: меандр Серету між весною і зимою	310
Касперівці: оборонна Георгіївська церква і забутий Лутомирськ	313
Заліщики: найкраща панорама в країні	315
Статус об'єктів і доступ	324

Маршрут 9: Від Червоногорода до Бучача: замки, водоспади і містечка

Основні зупинки	325
Червоногород: руїни замку в кратері і найбільший водоспад	326
Товсте: містечко батька Богдана Хмельницького	333
Литячі: острів Ін-Янь на Дністрі	338
Язловець: ключ Поділля між фортецями, костелами та палацами	340
Бучач: місто шедеврів Пінзеля	347
Підзамочок: фортеця над каньйоном Стрипи	360
Звенигород: модерновий силует серед подільських просторів	362
Трибухівці: костел на роздоріжжі часу	364
Статус храмів і доступ	366

Маршрут 10: Чортків: під двома ратушами і тінню костелу святого Станіслава

Основні зупинки	368
---------------------------	-----

Замок Чорткова: історія міста в камені	369
Вигнанка: панорама міста з пагорба	373
Стара ратуша та площа Ринок	377
Надвіслянська готика костелу святого Станіслава	381
Вулиця від костелу до монастирю шариток: міський променад	385
Австрійські вілли: Чортків у деталях	389
Майдан Незалежності: серце міського життя	393
Статус об'єктів і доступ	398

Маршрут 11: Від Копичинців до Скалата: замки, оборонні синагоги і покинуті костели 400

Основні зупинки	400
Копичинці: костел, дерев'яна святиня і вокзал з минулого	401
Чагарі: село скульптур і фантазій	405
Коцюбинці: костел, палац і Нічлава, що пам'ятає замок	406
Жабинці: костел-руїна, що дивиться у небо	408
Сидорів: замок-корабель та костел-велетень	410
Шидлівці: млин на обох берегах Збруча	412
Гусятин: одне містечко на дві імперії	414
Личківці: між Тайною і щелепою	419
Забуті костели в селах між Личківцями та Гримайловим	424
Гримайлів: між величчю та занепадом	427
Скалат: історія навколо замку	431
Статус пам'яток і доступ	435

Маршрут 12: Тереховлянщина: княже місто та містечка над Серетом 437

Основні зупинки	437
Тереховля: замок Балабанів	438
Тереховля: давнє місто між двома берегами Гнізни	441
Плебанівський віадук: австрійське інженерне диво	447
Підгора: монастир-фортеця над Серетом	448
Підгайчики: сліди графів і неоготики	451
Долина (Янів): сліди бастей над рікою	454
Буданів: замок із легендою зради	456
Дарахів: цвинтар зі шедевралями скульптурами	459
Струсів: замкові підземелля, палац, костел і синагога над Серетом	460

Микулинці: замок Синявських, палац Потоцьких і бароковий тріумф	464
Статус пам'яток і доступ	468
Список використаної літератури	470

Вступ

Мій шлях до Західного Поділля почався зі старого фото в книжці про замки: кам'яний мур над водою і костел із гостроверхою вежею на тлі пагорбів. Кадр пахнув літнім пилом і дорогами, тож стало ясно: вирушити цим краєм – від міст і ярів над великими ріками до малих містечок із замками, оборонними церквами та ратушами; зв'язати книжкові силуети з реальними берегами, площами і мостами. Так одне фото задало тон подорожі: на місці шукати форму і масштаб і крок за кроком складати маршрути Західного Поділля.

Я відкрив Поділля не відразу. До 2010 року жив у Дніпрі, і станом на 2007-й уже мав за плечима поїздки до кількох європейських країн та п'яти держав Близького Сходу – Туреччину, Сирію, Ліван, Йорданію, Єгипет. Водночас жодного разу не був західніше Києва – парадокс, який і підштовхнув до власної «карти» України.

Захід України лишався для мене невідомим. Тим часом визрівала нова цікавість: замки і палаци, костели, дерев'яні храми, покинуті парки – свій український романтизм у ландшафті. Весільну подорож ми задумали як першу спільну пригоду і вирушили не до омріяної Африки чи Європи, а в бік Кам'янця-Подільського.

Панорама меандру Студениці біля Калачківців

Кам'янець став стартом великої особистої подорожі. Далі були Хотин, Чортків, Скала-Подільська – кожне місто вражало по-своєму: старовинністю, спокоєм і глибиною. Після того виїзду я повертався на Поділля десятки разів: заїжджав у майже кожне село, де є костел, замкові мури, оборонна чи дерев'яна церква, водоспад чи печера – інколи по кілька разів. Тутешній простір змінюється з сезонами і настроєм, і в цьому – причина повертатися.

Що таке Західне Поділля?

Західне Поділля – історико-географічна область України, умовно окреслена так: на сході її межа проходить лінією адміністративного кордону між Хмельницькою та Вінницькою областями; на заході простір замикає долина Стрипи в межах Тернопілля; на півдні природною межею слугують широкі дуги долини Дністра; на півночі – смуга, що тягнеться північніше Тернополя та Хмельницького. Ця рамка зручна для читання подальших маршрутів книги.

Регіон охоплює частини Хмельницької та Тернопільської областей. Його впізнаєш за щільною концентрацією замків та їхніх руїн, за палацовими ансамблями та садибними парками, а також за каньйонами Дністра та його приток – Стрипи, Серету, Нічлави, Збруча, Смотрича, Тернави, Студениці, Ушиці з терасами і урвищами. До цього додаються сакральні лінії – костели (часто недіючі або переосвячені), оборонні та дерев'яні церкви, синагоги – і міські доміанти на кшталт ратуш та торгових рядів. Навіть коли від палацу лишилися лише брама чи ділянка огорожі, ландшафт зберігає той самий «подільський романтизм» – не в епітетах, а у фактурі каменю, трасах валів і берегах рік.

У середньовіччі ці землі входили до Галицько-Волинського князівства, далі опинилися під Литвою, згодом – під Річчю Посполитою. У XVI-XVII століттях тут діяли великі магнатські роди – Потоцькі, Замойські, Лянцкоронські, Синявські; вони залишили резиденції, замки, костели. Більшість укріплень постала як відповідь на татарські набіги, тож замки з'являлися не лише в містах, а і у малих селах. За Австро-Угорщини регіон став осередком шляхетської культури та латинської освіти.

Сильна риса краю – зіткання ландшафту та історії. Замки тут не «тиснуть»

на краєвид, а востають у нього; костели стоять біля ставків і луків, церкви – серед садів горіхів і груш. На ранок від кам'яних мурів тягне вологою, змішаною з мохом і пилом часу – коротка, впізнавана нота, з якої починається день у подільських містечках.

Ця книга – не перелік адрес, а спосіб повернення до коренів. Вона пропонує пройти послідовними маршрутами – від замків і палаців до дерев'яних та оборонних храмів, від костелів до каньйонів і ярів – і подивитися, як минуле проростає крізь траву, камінь і пам'ять. Читайте від рамки до точки: спершу контур місцевості, далі – точки зупинок і короткі поради руху, щоб відкривати Західне Поділля щоразу ніби вперше.

Панорама південних кварталів Кам'янця-Подільського з Руських Фільварків

Як користуватися цією книгою

Більшість маршрутів у цій книзі – це протяжні ланцюги на 10-12 населених пунктів. Вони поєднують замки та палаци, костели і синагоги, дерев'яні церкви, греблі, печери, водоспади меандри і каньйони річок. Кожен такий маршрут має:

- точку старту та фінішу (зручно прив'язувати до автостанції, залізничної

станції або головної площі населеного пункту);

- опорні вузли (місця, де кілька домінант «читаються» разом: наприклад, замок + річка, костел + ринок, монастир + каньйон);
- переїзди між пунктами (короткі ділянки автошляхом чи автобусом) і короткі пішохідні маршрути всередині сіл та містечок.

У книзі є два окремі міські маршрути – Кам'янець-Подільський і Чортків. Вони подані як послідовні пішохідні прогулянки кварталами та міськими домінантами, без переїздів між населеними пунктами.

Як користуватися практично:

- спершу прочитайте «Основні зупинки»;
- далі рухайтесь за послідовністю точок і порад щодо переміщення;
- за потреби поєднайте сусідні маршрути, якщо маєте додатковий день.

У містах, містечка та селах більша частина шляху зручна пішки; між населеними пунктами – автомобілем або громадським транспортом. На заповідних ділянках рухайтесь позначеними стежками.

Про факти і перекази

У тексті легенди позначені словом «легенда» – ми не змішуємо їх із перевіреною історією. Дати, імена, топоніми, конструктивні описи подані предметно; якщо є сумніви, це переказ або припущення реконструкції.

Про статус храмів і костелів

Більша частина костелів, про які йдеться в книзі, нині не діючі як римо-католицькі парафії. Частина будівель використовується як православні або греко-католицькі храми (ми зазначаємо це при кожній локації). Інша частина – це руїни чи законсервовані об'єкти, куди інколи можна зайти всередину на свій страх і ризик, але де немає богослужінь. Ми послідовно зберігаємо історичну назву «костел» для споруд, зведених як римо-католицькі, навіть якщо їхня поточна функція інша.

Етика відвідування і доступ

Храми – діючі і не діючі – потребують поваги: зважайте на час богослужінь, одяг, обмеження на фото. Руїни – вразливі конструкції: не піднімай-

теся на перекриття, не зрушуйте камінь, не залишайте сміття. На приватних територіях – питайте дозволу. У природних зонах і на берегах – тримайтеся стежок.

Коли їхати

Весна і осінь дають м'яке світло і читабельний рельєф. Влітку поєднуйте міські прогулянки зі стежками вздовж води. Узимку відкривається графіка силуетів, безлисте гілля оголює замки, храми і палаци — їхні форми видно повністю. Ранок – час каменю; вечір – шпилів і веж на тлі неба.

Фотографії

Якщо не зазначено інакше, усі фото: © Андрій Бондаренко, 2015-2025.

Окремі фото, надані для цієї книги:

- Фото «Хмельницький. Особняк купця Журавльова у стилі модерн» та «Металеві скіulptури Миколи Мазура у парку ім. Чекмана у Хмельницькому»: © Юлія Трімасова, 2025 – за люб'язним дозволом автора.
- Фото «У печері Атлантида біля села Завалля»: © Андрій Щербицький, 2025 – за люб'язним дозволом автора.
- Фото «Плебанівський залізничний віадук біля Теробовлі, 1896 р.»: © Олександр Мальон, 2021 – за люб'язним дозволом автора.

Про автора

Андрій Бондаренко – мандрівник, дослідник Поділля і автор усіх світлин цієї книги. Від 2007 року їздить дорогами Західного Поділля, проходить маршрути пішки і автівою, звіряючи архівні обриси з живим ландшафтом: замками і палацами, костелами та церквами, каньйонами Дністра і його приток. Працює з темою «повільних» подорожей і локальної історії. Кілька років жив і працював у Хмельницькому, тож знає регіон зсередини.

Паралельно з польовими поїздками – державний управлінець: заступник Міністра інфраструктури України (2014-2015), заступник Хмельницького міського голови (2015-2020), генеральний директор державного підприємства «Біокластер» (2022-2023), від 2024 року очолює Офіс трансформації

Держпродспоживслужби (проект Європейського Союзу). Відвідав 69 країн і системно працює з українськими маршрутами. Є автором краєзнавчого сайту Andy Travel Club з власними матеріалами про понад 2000 міст і містечок України та світу.

Ця книжка – підсумок багаторічної роботи 2007–2025 років: ретельно перевірені тексти, маршрути півдня Тернопільської та Хмельницької областей і понад 300 авторських фото. Її мета – дати читачеві послідовні дороги і живий контекст місць, де історія вросла в траву, камінь і пам'ять.

Автор путівника – Андрій Бондаренко

Маршрут 1: Замки і оборонні святині над Південним Бугом

Це маршрут між Південним Бугом і Збручем: фортеці, монастирі, мури, долини річок, оборонні храми та єврейська спадщина. Рухаємось послідовно: Летичів → Меджибіж → Хмельницький → Шарівка → Сутківці → Сатанів → Сатанівська Слобідка → Тарноруда.

Панорама Сутківців з пагорба

Основні зупинки

Летичів. Замкова вежа, домініканський комплекс, міські храми.

Меджибіж. Замок і панорама з мосту через Південний Буг, руїни костелу святого Станіслава, єврейські святині.

Хмельницький. Коротка міська прогулянка: історичні кам'яниці, скульптури Миколи Мазура в парках.

Шарівка. Покровська оборонна церква на пагорбі над ставом, поруч костел.

Сутківці. Унікальна Покровська церква-фортеця та руїни замку, вид на долину Ушиці.

Сатанів. Замок, міська брама, ренесансна синагога-фортеця, кладка через Збруч і старі цвинтарі.

Сатанівська Слобідка. Свято-Троїцький монастир біля Збруча, Арден-палас, Парк Хижіків, стежка Медоборами в бік Бохита.

Тарноруда. Два береги Збруча з бароковими костелами і палацом, пано-рама місцевості з пагорба.

Летичів: замок, монастир і слід Кармалюка

У ранковому повітрі Летичева є щось особливе: камінь вбирає вологу нічного дощу, тиша розтікається між зубчастими мурами, а стара вежа вдивляється в обрій, наче сторож, що не втрачає пильності вже кілька століть. Саме тут починається подорож мальовничими закутками Західного Поділля – між рікою Південний Буг, яка креслить східну межу краю, і просторами, що тягнуться на захід, де Поділля переходить у Галичину.

Летичів – із тих міст, що не відпускають навіть після від'їзду. Тут кожна цеглина промовляє: ти на землі, де камінь пам'ятає більше, ніж архіви. Колись саме ця замкова вежа першою відкрила мені шлях у край рік і пагорбів: не найбільша серед подільських фортець, але вперта у своїй тіні, що виринає в пам'яті, коли зупиняєшся під холодним дощем десь далеко.

Ще в давнину поселення стояло на лівому березі річки Вовк і мало назву Лещин – від заростей ліщини. Та після нищівних татарських нападів люди переселилися на правий берег, де і утвердився Летичів. Перша письмова згадка про укріплення датується 1411 роком. За переказами, у другій половині XIV століття литовські князі Коріатовичі звели тут дерев'яну фортецю – камінь як щит від ординських набігів. І хоча документи мовчать про точний рік, уявляється саме той час, коли ця земля навчилася підніматися після пожеж і мечів.

У 1598 році, коли місто стало адміністративним центром, кам'янецький староста Ян Потоцький наказав звести нову твердиню на місці старої дерев'яної. Її кругла вежа стоїть і сьогодні: готичний силует, вузькі бійниці,

приховані сходи. Колись з її вершини вартові вдивлялися в рівчаки і дороги, а нині звідси видно подвір'я монастиря та лінії вулиць, які ведуть крізь віки.

Замкова башта в Летичеві та пам'ятник Устиму Кармалюку

З вершини вежі і сьогодні відкривається той самий простір, що бачили вартові: подвір'я монастиря, давня дорога, тераси зі слідами валів і уламки мурів, що лежать, мов недописані сторінки.

Поруч із вежею виріс костел Успіння Пресвятої Діви Марії та корпус келій домініканського монастиря. Домініканці з'явилися тут ще у XVI столітті, а на початку XVII почали зводити мурований храм. За легендою, коли монахи ще жили в убогій хатині за мурами, над їхньою каплицею з іконою вночі спалахнуло сяйво. Містяни подумали, що горить, але наблизившись, побачили світло, яке оточувало образ. Це стало знаком і переломним моментом: Ян Потоцький, який спершу не впускав проповідників до міста, відкрив їм ворота та віддав частину замку під монастир.

У 1722 році місто знову заговорило про чудеса: перед образом відбулися зіллення, що відновили паломницький культ. А у 1778 році ікона Летичівської Богородиці була урочисто коронована за благословенням папи Пія VI – подія, яка назавжди закарбувалася в пам'яті містян. Через століття, після втрати перших корон, папа Лев XIII надіслав нові, прикрашені діамантами та перлами.

Фасад костелу і сьогодні оживає декоративними лініями та кам'яними вазами, а товстостінні келії з підвалами зберігають прохолоду і зосередженість, як і сотні літ тому. Це не мертва пауза – між камінням нашіптуються молитви і губляться у закутках галерей.

Летичів. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії та колишній домініканський монастир

Під мурами костелу збереглися ще два свідки давнини. Михайлівська церква, що бере початок із XVII століття, зберегла суворий, майже фортифікаційний вигляд. У XIX столітті її добудували дзвіницею, що нині врівноважує силует храму. А трохи далі стоїть Успенська церква 1858 року

– приклад поєднання класицистичних форм із рисами еkleктики: чіткий хрестовокупольний об'єм, прикрашений кокошниками і шатровим завершенням у дусі «епархіального бароко».

Та, мабуть, жодна постать не закарбувалась у пам'яті Летичева так, як Устим Кармалюк. У 1830-х роках він підняв селянський рух проти поміщицької влади, і саме тут став одним із центрів спротиву. Кажуть, він не раз ховався у підземеллях монастиря, виринаючи вночі з темряви. Сьогодні пам'ятник Кармалюку, створений скульптором Василем Знобою 1974 року, вдивляється у замкову вежу – так, ніби вони досі щось ділять між собою.

Не менш цікавою є і літературна сторінка історії міста. У вересні 1854 року до Летичева прибув молодий підпоручик Лев Толстой. У щоденнику він залишив лише кілька слів: «Багато нового та цікавого», але навіть цей лаконізм свідчить: місто зуміло його вразити.

Темні сторінки з'явилися у ХХ столітті. У 1941-1944 роках біля старої замкової вежі діяв табір, де нацисти замордували понад дві тисячі військовополонених. Сьогодні про це нагадує меморіальна дошка, яка змушує затримати крок і вдуматись у тяглість історії – від середньовічних оборон до трагедій новітнього часу.

Після десятиліть забуття місто повернуло собі свою святиню - костел. У 1989 році, попри спротив чиновників, летичівці вперше за півстоліття знову увійшли до храму і відправили там месу. А вже 2006 року сюди повернулася копія чудотворної ікони. Відтоді влітку місто зустрічає багатотисячні піші паломництва, що йдуть із Кам'янця-Подільського та Томашполя, аби поклонитися Летичівській Богородиці.

Меджибіж: замок над водою і мури на злитті рік

Меджибіж стоїть між двома ріками – Південним Бугом і Бужком. Їхні води, зливаючись, зв'язали місто в вузол, що не розв'язується вже понад вісім століть. Тут земля з водою зчепилися так міцно, що ні військо, ні мир, ні навала не розшили цього сплетіння. Якщо Летичів – камінь, на якому спинаються і війна, і відбудова, то Меджибіж – камінь-пам'ять: розмочла водою, промита історіями.

З Летичева дорога веде на захід. За пів години серед полів на обрії вирастає силует: видовжений трикутник муру, башти, що впираються в небо, і вода, яка підпирає фортецю, мов коріння. Замок не при самій трасі: у селі Трибухівці зверніть праворуч і проїдьте ще близько 2 км до Меджибожа. Меджибізький замок стоїть не на скелястому узвишші, а на м'якому болоті, просоченому річковими потоками. Його рови і досі наповнені водою, тому його називають «водним замком Поділля». Це не метафора, а правда, яку видно відразу, щойно ступиш на кам'яний міст.

Панорама з мосту через Буг – одна з найвражаючих на Поділлі. Саме звідси фортеця постає у всій своїй потужності, немов корабель із каменю, що розтинає хвилі. І справді: замок нагадує велетенський ніс човна, спрямованого назустріч історії.

Панорама фортеці в Меджибожі з мосту через Південний Буг

Коли заходиш крізь браму, прохолода одразу обволікає плечі, ніби хтось кладе долоню і шепоче: «Не поспішай». Бруківка глухо озивається кроками століть, а холодні мури віддають пам'ять у долоні, якщо торкнутися

їх пальцями.

Меджибіж уперше згадується 1146 року в Іпатіївському літописі – як володіння київського князя Всеволода Ольговича. Вже тоді він стояв на перехресті шляхів, а отже – приречений бути і здобиччю, і твердинею.

У середині XIII століття місто спустошила монголо-татарська навала, та життя тут не згасло. Відродження принесла литовська доба: Коріатовичі, нащадки Гедиміна, звели тут кам'яний замок між двома річками, що і дало назву – Межи-Божже. Від них почався новий розділ історії – мурований і тривкий.

1540 року Меджибіж переходить до рук Миколая Сенявського, коронного гетьмана гербу Леліва. Це був один із найдосвідченіших полководців і політиків свого часу, який мало не щороку боронив Поділля від татар і турків. Він розбудував замок у стилі готики-ренесансу, звів палац із масивними цегляними вазами на даху. У ті ночі, коли світильники в них палали, Меджибіж здавався зоряним кораблем посеред вод.

У XVII столітті на бастіонах уже стояли козацькі гармати. Замок пережив облоги і турецьку окупацію: султан Мехмед IV зробив із нього санджак – невеликий адміністративний центр, де розташувалася залога яничарів. Старий костел тоді перетворили на мечеть. Османи навіть спорудили мінарет, який не зберігся донині, лишивши лише загадкові «турецькі стовпи» неподалік.

Коли 1681 року армія Яна III Собеського наблизилася до Поділля, турки кинули твердиню, намагаючись підірвати її. Та камінь вистояв. Замок ще не раз переходив із рук у руки: у 1703-му – козаки Самуся, а потім знову війська Сенявського.

Зі смертю Адама Сенявського 1726 року чоловіча гілка роду згасла. Його донька Софія принесла Меджибізький ключ у посаг Чарторийським – одному з найвпливовіших родів Речі Посполитої. Вони перетворили місто на важливий адміністративний центр і навіть заснували в замку землеробську школу.

Саме тут у 1790 році зупинявся Тадеуш Костюшко. Легенда розповідає, що він закохався в юну Теклю Журавську, та її батько не дав згоди. Невдале кохання так і лишилося рядком у тіні мурів.

XIX століття принесло нову драму: після поразки Листопадового повстання російська влада конфіскувала Меджибіж у Чарторийських. Замок перетворили на військове поселення: тут квартирували охтирські гусари, приїжджали на маневри Микола I та Олександр II. Донька Олександра III, велика княжна Ольга, настільки прив'язалася до полку, що покинула чоловіка і вийшла за свого ротмістра.

Могутні мури Меджибізької фортеці, вид з південного сходу

Історія замку – це низка завоювань, розчарувань і відбудов. Проте він не зник, і навіть радянські часи не змогли його зруйнувати остаточно: після того, як у стінах розташували молокозавод, у 1968 році тут відкрили музей.

Фортеця в Меджибожі не вирізана зі скелі: вона піднімається з прибережних луків і мілин між Південним Бугом та Бужком. Мури сходяться клином між двома течіями, і вода підступає впритул до їхнього підніжжя. Із боку сходу тягнеться рів із дзеркальною плесою, а кам'яний міст прокреслює над ним суху стежку. Геометрія твердині – клин і довгі куртини над

водою; перед тобою укріплений півострів, що спирається на переплетення річищ.

Основний периметр утворюють масивні стіни з вежами на кутах. Найвражаючою є східна башта-бастіон, зведена в XVI столітті – винятковий для Європи приклад об'ємної артилерійської оборонної споруди. Її три яруси амбразур дозволяли вести фронтальний і фланговий вогонь під кутом понад 180°. Уздовж кожної амбразури йшли ще вузькі стрільниці для гаківниць – так створювалися перехресні зони, що робили підступ до замку майже неможливим.

На південній стіні помітні величезні контрфорси, якими укріплювали мур проти натиску води і часу. Північно-західну частину утримує монолітна Лицарська вежа, за формою подібна до п'ятикутних башт замків Чарторийських. Її строгі обводи контрастують зі стрільчастими вікнами та зубчастим завершенням сусідніх стін.

Усередині просторий двір, похилий на схід. Колись він був забудований палацовими корпусами та службами. Донині зберігся колишній палац Сенявських – нині у руїнах, але з чітко окресленими ренесансними рисами: зубчастим парапетом і кутовими вежами з поясами-обрамленнями. Його сутерени ховаються глибше рівня двору, перекриті хрещатими склепіннями. Верхній поверх колись був парадним, а на даху стояли масивні цегляні вази зі світильниками.

Посеред двору піднімається замкова церква святого Миколая. Збудована 1546 року, вона поєднує готичну стриманість і пізніші барокові риси. Її шпилі та фіали знову сяють після реставрації. Колись тут був костел, за турків – мечеть, а з XIX століття – православний храм. Усередині збереглися фрагменти розписів XVI століття і глибока прохолода, що не зникає навіть у літню спеку.

На вежах і сьогодні можна відчувати подих історії. З Лицарської відкривається панорама міста і рік, а з тераси східного бастіону – вид на місце злиття Бугу та Бужка. Тут легко уявити козацькі гармати, що колись визирали з амбразур, або тіні вартових, що йшли нічною вартою.

Замок живе не лише минулим. У його стінах діють музеї: краєзнавчий, етнографічний, музей Голодомору. Щороку тут влаштовують фестивалі, і тоді давні мури наповнюються голосами, музикою, прапорами – майже як

колись, у часи Сенявських чи Чарторийських.

Двір замку у Меджибожі: Замкова церква та Лицарська вежа

Меджибіж – не лише фортеця, а і вузол, де переплелися релігії, народи і покоління. Тут у камені відклалася пам'ять і католиків, і православних, і хасидів, і навіть турецьких вояків.

Найсильніше відчуття присутності іншого світу дарує цвинтар на околиці, де під білим оелем спочиває Ізраель бен Еліезер – Баал Шем Тов, засновник хасидизму. Щороку сюди приїжджають тисячі прочан з усього світу. Вони приходять не лише до могили, а і до пам'яті, що дихає крізь траву і старі мацеві, деякі з яких датовані XVI століттям. Камені прикрашені левами, оленями, глечиками – символами сили, життя і вічності.

Неподалік стоїть синагога-клойз учня Авраама Єгошуа Гешеля. Кажуть, тут молився сам Баал Шем Тов. Ці стіни досі пам'ятають голос, що лунав мов шепіт і пророче слово. Поряд – відновлена сучасна синагога, доказ того, що єврейський спадок Поділля не зник, навіть коли здавалося, що

його вже ніщо не тримає.

Католицький слід у Меджибожі зберігся у руїнах костелу святого Станіслава, зведеного 1600 року Адамом Єронимом Сенявським. Він задумувався як пантеон слави роду. Стрілчасті вікна і фронтон із бароковими волютами досі піднімаються до неба, хоч дах давно обвалився. Поруч, за припущенням краєзнавців, діяв домініканський кляштор. Сьогодні трави проростають крізь апсиди і нішу, де колись стояла статуя святого, і лише волонтери час від часу розчищають пам'ятку від хашів.

Меджибіж. Руїни костелу святого Станіслава

Символом чужої влади і водночас невід'ємною частиною краєвиду став Турецький стовп. Це масивна цегляна колона з арочними прорізами, зведена в часи османського панування (1670-ті). Хтось вважає його мінаретом, інші – надгробком, ще інші – межовим знаком. На його вершині вже багато десятиліть живуть лелеки, і тепер над слідом Османської імперії ширяють крила птаства, байдужі до політики і воєн.

Православна традиція теж лишила свій голос. Колись у Меджибожі сто-

яв Успенський собор XVI століття зі стрільницями і оборонними вежами. Його не вберегли – радянська доба знищила храм. Але збереглася Миколаївська церква, зведена у 1913 році коштом великої княгині Ольги Олександрівни. Її світла грушоподібна баня здіймається над містом, нагадуючи про ще один пласт історії.

У центрі замкового двору і досі стоїть колишній костел Сенявських, тепер православна церква. Коли тут тихо, і проміння ковзає по готичних склепіннях, здається, що в цих стінах перетинаються молитви різних вір.

Містечко зберегло ще кілька кам'яниць кінця XIX – початку XX століття: старий готель із закомарою, крамниці з арочними вікнами, будинок-плебанію. Вони виглядають мов декорації фільму без гриму – злегка вицвілі, але вперті у своєму існуванні. Вузькі вулички дихають штетлом, ремісничим Поділлям, яке вміло виживати навіть після довгих років забуття.

Хмельницький: місто між минулим і модерном

Хмельницький для мене ніколи не був просто зупинкою між Летичевом і Сатановим. Тут я був не мандрівником, а частиною процесів. Це місто, в якому важливо не лише побачити фасади, а відчутти нутро: як воно росте, змінюється, тримає себе на ногах і водночас лишається самим собою – тихим вузлом шляхів і людських доріг.

Колись цей вузол звався Плоскирів. У XV столітті тут стояв польський військовий пост, що поступово перетворився на торгове поселення. Після поділу Речі Посполитої в 1793 році місто увійшло до складу Російської імперії, а згодом отримало нову назву – Проскурів. Наприкінці XVIII століття воно стало повітовим центром Подільської губернії. Залізниця, що прийшла сюди в 1871 році, принесла новий ритм і силу: Проскурів із провінційного містечка перетворився на торговельний і промисловий вузол, крізь який кочували крам, новини, залізо і люди.

У XX столітті Проскурів перетворюється на Хмельницький. Нове ім'я з'явилося у 1954 році, коли місто перейменували на честь Богдана Хмельницького – символу українського спротиву і самобутності. Та, попри зміну назви, місто залишилося тим самим вузлом – лише масштаб і швидкість життя зросли.

Хмельницький. Особняк купця Журавльова у стилі модерн. Фото: Юлія Трімасова

Я працював у Хмельницькому кілька років – заступником міського голови. Цей час не зробив мене туристом у місті. Він зробив його простором, у якому відчуваєш пульс не лише асфальтом, а і підшвою власних черевиків. І тепер, коли повертаюся сюди як гість, бачу його іншими очима – очима людини, яка шукала замки, а знайшла місто з характером.

Сьогодні Хмельницький часто оминають. Кажуть: немає тут старовини, немає легенд – лише новобудови і ринок. Але це лише поверхня. Справжня сила міста – у його просторі. Варто пройти ранком Проскурівською – пішохідною, ще без натовпів, коли плитка відгукується крокам. Місто тільки прокидається: запах кави, ранковий пил, голоси у крамницях, перші відчинені двері.

Хмельницький дихає модерном, що виріс на руїнах. Тут немає гучної пишності Кам'янця чи Львова, але є тихий нерв, який не дає місту перетворитися на декорацію. Кам'яниці кінця XIX – початку XX століття ще можна

побачити на Подільській, Володимирській, Проскурівській. Це колишні торгові ряди, земські будівлі, рідкісні фрагменти модерну, які вціліли попри війни, пожежі і байдужість часу.

Металеві скульптури Миколи Мазура у парку ім. Чекмана у Хмельницькому. Фото: Юлія Трімасова

Та справжня мова Хмельницького – не лише камінь, а і метал. У парках імені Шевченка і Чекмана вирости фантастичні істоти – дракони, птахи, космічні створіння з арматури і металобрухту. Це роботи Миколи Мазура, художника, який у 1980-х створив унікальну колекцію металопластики. В жодному іншому місті України немає нічого подібного. Його скульптури не мають табличок, не стоять на п'єдесталах. Вони просто живуть серед дерев і стежок: діти катаються на драконах, закохані лишають на них відбитки взуття, птахи сідають на їхні залізні плечі.

Мазур подарував Хмельницькому особливу мову – мову міста, яке не кричить про себе, а пропонує придивитися уважно. І це, мабуть, найточніший символ Хмельницького: він не прагне здаватися давнім, але і не дозволяє забути, що історія тут поруч, лише під іншим виглядом.

Шарівка: оборонна церква над ставом

Подільська дорога часом вимагає терпіння – і не лише через ями під колесами. Тут важливіше – вміння доїхати туди, куди не веде жоден туристичний буклет. Шарівка – саме таке місце. Село, що ховається за поворотом, серед лісосмуг і пагорбів, де камінь тихо зберігає пам'ять – без афіш і вивісок.

Дорога з Хмельницького до Кам'янця прокладає шлях між полями. Десять у селі Правдівка – поворот, що не має вказівника. Колиш тут було містечко, тепер – звичайне село, яке зберігає диво, замасковане серед трав і садів.

Перші згадки сягають XIV століття. Саме тоді на пагорбі над річкою Вовчок постала оборонна вежа – бастион із машикулями, що стежив за Кучманським шляхом. У 1430-х шляхтич Ян Домарат добудував до неї триконхову наву – так бастион став храмом – Покровською церквою, однією з найдавніших мурованих святинь Поділля.

Шарівка. Покровська церква-фортеця

Знайти її – вже частина ритуалу. Жодного нормального покажчика, жодної туристичної мапи. Старий дідусь, що сидить на лаві біля хвіртки, може завести не туди, але замість указівки розповість про свій город і сусідів – і ці кілька хвилин теж стають частиною Шарівки.

А коли дорога виводить на пагорб – серед старих дерев і ставка стоїть вона: церква-фортеця. Масивні мури, груба кладка, товсті стіни, у яких, здається, зупиняється час.

Вона бачила татарські набіги, особливо в 1567 році, після яких храм відновив подільський воєвода Якуб Претвич. Він запросив домініканців, і храм став костелом Благовіщення. У XVIII столітті був розписаний тринітарієм Йозефом Прехтлем. Костел мав сім вітварів, а поруч – надгробки родини Дульських; сьогодні лишилися тільки два стовпи і мур парку. Підлога зберігала латинські плити, одну з яких датовано 1762 роком – її ще можна побачити біля входу.

У цьому храмі важить не перелік втрат, а тяглість часу. Під ногами – холод каменю, на тиньку – ледь вловимі відблиски давніх розписів, у повітрі – приглушене відлуння відправ. Простір поволі перетікає в парк: межі знижкої резиденції тут задають лише тіні дерев і лінії муру, решту домальовує уява.

Після 1832 року, коли домініканців вигнали, храм передали православним. Він став православною Покровською церквою – кораблем, що змінив прапор, але зберіг курс. Перебудови XIX століття змінили вигляд: замалювали фрески, переробили дах, додали бані. Радянська доба залишила свої втручання, та фортеця-церква вистояла. Її масивні стіни зберігають сліди століть, а з вершини вежі відкривається вид на поля і ставок, де віддзеркалюються береги і крони дерев.

Поруч із Покровською церквою височіє ще одна святиня, що нагадує про польську громаду Шарівки, – римо-католицький костел Матері Божої Святого Розарію. Його звели у 1858-1861 роках коштом родини Хелмінських та парафіян. Скромний фасад і стримані лінії храму зберігають пам'ять про тих, хто молився тут ще півтора століття тому. У його стінах – відлуння молитви кількох поколінь, які, навіть залишивши ці землі, лишили в них свій слід.

Сутківці: церква-фортеця та замок з легендами

У подорожах Поділлям варто залишати в серці запас для несподіваного – бо Сутківці не попереджають про свою силу. Поворот ліворуч на Сутківці – за кілька кілометрів після Правдівки, перед самими Ярмолинцями. З'їхавши з траси і піднявшись на пагорби, за поворотом відкривається вид, стриманий, як перший акорд органа: над річкою Ушиця виростають дві тіні минулого – унікальна Покровська церква-фортеця та руїни замку.

Сутківці – не просто село. Це шматок середньовіччя, який ніхто не відполірував до блиску. Камінь тут шорсткий, трава проростає між фундаментом і легендами так густо, що їх важко розрізнити.

Поселення бере початок ще від давньоруського городища, що стояло тут у XIV столітті як рубіж проти татарських набігів. У 1407 році литовський князь Вітовт передав ці землі угорцю Хотьку (Ходьку) Кроату. Від його нащадків походить рід Сутківських, а Федір, один із синів Хотька, став засновником місцевої гілки, яка дала назву селу. Тодішня фортеця ще не мала справжніх кам'яних стін і нерідко ставала легкою здобиччю, але саме з цих основ почалася історія Сутковецької твердині.

У другій половині XV століття Федір Сутковський збудував на старому городищі замок. Чотири башти по кутах, рів із підйомним мостом, товсті стіни – твердиня стояла на високій гряді, разом із церквою утворюючи оборонний комплекс. Та 1567 року татари здобули і спалили замок. У 1623-му його перебудував Олександр Балабан, племінник гетьмана Станіслава Жолкевського, одружений з останньою представницею роду Сутківських, Варварою.

Згодом замок утратив оборонне значення. Найбільше шкоди йому завдали місцеві мешканці в XIX столітті, розбираючи мури на будівельний камінь. А після Другої світової війни підірвали ще одну вежу. Сьогодні збереглася лише східна башта з частиною стіни – мов вирізана сторінка з хроніки, що досі тримає подих давнини.

Кажуть, у ті часи тут бував авантюрист Каліостро – шукаючи алхімічних таємниць у підземеллях замку. Чи правда це – невідомо, але легенда живе, як і перекази про привидів, яких начебто бачили тут у великодні ночі під дзвін церковних дзвонів.

Сутківці. Єдина збережена башта замку Сутковецьких

Головна перлина Сутківців – Покровська церква XV століття, збудована 1467 року православними шляхтичами Сутківськими. Це унікальна для України хрестоподібна споруда з чотирма баштами по кутах і до 95 бійниць для вогнепальної зброї. Її зубчастий карниз був не прикрасою, а справжньою оборонною лінією.

Архітектура храму вирізняється настільки, що дослідники порівнюють її з фортецями Західної Європи – зокрема, називають французький Шомон серед можливих натхнень. Над входом збереглася надгробна плита Івана Сутківського, а в інтер'єрі частково лишилися фрагменти середньовічних фресок.

Церква пережила чимало перебудов. У 1894 році її готичні бані розібрали, натомість поставили псевдомосковські куполи; тоді ж фрески замалювали. У 2007-2011 роках реставрація за проектом Ольги Пламєницької повернула храмові його первісну суворість: дерев'яні гонти, стриманий силует і зубчастий карниз.

Покровська оборонна церква у Сутківцях

Біля храму зберігся водяний млин початку XX століття – ще один уламок історії, вкраплений у мозаїку села. А з пагорба на східній околиці відкривається найкращий красвид: церква-фортеця на передньому плані, руїни замку на обрії, а між ними – долина Ущиці.

Сатанів: фортеця та синагога на кордоні імперій

Сатанів – подільське містечко, яке живе у межі імперій, ніби зупинене між Збручем і мурами. Здається, сюди варто повертатися знову і знову – місто не спішить змінювати себе, а просто зберігає порядок шарів історії – фортецю, синагогу, костел, кіркут, дерев'яну кладку, що веде через ріку – а поряд гусей і корів, які не звертають уваги на нечислених туристів.

Останнього разу я був тут у травні 2019-го – через дев'ять років після попереднього візиту. Відреставрована синагога повернула собі стриманий образ твердині. Але замок, міська брама, старий єврейський цвин-

тар, костел, дерев'яна кладка через Збруч – залишилися такі ж, оживлені пам'яттю, а не туристичною вивіскою.

Місто стоїть на високому березі Збруча – річки, котра століттями слугувала межею імперій. Тут змішалися голоси татар, польських магнатів, російських чиновників, козаків і селян: кожна частинка каменю в Сатанові звучить історією.

Є легенда, що назва походить від фрази латинською «Sat an non?» – «Досить чи йти далі?» – яку нібито спитав римський полководець Тонілій, добравшись до крутого берега. І воїни відповіли «Sat!». Це, швидше за все, цемент легенди, аніж факт. Інші версії ведуть до язичницького коріння і опору – назва як тінь від непокори богам.

Залишки замку в Сатанові, вид з протилежного берега Збруча

Документально Сатанів згадується у 1404 році, коли Ягайло подарував його Петру Шафранцю як оборонний пункт проти татар. Після 1431 року місто перейшло до Пйотра Одровонжа, який збудував першу круглу ба-

шту – ту саму, з вузькими бійницями, що сьогодні стоїть осторонь, як око минулого.

У другій половині XV століття тут постає п'ятикутний замок з bastіонами, багатоступеневими мурами і ровом із підйомним мостом. Колись це було одночасно і фортеця, і адміністративний центр, і головна захисна споруда над Збручем – комплекс, який утворював оборонну петлю над містом. Та вже у 1528-1530 роках татари кілька разів спалювали Сатанів, руйнуючи стіни і гарнізон.

У середині XVII століття Сатанів належав родові Сенявських, які активно зміцнювали його оборонні мури. Проте вже у 1653 році козацько-татарські війська напали на місто: замок тримався до останнього, але гарнізон був знищений. Того ж року польський гетьман Марцін Калиновський здійснив каральну акцію, за якою стратили кожного десятого мешканця міста. Ця трагедія досі зберігається в пам'яті місцевих, наприклад, у постаті Скорботного Ісуса на подвір'ї лікарні, яка вважається одним із найстаріших пам'ятників жертвам польсько-козацьких конфліктів.

Згодом, у 1672 році, Сатанів захопили турки. Місто обороняли зокрема в замку та синагозі, проте сили були нерівні, і значна частина населення загинула або була депортована.

У XVIII столітті Сатанів почав жити мирніше. Прибує навіть цар Петро I, Сенявські відбудовують мури, місто поступово стає торговельним центром: засновуються ярмарки, ремісники облаштовують крамнички уздовж ріки. Згодом місто переходить у володіння різних магнатських родів – Чарторийських, Любомирських, Сангушків, Потоцьких – і кожен залишає свій архітектурний та культурний шар.

Після поділів Речі Посполитої Сатанів увійшов до складу Російської імперії, і замок утратив своє стратегічне значення. Наприкінці XIX століття частину його мурів розбирали на камінь для побудови цукрового заводу поруч, який став економічним ядром містечка і працював понад століття – аж до 2002 року. У 1924 році було прийнято рішення про демонтаж фортеці як аварійної, але його вдалося відмінити, хоча замок утратив значну частину стін та одну з башт. У 2009-му корпус заводу частково обвалився, нагадуючи, що історія тут не має фіналів.

Дерев'яна кладка через Збруч у Сатанові

Нині від колись величної бастионної твердині залишилися лише дві вежі і фрагмент муру над каньйоном Збруча. Річка, яка колись була межею між Австрією і Росією, Польщею і СРСР, тепер розділяє Тернопільщину і Хмельниччину. Стоячи на дерев'яній кладці, що веде через Збруч до Калагарівки, відчуваєш, як стикаються не лише області – а і століття.

Колірна палітра осіннього каньйону Збруча – мідно-охриста, як полотно Каспара Давида Фрідріха. Гуси, корови, вигін – усе ніби сповільнює хід часу, немов світ зупинився між бастионом і рікою.

Особлива пам'ятка Сатанова – ренесансна синагога-фортеця, одна з найстаріших у всій Україні. Її збудували на межі XVI-XVII століть, і відтоді вона стала невід'ємною частиною містечка, мов кам'яний щит, що тримав на собі не лише молитву, а і оборону.

Її стіни завтовшки понад два метри, вузькі вікна-амбразури і потужні контрфорси робили синагогу схожою радше на замок, ніж на звичну святиню.

Тут простір молитви і простір захисту перепліталися так тісно, що їх неможливо було відокремити.

Відновлена оборонна синагога у Сатанові

Усередині зберігся просторий молитовний зал із ребровими склепіннями. Біля східної стіни – арон-га-кодеш XVIII століття – ниша для свитку Тору, прикрашений різьбленням левів та короною Давида. Його кам'яна вага і вишуканий орнамент надають залові відчуття величі, яке не зникло навіть у найтемніші часи.

У радянські роки синагогу перетворили на зерносховище. Стіни тріскалися, вологість руйнувала штукатурку, і здавалося, що святиня не витримає. Але громада зберегла її пам'ять. У 2013-2015 роках будівлю відновили завдяки ініціативі єврейської громади та зусиллям Артура Фрідмана, котрий став одним із головних рушіїв реставрації. Повернули стриманий силует, укріпили мури, очистили арон-га-кодеш. Ця реставрація стала справжнім жестом повернення – доказом, що єврейський спадок Поділля не зник, навіть після десятиліть мовчання.

Сьогодні синагога знову піднімається над Сатановом, ніби вартова. Вона дивиться на містечко і мовчки свідчить про століття, коли громада знала і світло молитви, і темряву нападів. Її обриси нагадують: це не лише будівля. Це пам'ять, що зберігається у камені.

Неподалік один із найбільших єврейських некрополів в Україні: верхній ярус мацев XVI-XVIII століть, поховання жертв епідемій і Голокосту. Некрополь з його історичними надгробками – нагадування про громаду, яка жила поруч із мечами, плоттю і молитвою.

Мацейви на єврейському цвинтарі у Сатанові

Міська брама неподалік від синагоги зустрічає мандрівника так, ніби досі тримає ключі від усього містечка. Її заклали ще у XV столітті – на південному вході, біля місця, де невеличкий струмок впадає в Збруч. Кам'яні стіни завтовшки понад два метри і досі зберігають відчуття міцності, ніби готові витримати натиск.

У 1724 році гетьман Адам Миколай Сенявський відновив браму і подарував їй барокову надбудову. Над аркою з'явився картуш із гербом «Лелива» – півмісяцем і зіркою, а нижче – кам'яна плита з написом, у якому Сенявський пояснював, заради чого вона стоїть: «Щоб Оттоманській Порті за-

городити дорогу до Польщі, щоб протиставити лютому татарові Сатанів, проти чого навіть ворота адові не здолають. Одному тільки Богові, Королеві і Вітчизні віддаватиме свої ключі».

Квадратна у плані, чотириярусна, з вузькими бійницями і білокам'яними лиштвами вікон, вона більше схожа на невелику фортецю, ніж на звичайний в'їзд. Колись тут була частина єдиної лінії оборони разом із замком. Пізніше в ній діяла митниця – бо Сатанів століттями стояв на кордоні імперій. Тепер брама вже не тримає вартових, але її силует і далі виглядає наче шолом лицаря, що так і не зняв обладунки.

Сатанів. Міська брама з гербом та кам'яною плитою Адама Миколая Синявського

Після перебудови Сатанова в XVII-XVIII століттях у містечку був зведений костел Святої Трійці, ймовірно на місці ранішої споруди, що можливо розпочиналася у XVI столітті. Деякі автори приписують його заснування Яну Костці у 1581 році, проте ці відомості поки не мають підтверджень у доступних відкритих джерелах і лишаються предметом локальних припу-

щень.

Поруч із костелом простягається старий католицький цвинтар. Сьогодні його хрести нагадують радше мохові пагорби, притихлі під заростями трав – мов пам'ять, що зрідка пробуджується.

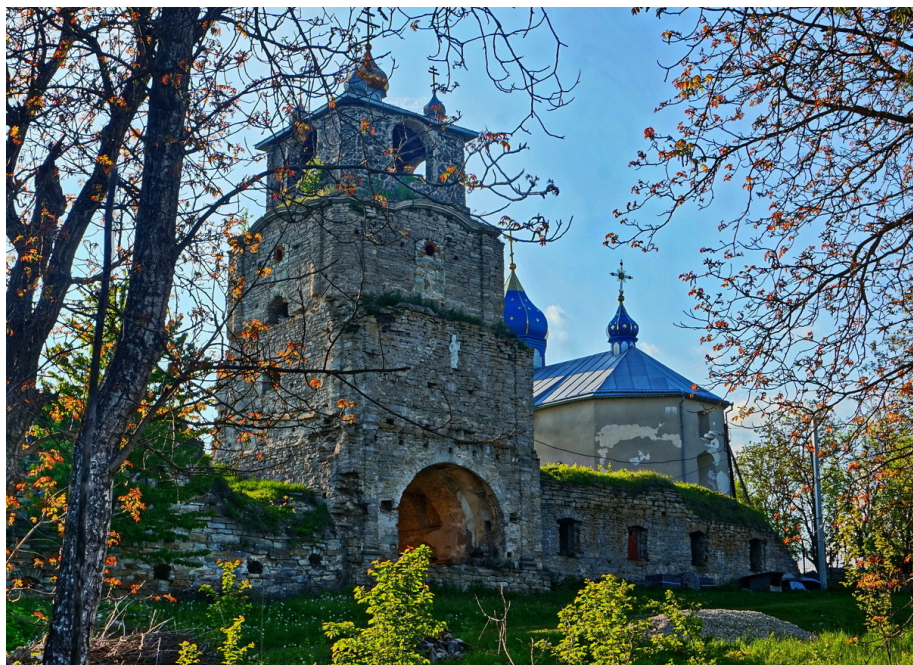
Костел пережив загрозу занепаду в XIX–XX століттях, як і більшість культових споруд Сатанова. Нині на його місці – сучасна споруда, яка продовжує виконувати обрядову функцію громади. Старий цвинтар, хоч і втрачений у більшості своїх деталей, свідчить про католицький присутній в історії міста: його хрести – свідки традицій, що не зникли, а лише змінили форму.

Сатанів не ховає свою давність за фасадами. У місті збереглися облуплені кам'яниці, під'їзди без дверей, заграбовані вікна старого єврейського кварталу. Старі дороги в'ються між новими готелями: SPA-комплекс «Арден Палац», кафе, дороги – усе це з'єднує шар минулого з живим сьогоденням.

Сатанівська Слобідка: монастир на краю скелі і шлях до Бохита

Всього три кілометри від Сатанова – і дорога ніби розстібається, відкриваючи інший світ. Тут Збруч, що звивався тихою течією між пагорбами, раптом різко врізається у скелясті береги, подекуди утворюючи каньйон з високими стінами. Над ними, мовби прирісши до каменю, стоїть Свято-Троїцький монастир. Його мури здаються не збудованими, а вирослими разом із кручами. Камінь зросся з урвищем так щільно, що важко зрозуміти, де закінчується скеля і починається будівля.

Історія монастиря сягає давніх часів. У документах він згадується на початку XVII століття, але перекази ведуть його ще далі – до середньовічного печерного скиту, де оселялися відлюдники. Ймовірно, саме ті підземелля, що і нині ховаються під монастирським подвір'ям, стали першими келіями, де молилися перші ченці. Відчуття тут особливе: стоїш біля входу до печер, і здається, що звідти досі йде прохолода віків, у якій зберігається відлуння давніх голосів.

В'їзна брама монастиря у Сатанівській Слобідці

Основна споруда – церква Святої Трійці, зведена у 1654 році. Скромна, з п'ятикутною апсидою і світлими, наче вирізаними в камені, стінами. На південному фасаді зберігся сонячний годинник – стародавній спосіб відліку часу, що і досі справляє враження. Поруч – келії, трапезна, вузькі доріжки, які ведуть углиб подвір'я і далі – до схилів каньйону. Над входом здіймається барокова дзвіниця XVIII століття, прикрашена статуєю святого Роха – захисника від епідемій. Її силует і сьогодні нагадує про ту епоху, коли віра і оборона перепліталися нерозривно.

У XVIII столітті монастир перейшов до василіянського ордену. Василяни розбудували комплекс, упорядкували внутрішнє життя, але і привнесли нетипову для монастирів рису – тут діяло братство професійних жебраків. Їх не соромилися, не ховали, а навпаки – впорядковували їхню спільноту, встановлюючи правила, ієрархію, навіть форму співжиття. Це був один із тих рідкісних прикладів, коли убогість перетворювалася на форму гідності.

Саме тут служив і Арсеній Сатанівський – богослов, перекладач, випу-

скник Києво-Могилянської академії. Його ім'я знають у церковній історії як одного з перших перекладачів богослужбових текстів, які лягли в основу літургії Російської православної церкви. Певний час він жив і працював у Москві, та згодом повернувся сюди – на край каньйону, де молитва гучніша за голос імперії.

Монастир пережив і війни, і розруху. Під час Першої світової його обстрілювали, а в радянські роки мури розбирали на каміння – будували ферми, корівники, силоси. Те, що не знищили вогнем, добила байдужість. Але в 1989 році монастир повернули громаді. І він знову ожив: повернули хрест, почали служби, звели нові дахи, підперли тріщини, очистили подвір'я.

Поруч – печери. Їх не досліджено повністю, вони не мають гучних назв, не виблискують електрикою. Але якщо увійти в одну з них, відчуєш подих землі: запах вапна, вологу каменю, шурхіт крапель. Тут не треба проводити екскурсію – тут достатньо просто постояти в тиші.

Печерна церква у монастирі у Сатанівській Слобідці

Далі стежка повертає до Збруча, мінаючи «Арден Палац» – новий силует, що різко контрастує з навколишнім. Панорамні вікна, басейни, SPA-послуги – інший вимір, інша естетика. Але навіть він, хоч і вирваний з

сучасної архітектури, якимось дивом не виглядає тут зайвим – можливо, через те, що простір Сатанівської Слобідки вміє приймати різне.

Неподалік – парк диких звірів. Ведмеді, вовки, рисі живуть у просторих вольєрах на території, що тягнеться попід лісом. Це не зоопарк, а місце, де тварини, врятовані з жорстоких умов, отримали шанс на нове життя. Погляди звірів, що зустрічають тебе через сітку – не агресивні, а уважні. Вони нагадують: усе тут має другий план.

І вже звідси починається піша стежка Медоборами – одна з найцікавіших у цьому регіоні. Вона веде через ліси, пагорби і кам'яністі проходи – до гори Бохит, де колись стояв Збручанський ідол. Місце сили дохристиянського Поділля. З ідола лишилися уламки і спогади, а простір довкола говорить про інше – вітер і спокійний погляд у далечінь. І саме тут, посеред дикої краси Медоборів, стає зрозуміло: Збруч не просто річка. Це межа – не лише між областями, а і між світами.

Тарноруда: два береги, один пульс історії

Є місця, до яких тягне, навіть якщо дорога до них – випробування. Тарноруда – саме така. Попри тотальне бездоріжжя, я був тут уже вдруге. І, дасть Бог, поїду втретє. Бо Тарноруда – не з тих місць, де можна сказати: «я вже все бачив».

Це маленьке село на Збручі, розділене на два береги, два райони, дві області – і ніби два світи. Один – Хмельниччина. Інший – Тернопілля. А разом – історичний вузол, де переплелися Поділля, Волинь, Австрія, Польща, Російська імперія і безліч людських доль, загублених між пагорбами і річкою.

Кажуть, усе почалося з дива. Ще в XIV столітті простий селянин Андрій із Ріпня почув голос і побачив образ Христа Спасителя там, де струмок Тарнорудка впадає у Збруч. Недовго дома тримав ікону – вона щоразу поверталася на той самий пагорб. На цьому місці звели дерев'яну каплицю, а в 1643 році – мурований костел, зведений на кошти Сенявських. Його сучасний бароковий вигляд склався лише в 1754 році завдяки Ізабеллі Любомирській з роду Чарторийських – тієї самої родини, що влилася в історію багатьох святинь Поділля.

Бароковий костел у Тарноруді

Костел і досі стоїть – монументальна барокова споруда з масивними мурами. Його колись оточував кам'яний мур із баштами. Усередині сім віктарів, а над головним височіє чудотворний образ. Щороку на Вознесіння сюди йшли відпустити – для католиків Тарноруда була тим, чим для православних є Почаїв.

У Тарноруді над Збручем стоїть палац Мордвинових, двоповерхова цегляна резиденція кінця XIX століття, стилізована під замок. Будівлю посаджено на укріплений схил, кути колись тримали вежі зі шпильми, усередині збереглися дубові двері та ковані сходи. Пагорб підперто цегляними мурами, у маєтку діяли водогін і фонтан, поруч тягнулися господарські льохи та службовий двір.

Історія власників має гіркий відтінок. У 1912 році Кам'янець-Подільський окружний суд засудив відставного офіцера інженерних військ М. І. Мордвинова за вбивство дружини. У газетних нотатках лишилися скупі рядки; у місцевих оповідях звучать кабінет, ревнощі, короткий постріл.

Нині в палаці працює сільська школа. Інтер'єри перероблено, та обрис споруди читається: сходи і підпірні мури нагадують про первісну інженерію, у підвалах зберігається прохолода. Тарноруда пов'язана і з Ігнацієм Сцибором-Мархоцьким, який народився тут, у містечку над Збручем; палац молодший, але разом вони творять спільний простір пам'яті.

Тарноруда. Колишній палац Мордвинових, зараз – школа

До поділів Речі Посполитої – наприкінці XVIII століття – Тарноруда була єдиним селом, розміщеним уздовж Збруча. Після адміністративного поділу межі змінилися: тепер існують два окремих села на двох берегах і в різних областях – Хмельницькій та Тернопільській. Цей розлам ділив не лише річку, а і конфесійний простір, культуру та історію.

На хмельницькому боці, крім барокового костелу та еклектичного палацу, збереглися австрійська прикордонна застава, православна церква, водяний млин і старі надгробки, що вросли в землю, мов коріння, нагадуючи про прожиті покоління.

У тернопільській частині в 1783 році постала капеланія, а в 1816-1827 роках за кошти Чарторийських виріс мурований костел святого Станіслава. Храм освятили 28 травня 1827 року; у XIX столітті він опікувався понад тисячею вірян, до середини XX їх було близько двох тисяч. За радянського часу костел закрили, у 1990 році він повернувся до громади та відтоді діє. Поряд стоїть скульптура Яна Непомука 1805 року, а неподалік збереглося старе єврейське кладовище з різьбленими мацевами. Богослужіння нині служить ксьондз із сусіднього Підволочиська.

Найкращий вид відкривається з пагорба над Збручем: черепичні дахи, рукотворне озеро, старі дерева і гай, що восени палає багрянцем. Ріка, яка колись була межею між імперіями і розривала мапи, сьогодні зв'язує їх, зшиваючи часи і простори. Тут Збруч – не просто лінія на карті, а кордон історії, що змінює своє значення з віками, стаючи місцем, де минуле і теперішнє знову сходяться.

Костел святого Станіслава у Тарноруді тернопільській, 1816-1827 рр.

Цей шлях з'єднав Південний Буг і Збруч, міста і фортеці, від вежі Летиче-

ва до схилів над каньйоном. Після Летичева, Меджибожа, Хмельницького, Шарівки, Сутківців і околиць Сатанова в пам'яті залишається не перелік, а тембр місяця: крок по каменю, волога від мурів, подих ріки під мостом. Тут кордони змінювалися, а камінь уперто беріг лінію. На цьому кадрі ставимо крапку і коротку паузу – попереду інше Поділля з новими берегами і світлом.

Статус пам'яток і доступ

Летичів. Костел Успіння ПДМ – діючий римо-католицький санктуарій. Михайлівська і Успенська церкви – діючі православні.

Сайт санктуарія у Летичеві: <https://sanctuarium.com.ua/>

Меджибіж. Замкова церква святого Миколая – діюча православна, у минулому костел і мечеть. Костел святого Станіслава – руїни, огляд зовнішній. Єврейські пам'ятки – доступ і режим уточнюйте на місці.

Сайт Державного історико-культурного заповідника Меджибіж: <https://mezhibozh.com/>

Хмельницький. Центр і парки – вільний огляд публічних просторів.

Сайт Хмельницького інформаційно-туристичного центру: <https://khmel.travel/>

Шарівка. Покровська церква та костел Матері Божої Святого Розарію – діючі, дотримуватись правил.

Сутківці. Церква-фортеця – відреставрована, вхід за розкладом чи домовленістю. Замок – руїни, огляд зовнішній.

Сатанів. Синагога-фортеця – відновлена, огляд ззовні або за домовленістю. Замок і брама – фрагменти, огляд зовнішній. Костел Святої Трійці – сучасний, діючий. Кладовища – з повагою.

Контакт синагоги (екскурсії/ключ): +380 96 766 59 70

Сатанівська Слобідка. Монастир – діючий, печери – обережно, за правилами.

Сайт Арден-Паласу: <https://arden-palace.com/>

Сайт парку хижаків «Арден»: <https://parkarden.com.ua/>

Тарноруда. Лівий берег: костел Матері Божої Святого Скапулярія – діючий; палацова садиба (школа) – огляд зовнішній. Правий берег: костел святого Станіслава – діючий, поруч скульптура святого Яна Непомука.

Маршрут 2: Довкола Дунаївців: палаци, водоспади і храми-фортеці

Це маршрут уздовж долин Ушиці, Тернави та Студениці з палацовими ансамблями, водоспадами і фортифікованими святинями. Йдемо послідовно: Адамівка → Зіньків → Маліївці → Підлісний Мукарів → Дунаївці → Голозубинці → водоспад Бурбун (Лисець) → Великий Жванчик → Рахнів-ка → Кривчик. Між локаціями зручніше автомобілем, автобуси ходять рідко.

Маліївці. Палац Орловських з бузковою алеєю

Основні зупинки

Адамівка. Покровська церква 1773 року з оборонними рисами, мур і дзвіниця.

Зіньків. Мис над Ушицею з руїнами замку, відроджений костел Святої

Трійці, козацька дерев'яна Михайлівська церква, палац і єврейські сюжети.

Маліївці. Палац Орловських з інтер'єрами і парк, скеля з гротами та водоспадом, джерело і капличка.

Підлісний Мукарів. Неоготичний костел святого Юзефа Обручника.

Дунаївці. Палади Красінських і Скібневських.

Голозубинці. Палац Скібневських на схилі над Студеницею, парк і панорами.

Водоспад Бурбун. «Подільська лагуна» у крейдяній долині, огляди згори і біля струменю.

Великий Жванчик. Неоренесансна вілла Хелмінських із вежею, впорядкована садиба і водонапірна башта.

Рахнівка. Садиба Корфів, нині школа.

Кривчик. Палац із чотириповерховою неоготичною вежею над Тернавою, парк з озером.

Адамівка: оборонний храм над Ушицею

Цей маршрут не починається з перону чи вокзалу. Він починається з дороги, що тягнеться між пагорбами десь після Ярмолинців. А далі – лише вибір: звернути убік, зазирнути за лісосмугою, зупинитися біля невідомої брами, яка наче чекає на твій крок. Бо Поділля відкривається не фасадом, а неочікуваністю. Кожен поворот – ще один шанс відчути землю під колесами і під ногами.

Залишаємо за спиною Сатанів і Ярмолинці і котимося дорогою Хмельницький – Кам'янець. За Солобківцями звертаємо ліворуч – і перше, що зустрічає подорожнього на шляху до Зінькова, – це Адамівка.

Село – як спокійний вступ до глибшого тексту. Колись Адамівка входила до складу Зінькова і довгий час не мала навіть окремого рядка у парафіяльних книгах. Але саме тут, на високому березі Ушиці, стоїть Покровська церква – рідкісний зразок оборонної святині XVIII століття.

Церква, зведена 1773 року, ніби проростає з каменю, як бастіон, що навчився молитися. Її триконховий план – нава, дві апсиди та витягнутий вівтар – створює всередині особливу тишу і зосередженість. Первісно вкритий гонтом, тепер дах захищений бляхою. Довкола – низький кам'яний мур, який радше додає відчуття укріплення, ніж справжнього захисту, але нагадує, що храм був і прихистком, і твердиною.

Адамівка. Покровська церква

У 1884 році до західного фасаду приросла дерев'яна двоярусна дзвіниця з наметовим верхом. Усередині – вузькі сходи, хори, стіни без зайвого декору. Тут усе говорить про стриманість і силу. Кажуть, під час татарських набігів мешканці ховалися в храмі, і його товсті стіни пам'ятають ті молитви.

На початку ХХ століття в церкві ще зберігалися стародавні ікони, проте в радянські часи більшість із них була втрачена. Сьогодні храм охороняється державою як пам'ятка архітектури національного значення. Він

лишається діючим і для місцевих є не лише святинею, а і символом витривалості.

Зіньків: замок, козацька церква і чорна ковбаса

Сюди не заїжджають випадково. Зіньків – подільська глибина, де твердиня стає bastіоном, а храм – тихою вартою. Ушиця ріже схили, і історія проявляється не на табличках, а в камені, глині, дереві.

Минаємо Адамівку – дорога розчиняється в долині, Ушиця блищить між схилами. На протилежному мисі – руїни замку, костел, за ним школа у колишньому палаці. Зіньків звужується на пагорбі, мов вузол, що не хоче розпускатися. Містечко-фортеця, у камені ще відчутна напруга оборони.

Залишки замку у Зінькові

Замок у Зінькові в середині XV століття звів Пьотр Одровонж. За переказами, на цьому мисі стояли давніші укріплення XIII-XIV століть. План твердині – рівносторонній трикутник зі сторонами близько 85 м; на кутах

три шестигранні башти: дві триярусні і донжон у чотири поверхи. Мури завтовшки до 3,5 м, під ними – глибокий рів із підйомним мостом. З одного боку прірва, з другого – Ушиця; підступ сюди здавався майже неможливим.

1458 року Зіньків отримав Магдебурзьке право, згодом привілей підтвердив король Сигізмунд I. Разом із самоврядуванням зростала і єврейська громада – у XVI столітті постали перші синагоги. 1524-го татари спалили місто, але замок вистояв і лишився недоторканим.

У XVII-XVIII століттях твердиня переходила від Сенявських до Чарторийських і далі до Людвіка Вюртемберзького; у 1672-1693 роках її тримали турки. 1768 року замок став одним з опорних пунктів Барської конфедерації, після чого фортифікації поновили. У XIX столітті місце втратило стратегічне значення; 1843 року маєток перейшов у державну власність. Наприкінці XIX століття стан замку був задовільний, та 1898-го громада розібрала більшість мурів на камінь, аби вони не загрожували костелу нижче. Вціліли фрагменти південної башти та кілька казематів під західним муром.

Поряд – костел Святої Трійці: дерев'яний у XV столітті, від XVII – муrowаний, знищений 1938 року, відроджений у 1990-х парафіянами, що пам'ятали запах старої штукатурки. Стриманий фасад і вежа піднімаються над містом не як декорація, а як живий слід.

Трохи вище, серед дерев і старих сосен, ховається несподіванка – палац XIX століття, нині сільська школа. Якщо не знаєш – легко пройти повз. Придивися: колони тосканського ордера, балюстрада, симетричні фасади, товсті стіни і анфіладні зали, що колись чули шурхіт вечірніх суконь і відлуння фортепіано. Тут і досі відчувається подих старої шляхетності, навіть якщо тепер коридорами бігають школярі.

Звели цю будівлю на початку XIX століття за проектом у стилі класицизму. Її фундатор – князь Людвік Ворцель-Темберзький, кузен Адама-Єжи Чарторийського, польський аристократ, який служив генералом артилерії в російському війську. Згодом у палаці розмістили суд і канцелярію станового пристава, а наприкінці XIX століття він перейшов у державну власність. Екстер'єр із тосканськими портиками і фризом зберігся напрочуд добре, тоді як інтер'єри зазнали численних перебудов; та і нині у про-

сторих залах і високих вікнах легко уявити вечірні прийоми, польську і німецьку мови, потріскування дров у камінах.

Відновлений костел Святої Трійці у Зінкові

Єврейська громада Зінкова має глибокі корені. Перша письмова згадка датується 1526 роком: вважається, що перші сім'ї переселилися сюди з містечка Рова, зруйнованого татарами. Вже в XVI столітті вони заклали основи торгівлі та ремесел, а подушний податок із громади становив одну з головних статей доходів власника містечка. Відтоді молитва і торгівля йшли тут поруч, створюючи особливу ауру Зінкова.

Упродовж XVII-XVIII століть громада не раз ставала жертвою воєн і погромів. 1702 року козаки знищили більшість поселення, але згодом воно відродилося. Виник так званий «новий» Зінків – єврейська частина містечка біля замку. Тут проклали прямі вулиці, що сходилися хрестом, створили ринкову площу, оточену крамницями, а на узбіччі з'явився скотний ринок. До 1730 року у «новому» Зінкові налічувалося понад сорок єврейських будинків, серед них десять магазинів.

Ганок синагоги-клойза у Зінькові

Символом духовного життя стала Велика синагога, збудована у першій половині XVIII століття неподалік ринкової площі. Вона мала форму тринавової базиліки з чотирма рядами високих вікон і триярусним ароном кодешем, що вражав своєю різьбою. За збереженими фотографіями видно, що ця синагога була найбільшою на Поділлі. Її зруйнували під час Другої світової війни, і нині лише архівні світлини нагадують про її велич.

Зіньків ділили між собою два хасидські двори братів Моше та Пінхаса. Їхнє суперництво розділило вулиці на два табори, але не завадило дітям з обох дворів одружуватись між собою і ткати єдину нитку пам'яті, що збереглася тут донині. З тих часів лишилися будинок цадика Хаїма Гешеля, клойз із дерев'яним ганком, кілька старих єврейських кам'яниць. Вони не кидаються в очі, не стоять, як музейні експонати, а залишаються частиною тихого повітря, у якому і досі бринить молитва і шурхіт ринкових лавок.

У другій половині XVIII століття Зіньків став важливим осередком у маєтках Чарторийських. Перепис 1765 року зафіксував тут понад п'ятсот євреїв. Вони займалися ремеслами, торгівлею, винокурінням і пивоварінням, а громада забезпечувала значну частину доходів містечка. І навіть після катастроф XX століття, коли синагога була знищена, а громада майже зникла, вулиці Зінькова досі пам'ятають їхні кроки. Тут тиха пам'ять тримається, мов тінь, – у старих кам'яницях, у залишках кладовища, у назвах, які вже не звучать уголос, але все ще живуть у цьому повітрі.

Щоб побачити ще одну сторінку цього місця, треба спуститися долиною Ушиці і піднятися на протилежний пагорб, у передмістя Кривуля. Там, серед тихих садів і старих груш, стоїть Михайлівська церква – одна з найчистіших і найвиразніших дерев'яних святинь Поділля.

Збудована у 1769 році, вона належить до класичного типу тризрубних, триверхих храмів. Її центральний зруб увінчано верхом з одним заломом, вкритим гонтовим дахом, який і досі пахне смолою у спеку.

Зіньків. Дерев'яна Михайлівська церква у передмісті Кривуля

На подвір'ї – старі козацькі хрести, що збереглися від XVIII століття. Їхні різьблені контури і похилені силуети мовчки розповідають про тих, хто приносив сюди свої молитви. Кажуть, церкву звели на пожертви нащадків козаків, і тому її називають козацькою – не за стиль, а за дух, що тримається у соснових колодах так само вперто, як і в людях.

Особливу увагу привертає колодязь зі святою водою на церковному подвір'ї. Його джерело вважають цілющим: подільські селяни приходили сюди за водою для хворих і для благословення перед далекими дорогами. Навіть нині біля колодязя можна зустріти жінку з глечиком чи дітей, що набирають воду в пляшки.

Поруч – кілька подільських хаток із вибіленими глиняними стінами та вікнами у різьблених лиштвах. Вони виглядають, мов сценічні декорації старої вистави, яка тут ніколи не закінчується. І все це разом – храм, хрести, криниця, хатки – створює враження, що ти опинився у стародавній картині, де час давно зупинився, але життя продовжує текти у своєму ритмі.

Сьогодні Михайлівська церква охороняється як пам'ятка архітектури XVIII століття. Вона діюча, і кожна служба тут – немов відлуння старих часів, коли співи і дзвони були невіддільною частиною життя Поділля.

А ще Зіньків – це чорна ковбаса. Унікальна, грубувата, копчена на фруктових дровах, натерта кров'ю, підсушена годинами. Вона не лежить у супермаркетах – її треба шукати, її треба заслужити. Кажуть, цей рецепт живе тут уже понад чотири століття – передавався в родині як оберіг, із підморгуванням і без точних пропорцій.

Колись ми приїхали сюди напередодні Великодня: замок стояв у сутінках, костел тихо світився, а ми йшли старими вулицями у пошуках м'ясної крамниці. Її знайшли за запахом – дим з грушевих і яблуневих гілок тонко літав над подвір'ям. Нам дали скуштувати – тоненький кружальчик на папері – і ми запам'ятали цей смак назавжди.

Ця ковбаса – не для тонкої гастрономії. Вона щільна, з присмаком попелу, трохи терпка, з тією особливою текстурою, яка буває тільки у м'ясі, що пройшло дим, сіль, час і трохи любові. У ній немає фабричної рівності – кожна партія трохи інакша. Самі зіньківчани кажуть: «Ми не робимо ковбасу – ми її варимо з пам'яті».

Символ Зінькова – чорна зіньківська ковбаса

Рецепт, імовірно, сягає ще козацьких часів, коли під час посту м'ясо зберігали на тривалий час, висушуючи в диму. Така ковбаса могла зберігатись тижнями, не псувалась і давала силу. В радянські часи її виробництво трохи пригальмувалося, але традиція встояла – сьогодні її роблять приватно, часто на замовлення.

Тут ще пахне гончарством, яке вижило у руках кількох майстрів, і хлібом, що тримає запах старого Поділля. І десь на самому краю цієї нитки – ім'я Алли Мазур, телеведучої, яка народилась тут і повезла цей голос далі. Бо Зіньків – це не музей. Це точка, де камінь і ковбаса, замок і школа, костел і криниця стоять поруч.

Маліївці: палац, водоспад і пейзажний парк

Є місце, куди повертаєшся не заради нових вражень, а щоб ще раз звірити власний крок із їхнім ритмом. Маліївці – саме таке. Тут палац нагадує про європейську витонченість, а скеля з водоспадом – про щось, що старше за час.

Із Зінькова ми повертаємося на трасу і прямуємо далі на південь, у бік Кам'янця-Подільського. За кілька кілометрів, у селі Міцівці, звертаємо ліворуч – і дорогою, що в'ється між пагорбами, входимо в Маліївці – один із наймальовничіших куточків Поділля. Це невелике село, загублене серед хвиль пагорбів над річкою Ушка, – ховає в собі багатство, гідне королівських резиденцій.

Палац Орловських у Маліївцях, проєкт Д. Мерліні

Колись тут володіли Малейовські – шляхтичі XV-XVI ст., від кого походить назва села. Справжня слава Маліївців почалась у 1785 році, коли Ян Онуфрій Орловський – коронний надвірний ловчий останнього поль-

ського короля Станіслава Августа Понятовського – придбав Маліївецький ключ у Юзефа Свірського.

Лише три роки – і в 1788-му він закладає палац, який і досі вважають одним із найелегантніших у всьому Поділлі. Автор проєкту – Доменіко Мерліні, придворний архітектор, імовірно з доповненням від Якуба Кубицького. Споруда – приклад раннього класицизму з елементами французького впливу – стиль Людовика XVI, Палладіо, виконана з місцевого пісковика.

Палац має правдиву велич: з парадного боку – два поверхи, з паркового – три, оскільки він виріс над схилом. Фасади прикрашають тосканські колони, ризаліти, відкриті галереї, балкони з різьбленими консолями, балюстрада, а центральний портик підтримують атланти. Раніше фронтон тримав герб Орловських «Любич» – на жаль, втрачено за радянських часів.

Маліївці. Головна зала палацу Орловських з ліпниною і панно

Интер'єри палацу – немов малюнки з книги про красу: бална зала з ліпни-

ною, фресками і великими розетками, балкон для оркестру, стіни з венеційськими мотивами, бібліотека з понад 7 600 (деякі джерела – до 10 000) томів, велика колекція монет графа Ігнація Красицького. Раніше тут була каплиця, оранжерея та зимовий сад. Частина цих приміщень втрачена, але фрагменти фресок та меблів у музейній реконструкції повертають минуле до життя.

Палац не був би повноцінною резиденцією без парку – і в Маліївцях він справді вражає. Закладений із урахуванням ландшафтної та регулярної композиції, парк площею понад 17 гектарів мав алеї у формі кленового листка, два ставки (один із штучним островом), барельєф лева над джерелом, маленький кам'яний басейн, кам'яну огорожу садів, залишки фонтанів і в'їзну браму, оздоблену декоративними вазами.

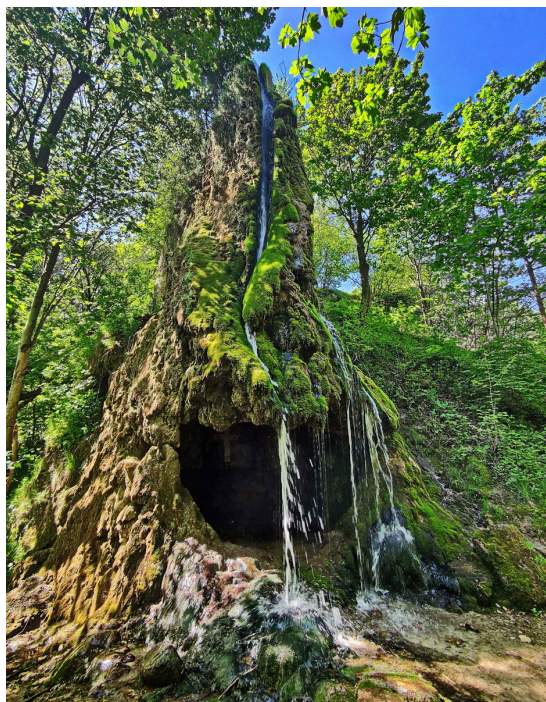

Маліївці. Водонапірна вежа, стилізована під замкову башту

У його флорі – понад 80 видів дерев, зокрема старі буки, чорні горіхи, мо-

дрина польська, сосна Веймутова та бузкова алея, висаджена понад два століття тому. Символом маєтку стала і незвична водонапірна вежа висотою 25 метрів, стилізована під замкову башту з машикулями та оглядовим майданчиком: вона не лише забезпечувала водопостачання, а і зберігає сьогодні образ колишньої шляхетської мрії.

Але справжня перлина Маліївців – це скеля зі штучним водоспадом висотою близько 18 м, що падає у зелено-мохову лагуну, з двоповерховим гротом і печерами. Орловські називали її скелею святого Онуфрія. Вода колись подавалася дерев'яним водогоном, зараз – металевим, врятованим завдяки дільниці лікарки Олександри Соколової.

Скеля зі штучним водоспадом і гротами у Маліївцях

Колись на цьому місці було язичницьке капище. Пізніше – монастир із печерами, присвячений святим Івану Предтечі та Онуфрію. Кажуть, у верхній печері колись молився монах-відлюдник. А ще ходить легенда, що саме тут ховався Устим Кармалюк – людина, чий дух блукає багатьма по-

дільськими пагорбами, залишаючи за собою більше переказів, ніж документів.

У XVIII столітті над скелею стояла василіянська церква. Її давно стерли з лиця землі радянські часи – залишився тільки дерев'яний хрест, який тримає пам'ять замість каменю.

Біля підніжжя скелі – святе джерело і капличка. У 90-х роках XX століття тут з'явилася купальня – відновлена руками місцевих, які знали, що вода тут не просто вода. Над скелею знову підняли фігуру святого Яна – ту саму, яку комуністи колись скинули у яр. Кажуть, вода і камінь тут говорять мовою, яку розумієш не головою, а серцем.

Ще зовсім недавно палац був санаторієм, і двері його інтер'єрів для сторонніх майже не відчинялися. Тепер усе інакше: з 2021 року всередині відродженої споруди працює Маліївецький історико-культурний музей, створений стараннями Анастасії Донець та її команди. Якщо пройти його залами, побачиш відновлені італійські інтер'єри, «венеціанські» стіни, стелі з ліпними розетками, парадні сходи, фрагменти старих меблів і герб «Любич» родини Орловських у холі – як печать, що фіксує цю пам'ять у цеглі.

Головна зала – з двома стельовими розетками, вишуканими люстрами, м'якими кольорами стін. Світло тут змінюється залежно від часу доби – і здається, що простір дихає разом із палацом. Вітальня з дерев'яними панелями і орнаментальним декором – ніби куточок, де мешканці щойно вийшли на прогулянку і ось-ось повернуться, лишивши у повітрі легкий запах старої кави і воску.

І є час, коли Маліївці особливо магічні. Кінець квітня – початок травня, коли стара бузкова алея, висаджена понад двісті років тому Ружою Красицькою, розцвітає так рясно, що здається, ніби фіолетовий дим огортає парк. Сотні кущів бузку обіймають повітря ароматом, який не можна забути. Тоді сюди їдуть фотографи, художники, закохані і паломники – кожен шукає свого. І кожен знаходить більше, ніж просто красивий пейзаж. Бо Маліївці – це про відчуття.

Підлісний Мукарів: неоготичний шедевр серед подільських полів

Ми залишаємо за спиною Маліївці – з їх бузковими алеями і м'яким гулом водоспаду – і повертаємо на трасу у бік Дунаївців. Але дорогою не їдемо прямо: звертаємо ліворуч, до того вузького польового шматка шляху, де земля пахне сирістю, а поля щодня ховають і знаходять камінь. Саме там – без реклам чи вказівників – несподівано з'являється Підлісний Мукарів.

Неоготичний костел святого Юзефа Обручника у Підлісному Мукарові

Це не місце для туристичних великодніх маршрутів. Тут сам простір важить більше за екскурсійні гіди. У старому селі, серед нив, стоїть костел святого Юзефа Обручника. Він мовчазний, але говорить мовою каменю і світла. Мурований, у стилі пізньої неоготики, він шматок неба серед полів, зведений руками парафіян між 1859 і 1872 роками. Ініціатор – отець Базилій Шах – сам собі вибрав простір і мрію, а кошти дали ті, хто вважав віру більше за страх. Освятили храм 1886 року єпископом Любовідським.

Кожна цеглина тут – немов молитва, що застигла в часі.

Та це не перший храм на цьому місці. 1613 року Андрій Гурський, тодішній господар околиці, фундував тут дерев'яний костел; за переказом, король Сигізмунд III надав на це привілей, щоб село мало свою святиню. 1760-го постає інший дерев'яний храм, що служив громаді до 1859-1872 років, коли звели теперішній мурований неоготичний.

Новий костел пережив багато: 1933 року радянські офіційні таблички замінили молитви, двері захлопнули; під час німецької окупації (1941) знову відчинився, але 1962 року – знову закритий, використаний як склад і музей. У 1989-му сюди знову увійшов дим ладану. Костел повернули громаді, і до 1992 року відреставрували: потиньковані стіни, розпис інтер'єру, новий вівтар і орган. Художники зі Львова (Довганик, Адамський) відновили розписи, а фірма Rieger-Kloss повернула до життя орган, і дзвони знову озвалися.

Навколо – плебанія та катехитичний дім; усередині – сповідальниці і лави. Це не музей, а сліди життя храму. Місцевих лишилося небагато, та вони його бережуть. Кажуть, коли сонце проходить крізь вікно-троянду, у камені осідає світло і ладан.

Готичні вікна-розетки, гострокутні арки, контрфорси, фіали з хрестоцвітами – тут усе гармонійно, ненав'язливо і водночас велично. У певну годину сонце торкається дверей: портал із різьбленими мотивами, на ньому – дата «1872». Двері темні, з роками потемнілі, але не згаслі, як спогади.

Орган стоїть над входом – трубоподібний серпанок, що може злетіти в небо, як тільки хто натисне клавішу. Вітражі вставлені у вузькі вікна, вони добрі, мов присвячення – кольорові вставини, які додають світла і надії. Вівтар строгий, але чесний, як обітниця. Дерев'яні деталі – лави, ліпні елементи, кафедра – мають запах храму і часу.

Окремо здійсмається дзвіниця – ніби друге дихання костелу. Покрита бляхою, із трохи скрипучим дзвоном, вона нагадує, що час тут не квапиться. Кам'яна огорожа з польовою залізною ґраткою шепоче: «Я – берег твоєї пам'яті».

Готичні деталі костелу у Підлісному Мукарові

Дунаївці: палаци на тлі фабрик і ярмарків

Дорога від Підлісного Мукарова поволі вирівнюється, і здається, ніби місто починає дихати інакше. Асфальт гладший, рух спокійніший, а десь попереду – Дунаївці. Колишній райцентр, повз який найчастіше проїжджають – не затримуючись. Але варто зупинитись – і стає зрозуміло: тут під новими фасадами досі пульсує минуле.

Уперше місто згадується в 1403 році – ще тоді, коли облік вели за кількістю димарів: їх було 72. Пізніше, у 1592-му, Дунаївці отримали Магдебурзьке право – ніби печать, що дозволяла торгувати, будувати, розвивати ремесла. Це місто зростало на перехресті доріг – до Волині, Кам'янця, Лєтичева. Тут завжди проходили люди, товари, чутки і час.

У XIX столітті життя в Дунаївцях вирувало. Суконна фабрика, маслоза-

вод, численні майстерні гончарів, бондарів, ткачів, шевців – усе це звучало вулицями, розходилося ярмарками, розносилося під дахами корчм і крамниць. До міста сходилися села – з мукою, олією, гусьми, дерев'яними колісками. Торг тут був не просто ремеслом, а ритмом.

Забудова не зберегла ні мурів, ні бастіонів, та і міських кам'яниць із арковими під'їздами тут майже немає. Дунаївці впізнаються не фасадами, а двома панськими осередками – палацами Красінських і Скібневських, між якими живе звичайний ритм райцентру. Під долоною цегла прохолодна, а за старими дверима – не музей, а щоденність.

Колишній палац Красінських у Дунаївцях, зараз – будинок культури

В центрі міста серед парку ховається перша панська резиденція – палац Красінських. Його зводили після 1782 року, приписуючи заснування Яну Красінському. Фасад із портиком і колонами вцілів, немов тримає обличчя, навіть коли душа вже вийшла. Усередині – сходи, фрагменти простору, де колись звучала музика і шелестіли панські сукні. Сьогодні тут будинок

культури – назва буденна, але стіни пам'ятають більше.

Другий маєток, трохи більший за розмірами, зараз – міська лікарня. Припускають, що він перейшов до Скібневських у середині XIX століття. Його архітектура стриманіша, але серед коридорів ще видно дерев'яні тамбури, схожі на тінь старого життя. Дві колишні офіщини перетворені на аптеку і рентген-кабінет – ніби старі вартові біля нової функції.

Колись у Дунаївцях стояв капуцинський костел Непорочного Зачаття. Запросити братів запропонував Юзеф Потоцький у 1750-му, будівництво тяглося десятиліттями і завершилось за Красінських; 1790 року храм освятив єпископ Криспін Пешковський. Після касати 1832-го святиню передали православним (нині – церква Різдва Христового), а за радянських часів у ній були кіно, спортзал і склад. Келійний корпус уцілів – тепер це будівлі освітніх установ.

Дунаївці. Портик колишнього палацу Скібневських. Сьогодні тут – лікарня

Голозубинці: палац над Студеницею і високі обрії

З Дунаївців дорога обертає ледь на схід і, знову між пагорбами та садами, веде у Голозубинці. Це село не з туристичних буклетів, а з пам'яті старих доріг, де камінь, трава і річка – мовчазні оповідачі.

Голозубинці відомі ще з XVI століття. Спочатку вони належали Красінським, а в середині XIX століття маєток викупив суддя Віктор Жигмунд Скібневський гербу Слеповрон. Саме він у 1860-х роках замовив проект палацу в архітектора Томаша-Оскара Сосновського – одноповерхову класицистичну споруду з трьома ризалітами і лоджією над головним входом.

Палац постав на пагорбі над долиною Студениці – з нього відкривався широкий краєвид на ставок, фруктовий сад і парк. Цей парк заклали ще попередні власники маєтку, але саме Скібневські його розширили і впорядкували – алеї лип, ясени, стара сосна, ставок, що витікає до річки, і мальовнича каплиця, що ховалася у глибині.

Голозубинці. Колишній палац Скібневських, сьогодні – протитуберкульозна лікарня

На зламі століть син власника – Віктор Станіслав Скібневський – модернізував палац: добудував кутову башту з циліндричним корпусом, оновив оздоблення фасадів, додав декоративні елементи та облаштував новий балкон із балюстрадою, з якого можна було оглядати парк і води Студениці. Інтер'єри прикрашали голландські полотна, родинні портрети, турецький намет із Аравії, бібліотека і архів.

Після 1917 року палац був націоналізований. Інтер'єри зникли разом із меблями, книгами і картинами. У радянський час тут облаштували тубдиспансер, а згодом частину приміщення передали під житло для його працівників. Лікарня діє у сусідньому корпусі.

Каньйон Студениці у Голозубинцях

Сьогодні палац читається чіткіше: асиметрична класицистична будівля з еkleктичними добудовами кінця XIX століття. Одноповерховий корпус підтримує двоповерховий середній ризаліт із напівциркульною лоджією-порталом; на куті – восьмигранна башточка з конічним шатром, обшитим бляхою. Прямокутні вікна в простих профільованих лиштвах, низький цо-

коль і стримані пояски карнизів тримають ритм фасадів. На даху – виразні димарі: один із «короною» у вигляді волут і щита, інші з зубцюванням неоготичного характеру. Усередині зберігся двосвітний вестибюль із дерев'яними маршами та балконом-галереєю, арочні перекриття. Навколо – парк-пам'ятка: старі липи і ясени, залишки алей, ставок і схили, що спускаються до Студениці.

З дороги напроти брами маєтку перед очима розгортається амфітеатр схилів над Студеницею. Тут Поділля набирає висоти: пагорби порослі соснами, молодими грабами і білими плямами цвітіння. Весною все це схоже на хвилю, що котиться зеленими рядами в бік долини. Увечері ж, коли сонце сідає за край лісу, повітря набирає кольору старого золота, і навіть звичний пейзаж перетворюється на щось, що хочеться запам'ятати. Це не оглядовий майданчик і не туристичний маршрут – це просто місце, де варто зупинитися і подивитися довкола. І хай ця мить стане вашим власним ракурсом на Поділля.

Водоспад Бурбун: подільська лагуна серед ярів

Від Голозубинців ця дорога здається майже прямою, але на Поділлі пряма дорога – завжди обман. За першим поворотом відкривається новий яр, за другим – пагорб, за третім – річкова долина, яку можна не помітити, поки не наблизитися пішки. Так і водоспад Бурбун – не стоїть уздовж траси і не рекламує себе жодними вказівниками. Він схований серед крейдяних схилів на безіменному струмку, що впадає у річку Бобравку – а та вже несе свої води до Тернави.

Карта називає його просто: гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення. Але для тих, хто хоч раз стояв під білим шумом цього струменя – це більше, ніж географічна позначка. Це шматок природи, що зберігає прохолоду навіть у найспекотніший день.

Дорога сюди – окрема маленька пригода. Асфальт закінчується ще на під'їзді до села Лисець. Далі – ґрунтовка, що звивається між молодих вільх і верболозу. Старі колії, хрускіт гілок під колесами, іноді – раптова тиша, що обривається першим звуком води. Бо водоспад Бурбун чути раніше, ніж видно.

Сам струмок вузький – іноді більше схожий на велике джерело, що впер-

то пробивається крізь крейду. Біля урвища вода збирається в неглибокий плес, а далі падає смугою заввишки близько 6 метрів. Потік б'є у прозору чашу, яка в сонячний день набирає бірюзового кольору – за це місце часом називають «подільською лагуною».

З лівого боку – скеля, вкручена корінням і мохами, а під самою стіною – невеликий дерев'яний місточок, перекинутий над вузькою заводдю. Він не лише допомагає наблизитись до водоспаду, а і додає композиції відчуття камерності – коли стоїш на ньому, а навколо – тільки вода, камінь і шум.

Скелі тут вибілені крейдою і часом – можна розгледіти, як струмки за століття вимили собі дорогу у м'якому камені. Якщо пройти трохи вздовж русла, можна знайти маленькі підмиви у схилі, зарості папороті, що тримаються за камінь так, ніби ростуть тут від початку світу.

Водоспад Бурбун на річці Бобравка біля села Лисець

Бурбун не завжди був лише місцем для фото. Місцеві кажуть, що ще сто років тому тут збиралися на Зелені свята: хлопці і дівчата водили хороводи, ставили гойдалки, пекли коржі і кидали у воду вінки. Холодна течія не раз рятувала і у спеку: і досі хлопці з навколишніх сіл приходять сюди

скупатися під самим струменем, коли річки міліють.

Під'їзд до водоспаду облаштований досить умовно. Машину доводиться залишати на імпровізованій стоянці – вона розташована на вершині плато, перед спуском у долину. Звідси вниз веде вузька серпантинна стежка, що в'ється схилом поміж бур'янів, полину і сухих трав. Це кілька хвилин ходу – і з кожним поворотом з'являється все більше зелені, вологого запаху і той самий шум води, що притягує ще до того, як стане видно сам водоспад.

І хоча сам водоспад захований у глибині долини, саме з верхньої стоянки відкривається один із найвиразніших краєвидів цієї частини Поділля. Тут перед очима – уся долина Бобравки, з лісами, крейдяними схилами, лінією пагорбів, які йдуть далеко на обрій. Весною тут цвітуть дикі абрикоси і терен, а восени – усе це вкривається червоно-золотим вогнем. Зроблена тут світлина – це вже не просто фото місцевості, а щось значно більше: емоція, яку хочеться забрати з собою.

«Подільська лагуна» – водоспад Бурбун

Звідси вода тече далі: струмок впадає у Бобравку, Бобравка несе свої води до Тернави, а та вже губиться у великій річковій сітці, що розтікається Поділлям, мов по долонях. Вода і камінь – прості речі, що залишаються після нас. І коли йдеш від Бурбуна назад стежкою, крізь зарості і старі колії, цей шум ще довго живе десь у голові – як нагадування, що навіть невідомий струмок може подарувати більше, ніж очікуєш.

Великий Жванчик: італійська вілла серед подільських ланів

Від села Лисець, що біля водоспаду Бурбун, дорога йде далі, перетинає кілька ледь помітних гряд і знову виводить у простір пагорбів, що розчиняють лінію горизонту. І серед цих зелених хвиль тихо, без поспіху відкривається Великий Жванчик – місце, про яке не кричать туристичні довідники, але в якому ховається дивна нитка – подільська земля з легким подихом Італії.

Якщо десь на Поділлі і сховалася справжня вілла з духом Лаціо – то це тут. Неочікувано, шляхетно і тихо. Великий Жванчик рідко потрапляє у звичні маршрути, і це, мабуть, рятує його від зайвої метушні. Село лежить на колишній бруківці, за двадцять три кілометри від Дунаївців. Добратися сюди непросто – автобус з Хмельницького ходить раз на день, але саме ця невловимість і робить поїздку сюди такою приємною пригодою.

Документальні згадки про Великий Жванчик йдуть у кінець XVIII століття. У 1791 році тут уже стояла дерев'яна Успенська церква, а в 1797 році – освячено дерев'яний Успенський костел. Місце жило активно: винокурня, водяний млин, капелюшна фабрика, синагога – усе це творило живий пульс маленького подільського поселення, що вміло працювати і тримати себе у купі.

Сьогодні тут мешкає трохи більше тисячі людей. Жванчик не здається мертвим – навпаки, він просторий, з лініями пагорбів, де вузькі вулички ведуть до того, заради чого сюди варто звернути навіть із дороги.

Ще на під'їзді зустрічає стара брама з колонами. На одній із колон видно вибиту дату 1877, що збереглася як пам'ятка того, коли завершували будівництво садиби чи брами. Ігнатій Хелмінський заклав резиденцію у 1868 році, зведення тривало кілька років – у 1881-му добудували вежу.

Колишній палац Хелмінських-Крупенських у Великому Жванчику в стилі італійських вілл

Головна будівля – двоповерховий палац у стилі неоренесансу. Він справді не схожий на типову подільську садибу: стрункий портик із колонами, різьблені кронштейни, витончена башта з романтичним профілем, яку добудували у 1881 році. Усе це більше говорить про Італію, ніж про Поділля. І ця несподівана легкість форм робить Жванчик схожим на вирваний фрагмент з Лаціо, який випадково опинився серед українських полів.

З боку парку палац виглядає спокійно, навіть врівноважено. Симетрія фасаду, декоративні елементи з натяком на венеційську вишуканість, контрфорси на бічній частині, що натякають на оборонні риси. Тут відчувається спокійна повага до архітектури – без пафосу, без надміру.

Життя у цьому маєтку теж колись текло неквапно. Після смерті Ігнація Хелмінського палац дістався синам – Матвію та Сигізмунду. Але шляхетська власність не завжди лишається в руках обережних людей. Сигізмунд програв свою частину в карти Крупенському, місцевому поміщику, а зго-

дом і решта садиби змінила власника. У 1917 році Крупенський виїхав до Польщі, а Жванчик лишився на роздоріжжі революції та грабунків. Камінь вистояв – решту вирішив час.

У 1953 році палац урятувався від руїни завдяки місцевому священикові: будівлю передали під протитуберкульозний санаторій. Згодом, у 1972 році, заклад перепрофілювали на дитячий пульмонологічний санаторій. Територія доглянута, зелена, і навіть у цьому новому використанні чується шляхетна стриманість – ніби маєток зберіг власну гідність попри всі зміни.

Башта палацу у Великому Жванчику

Серед старих дерев і охайних клумб, у межах парку, збереглася водонапірна башта – сувора, з чіткою симетрією, мов нагадування про порядок, якого тут пильнували століттями. Поруч – каштани, липи, горіхи та інші рідкісні породи, що дають природну тінь кам'яним решткам стайні, внутрішнім сходам, автентичним дверям і фрагментам фасадного декору, які вціліли без радянських нашарувань. Двір палацу – простір м'яких ліній

ландшафту, старих стежок між деревами і трави, що росте так, ніби ніколи не знала поспіху. Тут немає штучного блиску – лише спокій, мов тінь від вежі, над пагорбами Великого Жванчика, де Італія мовчки торкається Поділля.

Рахнівка: обід із раками і баронський дім

Від Великого Жванчика маршрут знову стягується до Дунаївців – ніби треба перевести подих перед тим, як дорога піде далі на південь, ближче до Кам'янця. За кілька кілометрів від міста – поворот ліворуч, вузька смуга асфальту між пагорбами і полями. Так відкривається Рахнівка – місце, де історія не ховається за мурами, а живе у дрібницях і переказах.

Колись Рахнівка звалася Почапінці. Перші згадки про Почапінці датуються 1662 роком. Але справжній її образ виріс лише пізніше – в XIX–XX століттях, коли сюди переселився баронський рід Корфів, і коли Олександр Корф, генерал-майор, став власником маєтку.

Садібний будинок, який звела у 1910 році Єлизавета-Софія Корф, стоїть у самому серці села і досі. Це одноповерхова довга споруда, відчутно простіша за палаци, без надмірного декору – більше добротний подільський маєток, ніж шляхетська резиденція. У цій стриманості – її привабливість. Кажуть, що тут панував порядок і турбота про громаду – не з балами, а з щирими шкільними зібраннями і скромними обідами для дітей.

Одна з історій досі ходить селом: улітку 1915 року Єлизавета-Софія Корф влаштувала званий обід на честь завершення навчального року – фаршировані раки, літній лимонад і вчителі поруч із сільськими учнями. Тоді в трикласній школі в Рахнівці навчалося 9 учнів.

Корфи були не просто поміщиками: на їхні кошти звели школи в Рахнівці та в сусідньому Пільному Мукарові. І сьогодні у стінах старого маєтку Корфів міститься сільська загальноосвітня школа. Поряд стоїть колишній клуб – ще одна стара будівля, яка несе на собі сліди часу і свій подільський колорит.

Парк маєтку – ще один шар історії. Його площа – приблизно 42,3 га; серед насаджень – рідкісні дерева, як-от пірамідальний дуб, тюльпанове дерево, інші види, які виділяються на тлі простих вишень і яблунь.

Садибний будинок Єлизавети-Софії Корф у Рахнівці, сьогодні – школа

Кривчик: палац над Тернавою за зачиненими брамами

Від Рахнівки маршрут ще раз переламується на південь і вперто йде далі між полями та ледь помітними грядками, що хвилями окреслюють Поділля. Дорога стає майже мовчазною – одна-дві машини за годину, старі тополі над асфальтом і сухі канави, що пам'ятають весняні повені. За кілька кілометрів від траси Хмельницький-Чернівці, ближче до берегів річки Тернава, ховається Кривчик – село, яке уникає туристичних буклетів, але не минає серця того, хто шукає.

Село Кривчик згадується у документах від 1493 року під назвою «Криве». Вітри історії пронесли через нього татарські набіги, королівські привілеї та тихі повстання, що мало хто занотовував у хроніки. У 1888 році тут діяли пів десятка водяних млинів. У 1905 році – православна церква, єврейська молитовна школа, церковно-приходська школа, урядницький пункт, винокурня та цегельний завод.

Колишній палац Крупенських у Кривчику, де сьогодні розташований психоневрологічний інтернат

Але все це відступає на другий план, щойно хтось назве головне ім'я Кривчика – палац із вежею. Кажуть, що його збудував генерал, член Державної Думи Михайло Георгійович Крупенський у кінці XIX століття. Будівля і досі вражає: двоповерховий корпус із бароковими рисами – витончені ліпні фронтони, симетрія фасадів – і головна домінанта, яку не можливо не помітити: чотириповерхова восьмигранна неоготична вежа з годинником. Вона дивиться просто в небо над Тернавою, і здається, що годинник на ній відміряє не години – а мовчання.

Залишки колишнього парку, фруктового саду, оранжереї і теплиць – усе ще видно, хоч багато чого заросло і втрачено. Є вцілілий фонтан та штучне озеро, що колись лежали в композиції паркового ансамблю. Колись цей парк спускався терасами просто до берега річки, і з вікон палацу можна було бачити, як Тернава блищить у сутінках, обіцяючи відносну прохолоду влітку і тиху вологу взимку.

Але головна таємниця Кривчика – це не архітектура, не парк і навіть не його історія у датах. Це те, що палац не хоче бути відкритим. Після Жовтневого перевороту тут влаштовували піонерський табір, будинок відпочинку, інтернат для незрячих. У 1945 році будівлю передали під інтернат для інвалідів війни, а з 1978-го вона стала психоневрологічним інтернатом. Доступ сюди обмежений. Кажуть, що якщо пощастить і на місці буде директор – людина у доброму настрої – можна попросити дозволу пройти всередину. Можливо, навіть зазирнути у вежу, де колись били годинники, і де, напевно, ще досі тримається запах старого дерева і шпалер. Але якщо не пощастить – ворота залишаться закритими, а палац ховатиметься за кронами дерев, як привид, що не хоче, аби його тривожили.

Кривчик не обіцяє комфортної мандрівки. Тут поганий мобільний зв'язок – аби подзвонити, треба вийти на пагорб і ловити хвилю, як рибу. Тут не буде білбордів і кави з автомату – тільки річка, пагорби і невидимий палац, що чекає свого нового оповідача. І саме ця спроба знайти те, що не прагне бути знайденим, стає тут найцікавішою частиною дороги.

Кривчик. Палац і парк, головна алея з фонтаном

І коли весь цей шлях – Зіньків і Маліївці, Підлісний Мукарів і Голозубин-

ці, водоспад Бурбун, Великий Жванчик, Рахнівка і Кривчик – сплітаються у один ланцюг, розумієш: справжнє Поділля не лежить на карті рівною лінією. Воно ховається між пагорбами і ріками, у старих мурах, у школах, що колись були палацами, у водоспадах і вежах, які не поспішають відчиняти двері. І хто хоч раз зійде з траси і піде цією дорогою – той запам’ятає не лише краєвид, а і тишу власних кроків, що зливаються з землею, яка пам’ятає більше, ніж ми здатні почути за одне життя.

Статус пам’яток і доступ

Адамівка. Покровська церква – діюча православна.

Зіньків. Костел – діючий римо-католицький. Михайлівська церква – діюча. Руїни замку, садибний будинок та єврейські місця – зовнішній огляд.

Маліївці. Палац-музей – за розкладом. Скеля, гроти і джерело – вільний доступ, обережність.

Сайт Маліївецького палацу-музею: <https://maliivtsi.com/>

Підлісний Мукарів. Костел – діючий, орган і розписи відновлено.

Дунаївці. Колишній капуцинський костел – нині православна церква, палаци – діючі установи, зовнішній огляд, інтер’єри не музейні.

Голозубинці. Палац – огляд ззовні, парк частково збережений.

Водоспад Бурбун. Природна пам’ятка, вільний доступ, потрібне надійне взуття.

Великий Жванчик. Палац на території дитячого санаторію, огляд по двір’я за правилами.

Рахнівка. Шкільний корпус, огляд ззовні з повагою до навчання.

Кривчик. Палац на території інтернату, вхід за дозволом адміністрації.

Маршрут 3: Миньковецька держава: експеримент Мархоцького на Поділлі

Це компактне осердя «князівства» Ігнація Сцибор-Мархоцького у верхів'ях Ушиці. Йдемо послідовно: Миньківці → Кружківці → Отроків → Притулівка. Пересування – авто, на місцях короткі пішохідні підходи.

Вид на Отроківський замок – єдину збережену резиденцію графа Ігнація Сцибор-Мархоцького

Основні зупинки

Миньківці. Колишня Ринкова площа з «башточкою», садиба-музей Мархоцького, пагорб Бельмонт, храм Архангела Михаїла.

Кружківці. Монументальний водяний млин-музей над Ушицею, панорами долини, стара криниця.

Отроків. Замок-резиденція Редукса, Форум із мурами та брамами, тріумфальна арка, верхня і нижня гроти.

Притулівка. Великий вальцевий млин, подвір'я з кам'яними льохами.

Пролог експерименту

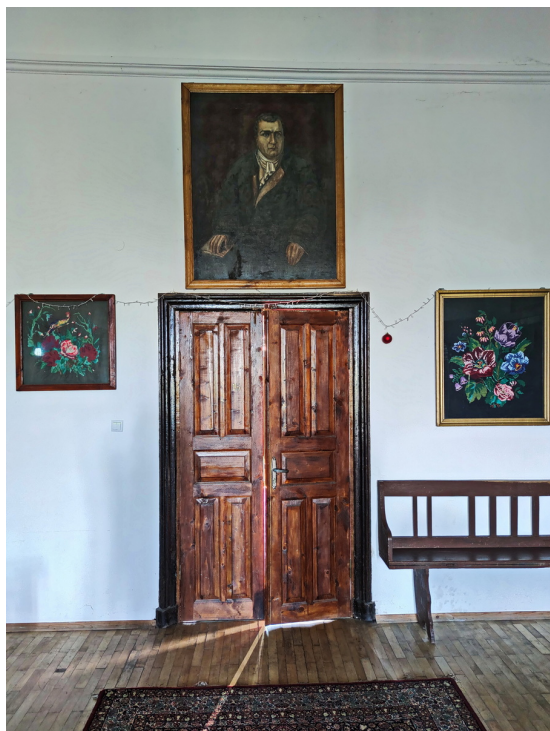
На Поділлі є клаптик землі, де історія не просто жила – вона пробувала зрушити сам хід часу. І робила це не шаблею, а друкарськими пресами, фабриками, законами і вірою в те, що розум і справедливість можуть зламати феодалську рутину. Миньковецька держава – не фантазія, а один із найсміливіших соціальних експериментів Східної Європи XVIII століття. І її господар – не міф, а жива людина з диваком у серці і реформатором у крові.

Далі – край, де Поділля одного разу наблизилося до утопії: не вигаданої, а прожитої. Миньковецька держава – не офіційне державне утворення, а умовна назва обширного маєтку з центром у Миньківцях, що охоплював приблизно п'ятнадцять-двадцять сіл долини Ушиці. Цим маєтком на межі XVIII-XIX століть володів Ігнацій Сцибор-Мархоцький – шляхтич, який спробував збудувати власну модель просвітницького ладу, де філософія Вольтера поєднувалася з біблійними цінностями, а соціальна справедливість випереджала свій час. Те, що він створив на межі Поділля, Волині та Бессарабії, досі дивує масштабом і людяністю.

Ігнацій народився 1755 року в Тарноруді в родині дрібного шляхтича, який служив у маєтках Чарторийських. Осиротівши рано, він виховувався у дядька Войцеха – суворого, але підприємливого господаря, що зумів перетворити орендовані фільварки на прибуткові маєтки. Одним із них був Миньковецький ключ, що згодом і перейшов до Ігнація. Але юнак не поспішав до адміністративної рутини: перед тим були навчання в Берліні, військова служба, студії права, філософії, агрономії та історії. Він володів кількома мовами і захоплювався Руссо, Монтеск'є, Пейном, Вольтером.

Ці ідеї не залишилися на сторінках книг. Уже в грудні 1791 року, за рік до остаточного розпаду Речі Посполитої, Ігнацій видає «Право міста Миньковець» – документ, що фактично створює в його маєтку автономну модель управління. Усі жителі, незалежно від віросповідання чи національності, оголошувались рівними у правах. Панщина замінювалася грошовим чиншем. Впроваджено місцеве самоврядування, суд, адміністрацію, податкову систему. За деякими джерелами, використовувались навіть роз-

рахункові жетони – хоч достеменних доказів цьому бракує.

*Портрет Ігнація Сцибор-Мархоцького у його колишній резиденції в
Отрокові*

Миньковецька держава – це була реальна система з економікою, виробництвом і освітньою структурою. Діяли суконна фабрика, папірня, друкарня, поташні і винокурні виробництва, господарські майстерні. Згадуються також ремесла і кустарні промисли. У центрі містечка стояла «вежа справедливості» – будівля, де стандартизували міри і ваги, щоб запобігти шахрайству на базарах.

Освіта підтримувалася на рівні прогресивному для свого часу: діяли школи, навчання відбувалося за букварями, надрукованими у власній друкарні. Для службовців – курси з права, арифметики, бухгалтерії. У Притулівці граф збудував вулицю для сиріт, які по досягненню повноліття отримували можливість створити родину. В Отрокові згадувалась водолікарня. У

багатьох селах – госпіталі, притулки, ремісничі заклади. За деякими опісами, бідним роздавали взуття та одяг зі складів.

Свята в Миньковецькій державі – це окрема глава. Граф Мархоцький започаткував урочистості, натхненні античністю. Одне з них – «Свято Церери», присвячене врожаю, землі, праці. За переказами, 15 серпня у святковій процесії тисячі селян вирушили в поле з піснями і хоругвами. Поліція спробувала зупинити ходу, але селяни відповіли спокійно: йдуть молитися. І торжество відбулося. Проте незабаром у Миньківці прибули козаки, графа заарештували і під військовим ескортом відправили до Кам'янця.

Навіть у в'язниці Мархоцький не зрікався ідей. За переказами, він з'являвся на вулицях у тозі з жезлом у руках – як римський сенатор. Благословляв дітей, розмовляв із мешканцями, і дедалі більше людей бачили в ньому пророка.

Сумнівною лишається легенда про доручення щодо постачання продовольства до Варшави у 1815 році і титул *Dux et Redux* – проте граф дійсно використовував це найменування в документах і підписах, і це стало частиною його образу.

Церковна влада не лишалася осторонь: у промовах граф поєднував Євангеліє з Вольтером, Руссо і Гельвецієм, тож у Миньківцях шепотіли, що Вольтер чи не зі «святих». Коли священики відмовилися освячувати врожай, Мархоцький сам у ризах благословив воду, зерно, худобу і поля. Архієпископ подав скаргу до Петербурга; Олександр I, спершу розгніваний, вислухав графа в Кам'янці і наказав його не чіпати. Це прозвучало як мовчазний дозвіл на утопію.

Не бракувало в житті Ігнація Сцибор-Мархоцького і драм. Найгостріший конфлікт спалахнув із сусідом – графом Стадницьким. Їхня багаторічна ворожнеча виходила далеко за межі звичайної шляхетської сварки: публічні образи, дошкульні віршовані сатири, нескінченні суди за прикордонні землі – усе це тривало роками. За переказами, одного разу між ними сталася відкрита сутичка на постоялому дворі. Але найбільше загострення настало вночі, коли озброєна челядь Стадницького здійснила напад на отроківську резиденцію Редукса. Нападники вже виламували двері до спальні графа, коли у сусідньому костелі задзвонили на сполох. Це одна з доньок Мархоцького встигла збагнути, що коїться. Сигнал почули в Минь-

ківцях – і все чоловіче населення села, схопивши вила і дрючки, кинулось на захист свого пана. Напад було відбито.

Інтер'єри приватного музею Сцибор-Мархоцького у Миньківцях

Та справа не завершилась. Стадницький подав позов, і суд визнав його правоту. Частина земель перейшла до нього за рішенням імперської Феміди. Але Мархоцький не визнав поразки. Він вигнав нових управителів і силоміць повернув собі контроль над селами. Це спричинило новий арешт. Графа знову доправили до Кам'янця. Але цього разу на його захист стала громада. До Петербурга вирушило послання, підписане сотнями селян: «Відпустіть нашого батька і доброго господаря». Це було безпрецедентно для Російської імперії – щоб селяни добровільно заступалися за пана. Але це спрацювало. Редуса звільнили втретє.

Ігнацій збудував чотири палаци для чотирьох сезонів: у Миньківцях, Отрокові, Притулівці, Великій Побійній. У кожному – школи, каплиці, майстерні. Деякі з них збереглися до наших днів, частково зруйновані, частково – відроджені новими господарями. Особливо це стосується

Отрокова, де сучасні меценати поступово повертають колишню славу.

Помер граф у 1827 році. Похований у Миньківцях, склеп не зберігся. Залишився слід. Миньковецька держава – відповідь на питання, чи може гуманізм бути системою управління. Відповідь: так. Якщо є хтось, хто наважиться. І громада, яка підтримає.

Миньковецька держава – не лише факт минулого, а і виклик для теперішнього. Її дух ще відчувається в тихих вуличках Миньківців, у скелях Отрокова, в джерелах Притулівки. Ми починаємо маршрут саме звідси – щоб краще зрозуміти: Україна завжди мала у собі простір для свободи, якщо тільки хтось наважувався її втілити.

Миньківці: серце утопії

Село Миньківці лежить у долині річки Ушиця – серед пагорбів і лісів, які зберігають більше, ніж просто краєвид. Колись це був центр унікального соціального експерименту на мапі Східної Європи – самопроголошеної Миньковецької держави. Місце, де звичайне подільське містечко на кілька десятиліть перетворилось на осердя реформ, гуманізму і просвітництва, що випереджало свою добу.

Перші згадки про Миньківці датуються 1407 роком, коли король Владислав Ягайло подарував ці землі шляхтичу Якушу з Маньківців. У XVI–XVIII століттях село не раз потерпало від татарських набігів, а в період Речі Посполитої переходило з рук у руки між впливовими родинами. У 1637 році Адам Станіславський здобув для поселення Магдебурзьке право. Імовірно, саме тоді на пагорбі над долиною з'явилася перша оборонна споруда – попередниця зниклого «Лицарського замку» на Бельмонті.

Усе змінилося 1782 року, коли маєток перейшов у володіння Ігнація Сцибор-Мархоцького. Це був початок історії, яка зробила Миньківці відомими далеко за межами Поділля. Граф спробував втілити тут утопію – мікродержаву, побудовану на принципах справедливості, освіти і вільної праці. Він створив адміністративну модель, де селяни ставали орендарями, діти – учнями, а управління спиралося на знання, а не примус.

Миньківці стали столицею цієї реформи. Тут містилась головна канцеля-

рія, суд, архів, друкарня, де випускали букварі, статuti, накази. Особливою будівлею була «вежа справедливості», в якій зберігали еталони мір і ваг, а державні службовці стежили за чесністю торгівлі. Торговці з усієї округи з'їжджались до Миньковець, бо саме тут ярмарки мали прозорі правила – рідкість на той час.

Колишня Ринкова площа у Миньківцях

Вежа не збереглася, але її дух ще витає на Ринковій площі. Сьогодні тут – невелика, проте характерна башточка з трикутним фронтоном і червонобілою кладкою. Її фасад у стилі наївної неоготики нагадує романтичний архітектурний етюд або нездійснений задум міської ратуші. Поряд – видовжені одноповерхові будівлі, деякі зберегли елементи тинькування, дерев'яні рами, колишній шарм подільської торгівлі.

Поряд з нею – ряд невисоких, видовжених одноповерхових будівель, обшарпаних, але ще колоритних. Один із будинків, імовірно колишній торговий заклад, зберіг блакитне тинькування, вікна з дерев'яними рамами і навіть сліди декоративної кладки – усе це створює атмосферу збережено-

го історичного шару, нехай і скромного. А трохи остеронь – подільська садиба, що ніби виросла з місцевих матеріалів – дерева, цегли і дикої лози. Вона мовчки свідчить: історія Миньковецької держави – це не лише маніфести та промови, а і щоденна праця, турбота, побут звичайних людей.

На горі Бельмонт, за переказами, колись стояв «Лицарський замок» – один із символів графа. Сьогодні тут лише пагорб, але сама назва зберігає пам'ять про ті часи, коли феодальні традиції тут підміняли гуманізмом і реформами. Площа ж, де колись відбувались суди, маніфестації, святкування – досі зберігає частину планування.

Мурований храм Архангела Михаїла, зведений 1838 року на місці дерев'яної церкви, зберігся донині. Його простий, але виразний силует нагадує: віра і свобода тут довго йшли поруч.

Сьогодні про графа Мархоцького у Миньківцях нагадує приватний музей, створений зусиллями краєзнавця Володимира Захар'єва. Його приміщення – колишній адміністративний будинок або флігель (за іншою версією – навіть тюрма НКВД) – має товсті стіни, високий кам'яний підмурок і черепицю в стилі «риб'ячої луски». Над входом – брама з ініціалами «І.М.» – Ігнацій Мархоцький. Аркова форма воріт, ковані візерунки, півтінь внутрішнього подвір'я створюють атмосферу присутності минулого. За брамою – акуратна зелена територія, де росте виноград, стоїть флігель із покрівлею з черепиці, а на паркані – глиняні горщики, виставлені, як у давнину, на жердинах. Усе це – не декорація, а жива тканина минулого, збережена руками ентузіаста.

Музей розділено на кілька залів. Польська зала – з портретами історичних постатей, хрестами, писанками, фігурками. Українська – з рушниками, знімками родин, прапором. «Імперська» кімната – з указами, предметами побуту різних епох. Вони ведуть між собою мовчазну полеміку: між свободою та контролем, між пам'яттю і забуттям.

Окрема зала присвячена побуту: тут коси, прядки, рубанки, серпи – речі, якими справді користувались у навколишніх селах. Вони створюють відчуття не музею, а живої хати, щільної і багатоголосої, як життя селянських родин.

У коридорі та кімнатах – галерея портретів і фотографій: зображення самого графа Мархоцького, його сучасників, пейзажі та замальовки Отро-

кова і Притулівки. Стіни пофарбовані в біле, вікна і двері – в яскраво-блакитне, що додає простору наївної ширості. Тут же розміщено старовинну різьблену шафу із темного дерева, накриту німецьким рушником із вишитими літургійними текстами. Є також невелика експозиція, присвячена замку в Отрокові, з гравюрами, фото, планами та справжніми антикварними замками, ланцюгами, ключами. Кожен предмет – з історією, з боєм і гідністю.

Старовинний будинок у Миньківцях, де колись розміщувалася в'язниця, а зараз - приватний музей

Найбільше враження справляє підвальне приміщення, куди веде окремий вхід. Це – стара кам'яна в'язниця, яка збереглася з часів графа або ж, за іншою версією, з радянської доби. Тут усе автентичне: товсті стіни з грубого вапняку, вузькі коридори, пофарбовані в біле, склепіння зі старої цегли, масивні дерев'яні двері з важкими засувами і віконцями для нагляду. Усередині – тьмяне світло, сліди часу на штукатурці, ніші в стінах, вентиляційні отвори, вузьке загразоване вікно. Один крок у це підземелля – і перед очима постає не лише архітектура, а ціла епоха: з тінями арештан-

тів, чиновників, сторожів і голосом самого Мархоцького, який, можливо, спускався сюди, щоби говорити про свободу навіть у місці несвободи. Тут не просто було темно – тут мовчала свобода.

Підземелля старого будинку із колишньою в'язницею у Миньківцях, де розташований приватний музей Сцибор-Мархоцького

Кружківці: млин на березі часу

Із Миньківців дорога тягне на схід – крізь Антонівку, далі різко праворуч, поміж тихих схилів над річкою Ушиця. Так відкриваються Кружківці – не просто чергове село на шляху до Отрокова, а клапоть Поділля, де камінь і дерево зберігають пам'ять, яку вчуваєш навіть у скрипі старих дверей.

Уже на під'їзді до Кружківців дорога розгортає перед очима один із найпоетичніших краєвидів Поділля. Село лежить у глибокій, зеленій долині річки Ушиця, поміж високих пагорбів, схожих на хвилі застиглого моря.

Ушиця тут глибоко врізалась у плато, ніби хтось провів по ньому різцем. Ці місця – справжній природний театр, де головні ролі відіграють світло, простір і тиша.

Схили вкриті густими лісами, терновими заростями та степовою травою. Весною вони вкриваються білим серпанком, літом тьмяніють від спеки, а восени вибухають полум'ям червоно-золотого листя. Уздовж дороги, яка веде до села, стоять старі межові кам'яні стовпи – такі самі, як у Китайгороді біля Кам'янця. У давнину вони допомагали фурманам орієнтуватися і утримували віз на вузькій дорозі, що спадала до річки. Один із них зберігся донині – стоїть над урвищем, мовчазний охоронець шляху, що веде у минуле.

Панорама долини Ушиці біля Кружківців

З цих пагорбів відкриваються панорами на черепичні дахи хуторів, плетені паркани, яблуневі сади і покручені береги Ушиці. Все ніби застигло в гармонії, яку не порушили ані час, ані війни, ані забудови.

Кружківці входили до Миньковецької держави – «країни в країні», яку

заснував Ігнацій Сцибор-Мархоцький. На межі XVIII-XIX століть це село, як і кілька десятків довколишніх, було частиною його маєтку. Для тієї «держави» млинарство було однією з опор економіки: вздовж Ушиці діяли млини, і Кружківці лежали в цьому ланцюзі місць, де вода працювала на людей.

Головною архітектурною домінантою Кружківців є монументальний водяний млин – один із найбільших і найкраще збережених на Поділлі. Зведений у 1848 році поміщиком Владиславом Стадніцьким у глибокій долині річки Ушиця, млин стоїть не лише як технічна споруда, а як символ епохи. Його історія бере початок ще з часів Миньковецької держави і дихає духом реформ, порядку та естетики, яким жив граф Мархоцький. Саме до родини Стадніцьких, за рішенням суду, перейшла частина володінь графа після конфіскації.

Водяний млин 1848 року у Кружківцях

Млин збудований у формі мостового аркового типу, працював на водяній тязі і був реконструйований на межі XIX-XX століть чеськими фахівця-

ми. Його автентичне обладнання – вали, бункери, дробарки, сита, пасові передачі – було виготовлено у Відні фірмою Антона Бессера. З цим обладнанням, яке не змінювалося десятиліттями, млин дійшов до нашого часу майже без змін. За радянських часів, після встановлення турбіни, млин навіть виконував функції електростанції – приклад того, як технічний прогрес уживався із традиційним господарством.

Зовні млин нагадує індустріальну фортецю. Його масивні стіни викладено з грубого місцевого каменю, товщина якого подекуди перевищує метр. Три поверхи симетрично пронизані рядами вузьких вікон із металевими ґратами, що надає споруді суворого вигляду. Під самим дахом тягнеться ряд вентиляційних отворів – ритмічний акорд, який надає фасаду фортифікаційної строгості. У кількох місцях збереглися кам'яні контрфорси, а на стінах помітні фрагменти старого тиньку – блідої шкіри, яка колись намагалася надати кам'яному тілу вишуканої вивершеності.

З боку річки млин ховається в буйній зелені – мов старовинний монастир, заглиблений у хащі. Тут досі збереглися залишки старої гідротехнічної системи: бетоновані жолоби, фрагменти шлюзів, кам'яні направляючі борти, що спрямовували потік Ушиці до водяного колеса. Річка, хоч і неширока, має тут стрімку течію – ідеальну для обертання жорен, валів і передач. Уся місцевість навколо дихає сирістю, спокоєм і невимовною концентрацією часу. Запах вологого каменю, шурхіт листя і відлуння води створюють ауру – майже священну. Це – не просто споруда, це індустріальна святиня, яка зберігає не лише інженерну пам'ять, а і дух доби, коли техніка ще мала лице краси.

Сьогодні млин частково перетворено на музей. Над входом – вивіска «Музей с. Кружківці», але насправді вся будівля – вже сама по собі експонат. Усередині – царство технічної історії. Старовинні вікна, крізь які ллється м'яке світло, дерев'яні балки, скрипучі підлоги, що пам'ятають сотні кроків. І, звісно ж, – автентичне обладнання, збережене в деталях і механізмах. Від одного погляду на ці пристрої стає зрозуміло – млин працював як повноцінне промислове підприємство.

Вражає не лише кількість обладнання, а і його збереженість. Іржа на металі, сколене дерево, зламані важелі – все це не занедбаність, а сліди роботи. Сліди дотику часу. І навіть сьогодні, коли все давно зупинено, здається, що варто лише натиснути важіль – і система оживе: загудить, задзвенить,

потягне паси, і знову запахне борошном.

Зі схилів над млином відкривається краєвид на зелений амфітеатр долини. І млин у цьому пейзажі – як віттар. Як символ того, що індустрія і природа можуть бути не ворогами, а партнерами. Він стоїть у глибині села, трохи осторонь, заглиблений у ландшафт, як спогад про епоху, коли навіть технічна споруда могла бути красивою, а техніка – витвором естетики і розуму.

Кружківці. Інтер'єр млина: робочий ярус і залишки обладнання

Поряд із млином у Кружківцях збереглася старовинна криниця, що колись слугувала не лише працівникам, а і усім, хто приходив сюди по воду. Її основа – масивний моноліт із тесаного каменю, що за десятиліття вкрився лишайниками та мохом. Над криницею – стара дерев'яна колода з ручкою, обернутою іржавим залізом, та примітивний захисний дашок із червоного бляшаного листа. Усе це – без жодного декору, просто і функціонально, але настільки щиро, що здається: ця криниця – серце всього промислового подвір'я, з якого черпали не лише воду, а і перепочинок, зміну ритму,

подих природи.

Сільська забудова Кружківців заслуговує на увагу не менше, ніж проми-
слова. Тут і сьогодні можна побачити будинки з грубого місцевого каме-
ню, вкриті шифером або черепицею, із ганками, обрамленими мереживом
металевих решіток – майже як вишиті рушники. Вікна в багатьох хатах – з
дерев'яними лиштвами кольору бірюзи, як і ворота, де старий радянський
модерн зустрічається з наївною геометрією. Перед кам'яними мурами і
тинками вирують сади, виноградники, палісадники з мальвами і бузком.
Усе це створює відчуття автентичного, збереженого сільського ландша-
фту, де кожна деталь промовляє про неспішне життя в гармонії з довкіл-
лям.

Старовинна криниця у Кружківцях

Отроків: резиденція правителя Миньковецької держави

Якщо Миньківці були адміністративним центром Миньковецької держави, то Отроків – її найпишнішою вітриною. Саме тут, на високому пагорбі над долиною Ушиці, Ігнацій Сцибор-Мархоцький звів свою весняну резиденцію – фортифіковану і театралізовану водночас. Із замком, форумом, арками, гротами і парком Отроків постав як утопічне князівство в серці Поділля, де античні ідеї втілювалися в подільському камені.

Історія Отрокова сягає XVII століття, хоча деякі дослідники припускають існування укріплення ще за литовської доби. У 1736 році Миньковецький ключ, включно з Отроковом, придбав Войцех Мархоцький. А вже 1788 року Отроків дістався у спадок його племінникові – Ігнацію, який перетворив його на столицю весни: місце, де архітектурні фантазії поєдналися з просвітницькими амбіціями.

Головна башта колишнього замку Сцибор-Мархоцького в Отрокові

На високому плато над річкою Ушиця здіймається одна з найхаризматичніших споруд Поділля – отроківський замок. Це була одна з чотирьох резиденцій Ігнація Сцибор-Мархоцького – реформатора, утопіста і мрійника. Тут його уява втілилася в камінь.

Замок було зведено наприкінці XVIII століття і він став символом нового устрою – держави, де володар звав себе «графом Редуксом», а підданих – «громадянами». Резиденція складалася з двох частин – житлово-офіційної та господарської. Житлова включала сам замок, костел (або «Ермітаж» – нині не збережений), ротонди, альтанки, каплички.

Архітектура замку стилізована під середньовічну фортецю: масивні вежі, глибокі стрільчасті отвори, суворі мури, оборонні брами. Одна з таких брам була оформлена як тріумфальна арка – парадний вхід до парку Біловежа, закладеного Мархоцьким.

Головна башта замку здіймається над долиною, наче дозорець над майбутнім. Поруч – інші башти, флігелі, господарські будівлі. Господарська частина – Форум: обнесена мурами площа з тком і зерносховищами, задумана також для громадських зібрань і свят.

Замок і сусідній Форум утворювали єдиний архітектурно-ідеологічний ансамбль, де романтична візія гармонійно поєднувалась із господарською доцільністю. В інтер'єрах колись були бібліотека з рідкісними стародруками, кабінети, парадні зали, спальні. Стіни оздоблювали фрески, вікна мали автентичні віконниці, а меблі несли герб господаря. Досі на одній із башт видно залишки первісного тиньку, а в інтер'єрах – карнизи, що зберегли декор того часу.

У XIX столітті резиденцію успадкував Вікентій Стадницький – внук зятя того противника Мархоцького. Попри родинні конфлікти, він був високоосвіченим, цінував старожитності, заснував музей і заборонив розбирати будівлі на будматеріали. Так Отроків зберіг свою незвичну архітектуру і дожив до XX століття.

Сьогодні інтер'єри замку не просто збережені – вони ожили. Завдяки зусиллям теперішнього власника, львівського мецената Ігоря Скальського, замок став унікальним готелем, де кожна кімната – мов сторінка історії. Парадні зали оформлені в стилістиці XIX століття: височенні вікна з бордовими порт'єрами, дзеркала в різьблених рамах, різьблені ліжка з карта-

тими ковдрами і вишитими подушками, старовинний годинник з маятником – тут час тече поважно, як і два століття тому.

У просторій залі – три високі вікна, обрамлені бордовими портьєрами. Між ними – вишукане дзеркало в дерев'яному оздобленні. Уздовж стін – низка дерев'яних ліжок із різьбленими спинками, вкритих картатими вовняними ковдрами та вишитими подушками. На стінах – портрет самого Мархоцького та квіткові вишивки в рамках. Старовинний настінний годинник з маятником відмірює тут час так само поважно, як і двісті років тому. Цей простір не виглядає застиглим – це живе середовище, у якому пам'ять минулого тісно переплітається з теплом справжньої присутності.

*Інтер'єри замку Сцибор-Мархоцького в Отрокові, де в наші дні
розташований готель*

У залах зібрано колекцію старовинних меблів, що вражає своєю автентичністю і теплотою. Темне дерево, груба ручна різьба, масивні шафи, буфе-

ти, столики – усе справжнє, ретельно відреставроване з повагою до стилю і духу епохи. У камінній залі – справжній камін, у якому часом розпалюють вогонь, підтримуючи зв'язок із тією добою, коли піч була центром не лише тепла, а і життя.

Особливу чарівність мають мисливські шафи із різьбленням на тему фауни: сова, олень, лис – кожна фігура відтворена з ювелірною точністю, властивою старим майстрам. У кутах стоять фігурні печі, що досі випромінюють тепло, а дерев'яна підлога скрипить під кроками, наче нагадуючи про давню присутність. Тканини, що прикрашають кімнати, – натуральні: домоткані килими, лляні серветки, вовняні пледи. Їхній запах, як і запах дерева і каменю, створює не музейну, а живу атмосферу.

У кожній кімнаті – різьблені ліжка з характерними кулями на спинках, великі дзеркала біля старовинних шаф, а ще – деталі, які затримують погляд: настінні квіткові вишивки, вицвілі фотографії, порцелянові вази. Деякі приміщення мають відчуття стриманого затишку, інші – відкривають урочистість парадної стилістики. Але жодне не виглядає неживим – кожне дихає пам'яттю, яка не згасає, а лише переходить у нову форму.

За замком тягнеться простір, який Мархоцький назвав «Форумом» – прямокутний майдан зі симетричним плануванням, мурами зі стилізованими вежами, нішами для скульптур і декоративними арками; вхід акцентувала тріумфальна брама. Тут поєднувалися практичні функції – тік, комори, зерносховища – з «громадянськими форумами»: обжинками, зборами і виступами селян під патронатом «графа Редукса».

Частину приміщень використовували практично: тут були тік, зерносховище, комори для зберігання продуктів. Але інші частини – призначались для «громадянських форумів»: театралізованих обжинків, зборів селян, святкувань на честь Церери – богині родючості. Саме тут, на цій площі, селяни могли виступати, дискутувати, ділитися ідеями. Усе це – під патронатом «графа Редукса», який бачив у селянстві не підлеглих, а громадян.

По обидва боки від воріт і в товщі мурів досі видно напівзруйновані ніші, в яких колись стояли скульптури. Декоративні башточки на кутах зберегли свій силует, хоч і поросли мохом та травою. Руїни частково заросли, але навіть тепер вони зберігають атмосферу величі. Залишки брам, башт і мурів промовляють мовою архітектури: це був не просто господарський

двір – це була сцена для громадянського життя, простір для зібрань, риторики і утопічних свят.

Отроків. «Форум»

Сьогодні Форум – це тиха руїна, де життя триває по-своєму. Площу засипає трава, на кам'яних плитах гріються кішки, повз муру прогулюються вівці. Колись це було місце подій, сьогодні – місце тиші, в якій і досі чутно відлуння ідеї. Атмосфера тут особлива: серед руїн і дикої природи збереглися сліди мрії про гармонійну державу, де слово і праця були рівноважними складниками життя.

До комплексу весняної резиденції Ігнація Сцибор-Мархоцького в Отрокові вів не менш вражаючий архітектурний елемент – Тріумфальна арка XVIII століття, яку місцеві і досі називають «Панськими воротами». Це була головна брама, що відкривала шлях до пейзажного парку Біловежа і Притулівських салонів – частини великого культурного і ландшафтного проекту графа.

Арка має висоту понад 8 метрів і товщину стін близько 2 метрів. Її пропорції масивні, але водночас урівноважені, а форма – стримано урочиста. Це єдина з будівель житлово-офіційної частини резиденції, що збереглась у первісному вигляді. Хоча з правого боку від неї колись височів сам Отроківський замок, саме арка витримала випробування часом і сьогодні залишається символічною віссю усієї резиденції.

Мархоцький задумував її не лише як парадний в'їзд, а і як елемент символічної та, можливо, навіть астрономічної системи. За переказами, вона точно вирівнювалась по напрямку флюгера на вежі замку, утворюючи віртуальну лінію, орієнтовану за рухом сонця. Це відображало його любов до античних ідей та точних наук – спробу поєднати естетику, філософію і технічну думку в єдиній архітектурній формулі.

Отроків. Триумфальна арка

З обох боків від арки колись тягнулися мури, що tworили завершений архітектурний ансамбль. Нижче розташовувалися Верхня і Нижня готи – одні з найзагадковіших елементів комплексу, справжній симбіоз природи

і мистецтва. Вони мали обрядове, розважальне і символічне призначення, створені або переоблаштовані за задумом Мархоцького. Усе це – в дусі романтизму XIX століття, що прагнув осмислити людину через її зв'язок із природою, історією і духовністю.

Нижня грота – це штучна печера, видовбана в масивній брилі вапняку на узліссі парку Біловежа, поблизу долини річки Ущиця. Вона складається з двох ярусів. Нижній – лабіринт підземного ходу довжиною близько 100 метрів, який веде до зали з озерцем, а також кількох кімнат, декорованих настінними розписами в стилістиці античності. Верхній ярус – це альтанка з трьома арковими прорізами, яка слугувала декоративним завершенням гроти, а ймовірно – і сценою для невеликих вистав або філософських бесід. Звідси, з дерев'яної лоджії, відкривався краєвид на річку і ліс.

Верхня грота, розташована вище на схилі, – це видовбаний у скелі хід довжиною близько 30 метрів із невеликою келією в центрі. Її походження залишається загадкою: можливо, це залишок монашого скиту XII-XIII століття, а можливо – стилізація під нього, створена самим Мархоцьким. Віконні прорізи у зовнішній стіні відкриваються на крутий обрив, а над ними б'є джерело, вода з якого зривається зі скелі невеликим водоспадом. Силует скелі в місці падіння води справді нагадує обличчя – тому місцеві і назвали його «Старим монахом».

Обоє гротів були колись поєднані підземним ходом, що нині завалений. Вони утворювали комплекс для медитацій, тиші, філософських мандрівок у прямому і метафоричному сенсі. Один зі струмків мав власну назву – «Водоспад сліз». Це місце було продуманим простором, де навіть природа ставала частиною великої театралізованої утопії.

Вулиці Отрокова – це не музейна ілюстрація, а жива історія. Тут досі можна побачити хати з черепичними дахами, дерев'яними верандами, вікнами з мереживними фіранками, де вечірнє світло м'яко осідає. Декор ще говорить своєю мовою: мальовані стовпи при вході – з квітами, зірками, серпами чи навіть колишніми радянськими символами, що стали частиною пейзажу, як мох на камені.

Приклад старого будинку в Отрокові

Деякі хати мають тин або старі червоні поштові скриньки. Є бетонні парканки з візерунками 1960-х, льохи з трикутними фронтонами, затінені бузком. Це – побутова архітектура, що збереглася без прикрас, але саме тому і цінна: вона документує, а не стилізує.

Чимало будинків уже давно покинуті. Двері перекошилися, дахи обвалилися, стежки заросли. Але навіть у цій руїні є краса – краса минулості. Вікна, обрамлені блакитними рамами, ще дивляться у світ, де колись жила ідея. І здається, що в цій тиші, серед бузку, каменю і вітру, ще можна почути голос Мархоцького – голос, що говорив про свободу, відповідальність, гідність. Голос, який відлунює в кожному камені цієї подільської утопії.

Притулівка: велетенський млин та автентичні подвір'я

Із Отрокова дорога плавно спускається вниз по долині – ніби тягне останній подих Миньковецької держави туди, де Ушиця бере собі спокій і сві-

тло. Притулівка – фінальна зупинка цього маршруту, і водночас кульмінація його духу. Колись це село звалося Притулія і було не просто великим подільським поселенням: саме тут Ігнацій Сцибор-Мархоцький задумав свою літню резиденцію – поступалася вона Отрокову хіба масштабом, але не силою утопії. На березі річки стояв замок – готичний за формою, сміливий за духом. Від нього лишилися лише спогади і ледь вловимі відлуння в камені та дереві, що дихає пилом і вологою подільського повітря.

Сьогодні про цю амбіцію нагадує величезний триповерховий млин, збудований уже після смерті Ігнація – його онуком, графом Людвіком Мархоцьким у 1896 році. Це був вальцевий млин на водяній тязі – один із найпотужніших у всьому Поділлі. Працював він на енергії річки, обслуговувався двадцятьма шістьма працівниками і міг переробляти до 360 тисяч пудів зерна на рік. І хоч сьогодні в самому приміщенні панує запустіння, у ньому ще вгадується логіка і сила промислової конструкції – як скелет давно заснулого, але не забутого велета.

Вальцовий млин у Притулівці, 1896 р.

Млин вражає своїми розмірами і формою. Його строгий, але водночас декоративний фасад, великі аркові вікна з решітками, товсті стіни з каменю і цегли, дерев'яні перекриття та складна система валів і механізмів справляють враження добре збереженої індустріальної машини початку ХХ століття. З іншого боку – напівзруйнована прибудова, заросла мохом, з дерев'яними дверима, вузькими вікнами і натяком на колишнє функціональне життя. Колись тут діяв Музей архітектурної спадщини з колекцією світлин українських пам'яток архітектури. Тепер усе виглядає покинутим, але не мертвим: вікна ще дивляться на ліс і воду, а кам'яні мури дихають історією.

Якщо увійти всередину, відкривається інший вимір цього простору – пил, грубе дерево і ритм, що застиг, але не згас. Величезні, високі зали трьох поверхів дихають промисловим життям: кожна балка, щілина в підлозі, уламок штукатурки зберігає сліди праці і енергії. Просторі дерев'яні перекриття під стелею – мов рамки для світла і повітря, натомість підлога скрипить під ногами, просочена зерном і часом.

На кількох підвіконнях стоять глиняні глечики – мовчазні маркери часу, ніби працівники щойно вийшли і скоро повернуться. Через ґрати вікон, схожих на замкові, на підлогу лягають геометричні промені світла, малюючи химерні тіні – ніби сам будинок пам'ятає, як колись тут гули механізми. Потужні дерев'яні сходи з'єднують поверхи, а вздовж стін ще збереглися таблички, одна з яких читається як: «Притулинская крупчато-вальцовая мельница». Нижче – «Миньковецька повітова губернія» і прізвище власника – Нехаєвський. Цей артефакт буквально вріс у балку, ставши частиною самого млина.

Серед збереженого обладнання – дерев'яні бункери, залізні дробарки, механізми для очищення і сепарації зерна, елементи валів і пасових передач. Одні машини стоять на місці, інші – ніби втомлені, схилилися, але не здалися. Усе це – не просто експонати, а частини промислової анатомії, яка в минулому працювала як точний механізм.

Сам млин стоїть серед зелені, височіючи над тихою течією річки Ущиця. Її води несуть тінь від кам'яних фасадів, а поряд – дерев'яна кладка, що веде на інший берег. Міст вузький, але міцний, ідеальний для пасторальних сцен: надвечір тут проходять корови, щоб напиться з ріки чи відпочити в затінку. Це дивовижне поєднання: індустріальна архітектура кінця ХІХ

століття – і зелена, спокійна долина, де панує гармонія.

Залишки обладнання вальцового млина у Притулівці

Сама Притулівка була для Мархоцького місцем особливим. Після епідемії в кінці XVIII століття він відкрив тут притулок для сиріт, а коли ті подорослішали – побудував для них цілу вулицю, даруючи житло тим, хто вирішив створити нові родини. У цій історії – не лише доброта, а і соціальна інженерія, продуманий крок реформатора, що прагнув змінити саму тканину суспільства.

І навіть забудова Притулівки носить на собі сліди тієї великої ідеї. Серед вулиць трапляються справжні витвори народного архітектурного мистецтва, що переросло в побутову архітектурну філософію. Біля входів на подвір'я стоять декоративні стовпи, що нагадують Збручанського ідола: масивні, з конусоподібним завершенням, часом – із залишками синьої, зеленої чи білої фарби. Ці стовпи – не просто межа приватного і публічного,

це ще і межа між реальністю і мрією, яку колись жив Ігнацій Мархоцький.

Парканні лінії, прикрашені кованими елементами, часто завершуються фігурними металевими брамами. На багатьох із них видно мотиви в колі: стилізовані сонця, то геометричні квіти – усе це виглядає як залишки локального естетичного коду. Деякі ворота видаються частиною театральних декорацій – настільки вони пластично і графічно вибудовані на тлі зеленого подвір'я.

Окремий шар – це господарські льохи. Один із них – справжній архітектурний камертон села. Масивний, із тесаного каменю, з арочним входом, увінчаний трикутним фронтоном, оздобленим круглими рельєфами – три очі або три кола, немов символи триєдиного зв'язку природи, людини і структури. І хоча це лише погріб, його оформлення може затьмарити фасади сучасних споруд.

Будинки теж заслуговують на увагу. На багатьох – дерев'яні балкончики, іноді з дахом, іноді без, завжди з виразним обрисом. Їх конструкції здаються крихкими, але вони стоять десятиліттями. Одні – прості, з дошками, що давно вигоріли на сонці, інші – пофарбовані в блакитний або червоний, іноді – з вирізаними орнаментами. Це не просто функціональна архітектура, а підсвідоме продовження тієї утопії, в якій естетика не мала бути розкішшю, а буденним обов'язком.

Стіни будинків – із різного матеріалу: камінь, цегла, саман, деколи – бетон, а зверху – стара штукатурка, пофарбована в охристі, сірі або рожеві відтінки. На фасадах ще помітні сліди побілки, з-під якої проступають тріщини – мов зморшки на обличчі старого села. До багатьох будинків прибудовані закриті сині ганки з дерев'яними рамами і шторками на вікнах. Деколи вони прикрашені мереживними серветками або шматком вишитої тканини – домашньою іконостасією повсякденності.

Усе це – жива, хоч і вицвіла, але дуже цільна картина, де навіть нерівна кладка або облуплений тиньк вписані в загальний ритм. Тут нічого не виглядає випадковим: кожна тінь, кожен виступ, кожна дерев'яна ляда – частина великої мозаїки, яка передає дух часу, у якому краса була не декором, а функцією самого життя.

Багато з будинків нині порожні, але їхні вікна ще дивляться на світ, у якому колись вирувала енергія ідеї. Вони мовчать, але в цьому мовчанні – тиха

присутність минулого. У відблисках сонця, що проходить крізь металеві ґрати, у шелесті бузку під вікнами, у тіні від старої груші – живе пам'ять, що не потребує слів.

Один з господарских льохів у Притулівці

Притулівка – це кінець маршруту і водночас його кульмінація. Місце, де час не зупинився, а просто притих. Тут можна побачити не лише спадщину Миньковецької держави, а і саму ідею того, що навіть маленьке село на березі ріки може бути осередком цивілізації – не за розміром, а за духом.

Статус об'єктів і доступ

Миньківці. Храм – діючий. Музей – приватна ініціатива, відвідування за домовленістю.

Контакт приватного меморіального музею Мархоцького: +380673846337, Володимир Захар'єв.

Кружківці. Млин-музей – за домовленістю з готелем в Отрокові.

Отроків. Замок – приватна садиба-готель, вхід за погодженням або під час проживання чи подій. Форум і мури – частково руїни, поважати межі. Гроти – природні, місцями небезпечно.

Сторінка готелю “Садиба Сцибор-Мархоцького”, що розташований в Отроківському замку, на booking.com: <https://www.booking.com/hotel/ua/sadiba-stsibor-markhots-kogo.uk.html> В готелі можна домовитися про екскурсію в Отрокові, та про відвідування млинів у Кружківцях і Притулівці.

Притулівка. Млин-музей – за домовленістю з готелем в Отрокові.

Маршрут 4: Кам'янець-Подільський: столиця Поділля, яку ви не знаєте

Міський маршрут кварталами Кам'янця і схилами каньйону Смотрича з панорамами, Старою фортецею, сакральними ансамблями та укріпленнями. Рухаємось маршрутом: Новопланівський міст → Міський парк → огляд з вул. Івана Мазепи → Польські Фільварки → вул. Татарська → подвір'я катедри → Польський ринок → П'ятницька і Домініканська → Вірменський ринок → Вірменська і Довга → Госпітальна → Замковий міст → Карвасари і Руська брама → Стара фортеця → Новий замок, відгалуження: гора Татариська і міст «Лань, що біжить». Усередині – лише пішки.

Панорама Кам'янця-Подільського з Польських Фільварків

Основні зупинки

Новопланівський міст і Міський парк. Дві панорами каньйону: на Гончарську башту і західну стіну урвища; у парку стежка вздовж краю каньйону.

Північні огляди. Майданчик на продовженні вул. Івана Мазепи; далі – виступ над схилами Польських Фільварків із «католицьким фасадом» міста (катедра, дзвіниці, силуети брам і башт).

Вулиця Татарська. Вітряна брама з баштою Стефана Баторія, Турецький бастион; освітні корпуси і міщанські садиби, єзуїтський колегіум.

Катедра з мінаретом і сусідні обителі. Подвір'я з тріумфальною аркою; поруч – колишній францисканський монастир.

Польський ринок. Ратуша, вірменська криниця, кам'яниці на площі, квартали довкола: Зарванська (палац Чарторийських), Старобульварна (костел тринітаріїв/церква святого Йосафата).

П'ятницька та Домініканська. «Будинок з драконом», колишня духовна семінарія, монастир домініканців (костел святого Миколая).

Вірменські квартали. Вірменський ринок із дзвіницею та руїнами Миколаївського собору; палац єпископа; Миколаївська церква з «хачкаром», далі – Вірменська і Довга з оселями і терасами.

Госпітальна та низ каньйону. Казарми XVIII ст., казематна башта 1667 р.; вихід до Руської брами і Карвасарів з дерев'яною Хрестовоздвиженською церквою.

Стара фортеця та Новий замок. Класичний огляд веж і валів; перехід на бастиони Нового замку для панорами.

Додатково. Гора Татариська – повний силует міста та фортеці; міст «Лань, що біжить» – найвищий огляд каньйону.

Кам'янець: місто-каньйон

Кам'янець відкривається не всім. Його справжнє обличчя – не в сувенірних лавках і не у звичних фото Старої фортеці. Воно – в ракурсах, про які не пишуть у путівниках: у місцях, де місто постає не музеєм, а ландшафтом; де можна стати вище себе – буквально, піднятися на край каньйону і торкнутись каменю, що дихає впритул.

На краях кам'яного обриву, серед бур'янів і диких квітів, бачиш не архітектуру, а душу міста. Погляд ковзає вниз – і розумієш: Кам'янець не лише горизонтальна прогулянка, а і вертикальна подорож – углиб і вгору.

Цей маршрут – для тих, хто хоче піднятися не тільки над рівнем моря, а і над рівнем звичного сприйняття. Для тих, хто шукає інший ракурс: збоку,

згори, навскоси – але завжди щиро.

Кам'янець із перших згадок постав не просто укріпленням, а міським організмом на перехресті торгових шляхів. У XIV столітті він став столицею Подільського воєводства, а Магдебурзьке право і ярмаркові привілеї перетворили його на ринок ідей та товарів. Місто жило трьома громадами – Руською, Польською та Вірменською – з окремими площами, храмами і судами, але з однією спільною географією каньйону, що диктувала планування вулиць, місця брам і складів.

У XVII столітті Кам'янець пережив османський епізод (1672-1699), коли став центром еялету, а згодом повернувся до Речі Посполитої. Після поділів Польщі у 1793 році місто опинилося в Російській імперії як адміністративний осередок Поділля. XIX століття додало інфраструктури: нові переправи, млини та броварі внизу, на дні каньйону, ремісничі двори і склади вздовж води – усе те, що ми бачимо нині у вигляді арок, льодовень і кам'яних підпірок під урвищами.

Каньйон річки Смотрич восени. Вид з Новопланівського мосту

У XX столітті до кам'яної пам'яті додалися державні злами: війни, коротка сторінка «кам'янецької столиці» часів УНР 1919 року, радянська індустрія і повоєнні перебудови. Та попри зміни влад, нижній ярус міста – каньйон Смотрича – зберіг свою логіку: вода як енергія, скеля як опора, мости як нерви, що зшивають береги.

Кам'янець – це не тільки фортеця, як звикли нам продавати в путівниках. Це передусім скеля і ріка, що вбирають у собі більше, ніж будь-які мури. Стара фортеця – лише ключ до розгадки того, як цей кам'яний острів у кільці Смотрича стоїть на краю часу.

Вузька долина Смотрича – природна стіна, що століттями обороняла місто від ворогів і від забудовчої недбалості. З Новопланівського мосту видно лише верхівку цієї історії: каньйон врізається у товщу давніх Товтр на десятки метрів. Під ногами – не просто камінь і вода; під ногами – корали і мушлі, застигли у вапнякових тріщинах, нагадування про море, яке тут плескалося мільйони років тому.

Перше укріплення Кам'янця збудувала не рука архітектора, а русло. Смотрич не будував, а різав: розрізав подільський кряж і створив острів скелі, оперезаний водою. У білих прожилках вапняку – уламки давніх молюсків, у тріщинах і нішах – ящірки, мох і джерельні потоки. Геологія тут – перший сторож Кам'янця.

Але Смотрич не тільки ріже, він і обіймає. Ріка замикає Старе місто в кільце, мов пас, що стягує середньовічні мури і башти. Коли у XV-XVIII століттях виростили брами та артилерійські укріплення, вони лише продовжували справу ріки.

Стара фортеця стоїть на південному вигині каньйону, мов корона на кам'яному острові. Та справжній замок Кам'янця – це скелі і вода. Не випадково по дну каньйону пролягла Руська вулиця: вона вела до торгових передмість і складів Карвасарів, а коли треба – до брам, здатних перекривати течію і перетворювати каньйон на водяний рів.

І Польська, і Руська брами внизу зв'язували водний вузол: системою шлюзів і гребель місто могло підпірити Смотрич і зупиняти підступи ворога. Саме ці гідротехнічні «замки» робили Кам'янець bastіоном на межі цивілізацій.

Кажуть, Кам'янець неможливо описати одним кадром – його можна лише обійти колом каньйону. І тоді відкриється: Старе місто зависає над урвищем, мов корабель на скелі; башти і дзвіниці вигулькують поміж дерев; дах катедри з мінаретом торкається хмар; а Гончарська башта виростає зі скелі, ніби кам'яний зуб фортеці. За переказом, цю башту приписували самому Дюреру – дослідники заперечують, але міф додає їй ваги: у Кам'янці навіть камінь уміє розповідати історії.

Новопланівський міст через каньйон річки Смотрич у Кам'янці-Подільському, що з'єднує Нове і Старе місто

Перший, хто дає відчутти розрив між містом і рікою, – Новопланівський міст. Його бетонні ноги з'єднують одразу дві історії: шумне Нове місто з базаром і кав'ярнями та мовчазне Старе, де башти пильнують спокій каньйону. Під мостом – шепіт Смотрича і дрібні каскади, що сповзають по вапнякових стінах.

Окрім Новопланівського, каньйон перетинають ще два мости, кожен зі своєю роллю. Замковий міст – старий кам'яний вузол між фортецею та

містом, звідки починаються і закінчуються багато історій Кам'янця. А «Лань, що біжить» – найвищий автомобільний міст України, копія люксембурзької Шарлоти, що зависає над урвищем, де Смотрич в'ється, мов срібна змія серед млинів, складів і гребель.

Спустиись із Замкового мосту кам'яними сходами, переїди дерев'яну кладку через Смотрич – і ти вже в Карвасарах. Назва походить від «караван-сараю» – постою для купецьких валок; у міських дотепях її ще розшифровують як «курва Сара», але це лише фольклор. Це не просто передмістя, а перший торговий подих Кам'янця. Тут зупинялися валки з Волощини, Туреччини, Вірменії, приходили єврейські крамарі. Під охороною караван-сараю складали прянощі, килими, шкіри, тканини, прив'язували коней до кам'яних стовпів біля річки. Доріжки йдуть уздовж води, під урвищем – кілька джерельних виливів і невеликі водоспади на притоках, що втікають у Смотрич.

Передмістя Карвасари та дерев'яна Хрестовоздвиженська церква 1799 року

Над Карвасарами стоїть одна з небагатьох дерев'яних святинь Поділля – Хрестовоздвиженська церква. Її легкий, мов молитва, тризубовий обрис із різьбленим ганком і дзвіницею XIX століття додає тепла кам'яній су-

ворості. За переказом, саме гетьман Петро Сагайдачний, вертаючись із Хотина, благословив тут громаду на храм.

Карвасари – це і про людей: про тих, хто приходив сюди з торбами і скринями, хто молився чи рятувався від набатів. Тут ярмарковий гомін переплітався з попереджувальними дзвонами, а все це гасив рівний подих ріки і тінь скель.

Поглянь униз біля Верхньої Польської брами: у траві ховаються арки Порохових складів і кам'яні склепіння, де колись сушили бочки та берегли вибухівку подалі від вогню. Над входом проступає «Non incauta futuri» – «Думай про майбутнє». Поруч ідуть підземні ходи до льодовиків і погребів першого міського бровару (1872): у сирому камені ще вчувається глухий відлук бочок, а неподалік у каньйоні збереглися будівлі варильного цеху бровару. Між ними – стежка до дерев'яної кладки, що веде на протилежний берег: її вітер торкає, як струни.

Каньйон має свої води і свої голоси. Під Новопланівським – невеликий штучний водоспад та кілька природних струменів, які зриваються зі стін. Біля Польської брами – каскад на старому водовипуску. На джерельних виходах у бік Карвасар – тонкі білі «штори», що стиха зникають у Смотричі. У дощ місто звучить інакше: вода співає під мостами, а на каменях залишається блиск, схожий на полиск сталі.

Найгарніше тут восени. Коли стіни каньйону палають міддю і багрянцем, коли вода несе шепіт давніх млинів, а тіні башт падають просто у Смотрич, ніби місто впускає свою пам'ять у ріку.

У цьому і суть Кам'янця: він не ламається часом, бо зростає разом із ним. На скелях – не лише храми і башти, а і жива пам'ять: вода, що йде під землею, і панорами, які відкриваються раптово – там, де вузька вуличка зненацька обривається у прірву, а дерев'яний місток веде в зарості над Смотричем.

Відомі і потаємні оглядові майданчики Кам'янця

Кам'янець-Подільський можна побачити зсередини – вузькими вулицями і бруківкою ринків. Але справжній Кам'янець варто шукати не внизу, а на межі каменю і неба. Це місто народилося на скелі, виросло серед урвищ,

і його силует завжди вище щоденних клопотів.

Щоб зрозуміти Кам'янець – стань так, щоб під ногами була прірва, а над головою – відкрите небо. Саме звідси видно, як Смотрич ріже плато, як башти виростають із каменю, як фортеця сторожить горизонт. І головне – видно, що місто живе не фасадами, а простором: повітрям, світлом, обріями.

Цей розділ – про ті точки, з яких Кам'янець злітає над самим собою. Відомі і приховані майданчики, яких не знайдеш у сувенірній крамниці. Тут не буде табличок і кавових терас. Зате буде те, чого не купиш: ракурс, з якого місто тримає небо.

1. Вулиця Івана Мазепи: Кам'янець із півночі

Щоб побачити Кам'янець по-справжньому, іноді достатньо піднятися на пагорб – і залишитися там. Не поспішати далі, не бігти від точки до точки, а дозволити місту самому проявитися у всіх шарах і горизонтах. Є в Кам'янці така оглядова позиція, що об'єднує одразу кілька площин міста – і фортифікаційну, і сакральну, і побутову, і пейзажну. Це майданчик на північному схилі каньйону, за Міським парком, на продовженні вулиці Івана Мазепи.

Перед очима відкривається повна панорама Старого міста разом зі Старою фортецею: катедрою святих апостолів Петра і Павла з мінаретом, що нагадує про зустріч культур; поруч виростає масивна дзвіниця, далі асиметрична вежа ратуші, а трохи віддалік – башта домініканського костелу. На горизонті виринає баня Троїцької церкви, завершуючи цю мелодію вертикалей.

Цей ансамбль виглядає вивіреним, мов нотний ряд: кожна вертикаль на своєму місці. Погляд ковзає схилами вниз – і натрапляє на потужну Башту Стефана Баторія та Турецький бастион. Ще нижче – Порохові склади, врослі в землю і укриті густим трав'яним килимом. Вони нагадують не стільки оборонний об'єкт, скільки органічну частину схилу. Лівише височіє арка Новопланівського мосту, що з'єднує Старе і Нове місто. Його бетонні опори вгризаються у вапнякову скелю, ніби архітектура сперечається з геологією.

Панорама північних кварталів Старого міста у Кам'янці-Подільського з оглядового майданчику на вул. Івана Мазепи

Далі видно передмістя – карвасарські схили, цятки хат, сади, городи. А на обрії виринає силует Старої фортеці, яка застигла мов на сторожі краю. На світанку чи у вечірньому світлі її контури стають майже нереальними, виринають із напівтіні між небом і землею.

Цей майданчик не має офіційної назви. Тут немає лавок, підсвітки чи інформаційних щитів. Зате є тиша, свіже повітря і відчуття масштабу – не туристичного, а справжнього. Це місце не диктує, як дивитися. Воно лише пропонує: стань, подивись і послухай.

Особливо вражає ця панорама восени. Коли багряне листя підкреслює рельєф каньйону, а сонце сідає низько, фарбуючи мури в бронзу. Башти здаються старшими за сам час, а тиша навколо змушує відчутти присутність міста глибше, ніж у будь-якому туристичному центрі.

Фото-точка: урвище біля новобудови над каньйоном неподалік від зупинки «кафе Під Левом» на вул. Івана Мазепи.

2. Польські Фільварки: католицький фасад міста

Щойно ти залишаєш оглядову точку за Міським парком на вулиці Івана Мазепи і рушаєш далі – стежкою через приватну забудову, повз тихі дворики та стримані фасади Польських Фільварків – місто починає відкриватися з іншого боку. Після нетривалої прогулянки (всього десять хвилин пішки) дорога виводить тебе на край скелі над Смотричем, де не чути туристичного гомону, але видно майже все. Цей майданчик не позначений на мапах, проте саме з нього постає інша панорама Кам'янця – не оборонна, а духовна. Це вид на місто із заходу, де храми стають головними героями, а кожен шпиль нагадує про інший вимір Кам'янця.

Вид на «католицький фасад» Старого міста з оглядового майданчику на Польських Фільварках

Недарма його називають «католицьким фасадом Кам'янця»: тут у єдину лінію витягнуті головні святині міста. У центрі домінує катедрa святих апостолів Петра і Павла з мінаретом – унікальний знак зустрічі культур.

Поруч височіє масивна дзвіниця, трохи вище виринає корпус єзуїтського колегіуму. Далі праворуч піднімається вежа домініканського костелу, а поруч – монастирі францисканців та домініканок. Ліворуч силует врівноважує грізна башта Стефана Баторія, а внизу, на березі Смотрича, розташований ансамбль Нижньої Польської брами. Усе виглядає так, ніби сходиш зі старої гравюри XVII століття, де кожен об'єм вписаний у гармонійну симетрію. Кам'янець із цього боку постає не містом-фортецею, а містом-молитвою, де все зведене до вертикалей і світла.

Тут не почуєш натовпу. Натомість чутно, як гуде вітер у сухих кронах дерев і як у камені відлунюють давні дзвони. Звідси видно не лише фасади, а і підмурки віри: храми стоять на камені, а не на піску. Видно черепичні дахи, шпилі і темні контури вікон, що мовчки дивляться у небо.

Найкращий час для візиту – пізній вечір, коли сонце сідає за пагорбами, а храми світяться зсередини останнім теплим світлом. У сутінках вежі здаються вищими, контури гострішають, і місто на мить перестає бути реальністю. Саме тоді відчувається, як Кам'янець піднімається з каньйону не лише тілом, а і духом.

Фото-точка: виступ скелі біля перетину вулиць Василя Вишиваного і Тадеуша Костюшка, над схилами Смотрича, на верхній терасі сходів Фаренгольца, що ведуть з боку Польської брами.

3. Руські Фільварки: провінційність півдня і горизонт вірменських кварталів

Іноді, щоб побачити місто інакше, варто не підніматися вище, а обійти його з іншого боку. Від попереднього майданчика шлях веде вниз – до Смотрича, потім угору повз майже все Старе місто, знову в каньйон, і нарешті піднімається на вулицю Івана Франка, де на терасі височіє Покровська церква на Руських Фільварках. Саме тут розташована оглядова точка, з якої Кам'янець відкривається в іншій тиші – не храмовій, а житловій, не урочистій, а буденній.

Це не той краєвид, що вражає масштабом. Єдина виразна домінанта тут – вірменська дзвіниця, яка піднімається над містом. Але саме завдяки цій стриманості погляд бачить глибину: унизу розкидані невеликі хати і сади, далі – вірменські квартали, що причаїлися за контуром вулиці Госпі-

тальної, а ще далі – грізні обриси Старої фортеці. Вони виринають з-за пагорбів так, ніби не охороняють місто, а просто спостерігають за ним із відстані часу. Добре видно і казарми фортеці, і башти, і глухі стіни, що проростають із каменю, мов коріння.

Вид на південну частину Старого міста з оглядового майданчику на Руських Фільварках

Цей майданчик – не лише точка спостереження, а і місце дотику до міської периферії, де збереглися сліди іншого Кам'янця: ремісничого, вірменського, з вузькими подвір'ями і парканами, за якими і досі сушиться білизна і квітнуть айстри. Тут місто не позує, а просто живе.

Фото-точка: сквер на вулиці Івана Франка, одразу за Покровською церквою. Схил із перилами виводить до відкритого краю над каньйоном.

4. Новопланівський міст: між містом і каньйоном

У Кам'янці є місця, де зустрічаються не просто береги, а епохи. Новопланівський міст – саме такий. Він з'єднує Нове і Старе місто, але насправді є не лише дорогою, а і кордоном між урбанним і природним, між кам'яними фасадами та живою скелею, між рухом і тишею.

Міст зависає над урвищем, під яким шумить Смотрич, а дерева ростуть просто з каменю. Вигляд звідси відкривається одразу в кількох напрямках. Якщо дивитися на південь, погляд ковзає схилами з яскравими вапняковими виступами, над якими вишикувалися багатоярусні крони: навесні вони зелені і ніжні, восени – у відтінках бронзи і гранатового. Внизу річка в'ється блискучою стрічкою, а далі праворуч виринає чорний дах і конічна покрівля Гончарської башти – однієї з найміцніших у Кам'янці. Поряд темніє корпус старої синагоги з бароковим карнизом: тут фортифікація зливається з природою.

Вид з Новопланівського мосту на каньйон річки Смотрич та Гончарську башту

Якщо ж відвернутись на північ, відкривається зовсім інша сцена. На краю Молодіжного скверу завмер білий олень – фігура, спрямована поглядом у глибину каньйону. Його поза повторює погляд мандрівника. Поруч височіє скульптура орла з розпростертими крилами, крізь яку видно вежі міста, мов крізь арку у небо. Так народжується символічна рамка: місто в

обіймах природи, дух у камені, крила в листі.

Найсильніше Новопланівський міст вражає восени, коли скелі, дерева, дахи і башти занурюються в глибоку палітру: золото, бордо, зелень, графіт. Тут хочеться фотографувати, але ще більше – просто стояти і дивитися. Бо Кам'янець із цього ракурсу – не пам'ятка, а жива тканина, що дихає кольорами, світлом і силуетами.

Фото-точки: середина Новопланівського мосту (для панорами каньйону і Гончарської башти); Молодіжний сквер з фігурою оленя і орлом – для найпоетичнішого кадру міста.

5. Міський парк: вид із затінку над каньйоном

Якщо замість перейти Новопланівський міст звернути ліворуч, у бік паркових алеїв, де ще збереглися радянські атракціони, то вже за кілька хвилин стежка виведе до одного з найнесподіваніших оглядових майданчиків Кам'янця. Цей майданчик не позначений на жодній туристичній мапі, не має назви і навіть огорожі. Але він відкриває саме той ракурс, про який більшість відвідувачів навіть не здогадується: панораму на західну стіну каньйону Смотрича, з глибини якого Кам'янець постає не храмами і не фортецею, а баштами.

Перед очима – могутній масив Гончарської башти, що виростає просто з вапнякової породи. Її стіни дихають суворістю: вузькі отвори, темні вікна, мовчазна ритміка бойової казарми. Поруч притулився корпус колишньої Робітничої синагоги, від якої збереглися аркові карнизи та довгі балкони, тепер перетворені на ресторан. Це дивне поєднання оборонного і сакрального, бойового і буденного, створює образ не пам'ятки, а живої урбаністичної скелі.

Лівіше височіє Кравецька вежа, окрема і укорінена, мов самотній вартовий. Її кам'яний конус виступає зі схилу і дивиться в каньйон, наче стежить за тишею. Внизу хвилюється зелень дерев, схожих на хмари: вдень світло лягає на них м'яко, увечері вони поглинають його, немов чорнильна глибина.

Парк у цьому місці відкриває місто зовсім інакше. Кам'янець тут вертикальний: він не лежить перед очима, а виростає знизу догори. У кадрі –

лише башти, мури, зелень і небо. І саме в цьому мінімалізмі криється його поезія: найпростіші лінії створюють найсильніше враження.

Вид з міського парку на каньйон річки Смотрич та Кравецьку вежу

Фото-точка: уздовж алеї в Міському парку над урвищем (початок стежки – перед Новопланівським мостом, якщо йти від Нового міста). Найкращий ракурс – приблизно навпроти середини Гончарської башти. Тут варто зупинитися, озирнутися і дочекатися моменту, коли світло змінює камінь.

6. Замковий міст: панорама всіх часів

Це той вид, який бачив кожен – на листівках, у фільмах, на календарях. Але жодна картинка не зрівняється з тим, що відкривається, коли стоїш тут насправді. Замковий міст – це і пролог, і епілог Кам'янця водночас: місце, з якого видно не окрему пам'ятку, а цілий організм міста.

Попереду – фортеця. Позаду – Старе місто з мінаретом над катедральним костелом. Праворуч – каньйон із Польськими Фільварками на верхів'ї, лі-

воруч – тераси Карвасарів і укріплення Руської брами. Усе це стоїть, мов театр: сцена з каменю, куліси з дерев, світло – з неба.

Класичний вид на Стару фортецю з Замкового мосту

Недарма цей майданчик – найвідоміший і найфотографованіший у Кам'янці. Тут сходяться всі міські системи: оборонні башти і мурована лінія Руської вулиці, різнотипні дахи «католицького фасаду», далекі бані Покровської церкви, руїни і сучасна забудова. Але в центрі завжди вона – Стара фортеця. Її вежі чергуються, наче партії в шахах: кругла, восьмигранна, шпильаста, з плоским дахом – кожна має власну історію.

Та ця панорама – не лише про архітектуру. Вона про настрій. Коли ввечері сонце сідає за фортецею, небо стає палітрою з міддю, червоним і глибоким синім, а башти виглядають як театральна декорація. Міст у цей час – не просто дорога, а межа між буденністю і легендою. Навіть старий ажурний ліхтар на його поруччі здається вартовим часу.

Стоячи тут, ти бачиш Кам'янець одразу в кількох його іпостасях. З цього

майданчика відкривається перспектива і на Польські, і на Руські Фільварки, і на каньйон Смотрича, що замикає місто з обох боків. Усе це складається в один образ Кам'янця – не туристичного, а справжнього, глибинного.

Вид на «католицький фасад» Старого міста з Замкового мосту

Фото-точка: безпосередньо на Замковому мосту, біля ліхтаря з видом на Стару фортецю та католицький фасад міста. Найкращий час – світанок або захід сонця, коли кожен камінь має свою тінь, а місто – свій голос.

7. Гора Татариська: Кам'янець між двома пагорбами

Але справжня висота Кам'янця – це не лише стіни і башти. Іноді варто піднятися вище них, туди, де вітер і трава малюють панораму замість мурів.

Щоб побачити Кам'янець у його повній географії, потрібно відійти найдалі. Гора Татариська – це протилежний берег каньйону Смотрича, па-

горб навпроти Старої фортеці, з якого місто видно мов на розгорнутій долоні. Її легко впізнати: тут стоїть хрест пам'яті, а поряд – символічний «Пам'ятник семи культур» – металева корона з піками, що нагадує про багатшарову історію Кам'янця.

Дістатися сюди просто: з Замкового мосту слід спуститися в каньйон, пройти повз Хрестовоздвиженську церкву з її дерев'яними верхами, які особливо мальовничо виглядають на тлі скель, і піднятися на хребет Татариської гори. І вже звідти відкривається не просто краєвид, а справжній історичний зріз міста.

«Пам'ятник семи культур» та вид на Стару фортецю з гори Татариська

З одного боку видно головний фасад Старої фортеці з її вежами, мурами і бастіонами, що нагадують сторожову корону на скелі. З іншого боку простягається вся протяжність Старого міста: вежі храмів, лінія оборонного муру, Руська брама, монастирі, костели і вулички, що стікають у каньйон, мов струмки часу. Якщо придивитися, можна розрізнити навіть дах домініканського костелу, мінарет біля катедри та гостроверху дзвіницю – усі

вони складаються у спільний ритм.

Гора Татариська – не просто панорамна точка. Це місце, де місто виглядає завершеним. Саме тут розумієш, як рельєф формував архітектуру, як скеля і місто злилися в єдиний ландшафт. Тут не потрібні пояснення чи вказівники: достатньо стати і побачити, як між двома пагорбами тече не лише ріка, а і історія.

Фото-точка: біля «Пам'ятника семи культур» на верхівці гори Татариська. Найкраще приходити під вечір, коли захід сонця золотить вежі, а тіні малюють обриси того, чого вже немає, але що досі живе в камені.

8. Новий замок: бастіон і панорама

Новий замок у Кам'янці-Подільському – це не палац і навіть не класична фортеця. Це горнверк – земляне укріплення XVII століття, зведене для посилення оборони від турецької загрози. Здалеку воно виглядає як пагорби і вали, але варто піднятися вище – і перед тобою відкривається один із найкращих краєвидів Поділля.

Панорама Старого міста та Старої фортеці з бастіонів Нового замку

Звідси Стара фортеця постає інакше: з чітким профілем усіх башт і драматичною глибиною каньйону внизу. Її силует здається ще більш непри-

ступним, немов спеціально створеним для картини художника чи кінематографічної сцени. На тлі осіннього неба чи вечірнього сонця вона перетворюється на живу листівку.

А ще з цього місця видно весь східний Кам'янець: Старе місто з його храмами і баштами, Польські Фільварки, що підіймаються над урвищем, і Руські Фільварки на іншому боці. Здається, ніби дивишся водночас на історію, географію і архітектуру – все розгортається перед очима, як на карті.

Новий замок сьогодні – це тихий простір для споглядання. Сюди рідко доходять туристичні натовпи, тут легко слухати вітер, читати обрії і відчувати, як час проходить крізь камінь. Якщо хочеш побачити Кам'янець не як глядач, а як дослідник, варто піднятися саме сюди.

Фото-точка: верхній вал Нового замку. Найвиразніше місто видно на світанку, коли перші промені вирізають силуети башт, а небо і камінь поволі змінюють барви.

9. Вулиця Францисканська: погляд з-за костелу Катерини

Майданчик на Францисканській – тихе і майже приховане місце, куди рідко заходять туристи. Він розташований на південь від катедри, поруч із відновленим костелом святої Катерини: колись католицьким храмом, згодом православним, а нині - монастирем сестер-уршулянок Конаючого Серця Ісуса та соціальним центром релігійної місії Карітас.

Звідси відкривається напрочуд гармонійний краєвид на Стару фортецю, що виростає з зеленого моря дерев та дахів. Саме з цього ракурсу стає помітною вся топографія Кам'янця: від високого плато із середмістям до глибоких кварталів, що спускаються схилами каньйону. Вид нагадує італійські пейзажі – з багатоповерховою зеленню, архаїчними лініями дахів і геометрією фортифікацій. На горизонті домінує силует Хрестовоздвиженської церкви на Польських Фільварках.

Особливо красиво тут на світанку або після дощу: кольори стають насиченими, а хмари низько плывуть над bastіонами. Якщо придивитися, можна помітити вузькі вулички, що петляють між старими будинками, і шпилі храмів, які складаються у складну мозаїку Кам'янця. Це вид, яким можна

милуватися годинами.

*Вид на Стару фортецю з оглядового майданчику на вул.
Францисканській*

Фото-точка: майданчик на Францисканській вулиці поруч із монастирем сестер-уршулянок.

10. «Лань, що біжить»: міст над каньйоном

Цей міст – найвищий автомобільний в Україні. Він з'єднує південну околицю Старого міста з селом Смотрич і нависає над грандіозним каньйоном річки на висоті понад п'ятдесят метрів. Сам по собі він є оглядовим майданчиком.

Зі східного боку відкривається глибока ущелина, крізь яку Смотрич пробиває шлях між високими скелями. Західний бік показує інший пейзаж: ріка розливається спокійніше, вздовж її русла тягнуться залишки старих

заводів, парк, польові стежки і поодинокі хати. Особливої виразності додає пам'ятник «Циганська бричка» – інсталяція, що зависає над прірвою, ніби ось-ось зникне за обрієм. Вона символізує рух, свободу і втечу від умовностей.

Вид на каньйон річки Смотрич та «Циганську бричку» з мосту «Лань, що біжить»

Цей оглядовий майданчик – не лише для фото. Тут можна зупинитися і затамувати подих, відчувши масштаб поєднання природи і архітектури. Найкращий час для огляду – світанок або захід сонця, коли камінь сяє теплими відтінками, а каньйон здається живим.

Фото-точка: середина мосту «Лань, що біжить».

11. Вулиця Тринітарська: найпоетичніший захід сонця

Цей оглядовий майданчик відкривається не відразу. Він заховався на маленькій вуличці, що веде на південь від колишнього костелу тринітаріїв

– святині, яку після відбудови тепер знають як церкву святого Йосафата. Тут немає натовпу туристів, гучних голосів і сувенірних крамниць – лише тиша, квіти і небо.

Звідси відкривається напрочуд гарний вид на Стару фортецю. У передньому плані – яскраво кольорові квіти, кам'яні тераси і дикі зарості, які ніби охороняють спокій цього місця. А за ними, мов у театрі силуетів, темніють башти і стіни замку на тлі рожево-золотого неба.

Саме тут Кам'янець найкраще зустрічати захід сонця. Він не просто мальовничий, а глибокий: кожна мить повна відчуття вдячності, ніби саме небо схиляється над цими мурами, що пережили століття.

Захід сонця за Старою фортецею: вид з вул. Тринітарської

І коли сядеш на камінь біля старого муру чи торкнешся холодної поверхні стіни, згадаєш: Кам'янець – не лише bastiони і арки, а передусім скеля і вода, що самі підказують, де зупинитися.

Фото-точка: на південному відрізку вулиці Тринітарської, між костелом і краєм схилу. Найкращий час – вечір, коли сонце заходить за фортецю.

Стара фортеця і Новий замок: бастион на скелі

Стара фортеця Кам'янця – це не просто ансамбль веж і мурів, а цілий ландшафт сили і непокори. Вона стоїть на кам'яному мисі, що врізається у глибокий каньйон Смотрича, мов корона на голові скельного острова. Це місце саме створене для твердині, і, можливо, саме тут народилося місто Кам'янець: камінь, що тримає у собі пам'ять тисячоліть, і місто, яке з нього виросло.

Хто саме і коли поставив перші укріплення – достеменно невідомо. Вірменські хроністи згадують Кам'янець ще в XI столітті, деякі вчені пов'язують плато з давніми римськими чи дакійськими поселеннями. Проте більшість дослідників схиляються до того, що сучасна кам'яна фортеця постала у другій половині XIV ст. з ініціативи литовсько-руських князів Коріятовичів. Саме вони перетворили Кам'янець на «ключ Поділля», а згодом – на одну з головних твердинь Великого князівства Литовського.

Ляцька башта Старої фортеці у Кам'янці-Подільському

У польські часи замок почали активно перебудовувати і укріплювати. Кам'янець називали «передовою стіною християнства», і кошти на його зміцнення давали не лише королі та місцева шляхта, а і самі Папи Римські – Юлій II та Лев X. Саме тоді постала Папська башта – одна з найпотужніших у фортеці, яка нагадувала, що ця твердиня мала значення далеко за межами Поділля.

Та замок у Кам'янці – це не просто стіни і вежі. Це ціла система, що дихає разом із містом. Кожна башта тут – наче окремий страж зі своїм ім'ям, гербом і легендою. Найдавнішою вважають Денну, або Чорну башту: колись вона була вищою, увінчана дерев'яним шатром; усередині стояла каплиця святого Михаїла, а сурмач на верхівці першим подавав сигнал тривоги.

На камені Ляцької башти і досі читається латинський напис *Amicus rarus melior est quam Phoenix* – «Вірний друг рідкісніший за фенікса»; кажуть, у її товщі ховали давні грамоти. Тенчинська башта зустрічала перший удар ворога – її зубці та стрільниці нагадують про гарячі дні облог. Висока Рожанка здіймається вгору, немов кам'яна стріла, а масивні південні вежі і нині окреслюють виразний силует фортеці над урвищем.

Над околицями домінує Папська башта – одна з найпотужніших і найукріплениших; її назва нагадує, як Юлій II, «Папа-воїн», давав кошти на добудову кам'янецьких бастионів. У підземеллях цієї вежі в XIX столітті утримували Устима Кармалюка – «подільського Робін Гуда», і навіть ці стіни не вдержали його: за переказом, він утік крізь нічні пости, залишивши в'язниці лише ланцюги.

Фортеця жила не лише мечами і гарматами. Усередині збереглися залишки глибокої криниці, яка рятувала від спраги під час багатомісячних облог, вузькі підземні ходи і темні ніші, де складали харчі та зброю. Камінь тут пахнув не лише порохом, а і зерном, сіллю, в'яленим м'ясом, бо твердиня мала підтримувати життя навіть у повній ізоляції.

Окремою сторінкою була так звана боргова яма. Тут утримували купців, які не сплатили мита місту чи порушили торгові угоди. Кажуть, що з цих сирих підземель існувало лише два виходи: або розрахуватися до останньої копійки, або назавжди полишити цей світ. У старих хроніках навіть згадується, що місцеві міщани часом навмисно вели неплатників до замку не як злочинців, а як «заручників честі».

Папська (Кармалюкова) башта Старої фортеці, вид з Карвасарів

Фортеця Кам'янця не обмежувалася старими мурами. Там, де природні обриви вже не могли захистити місто, із заходу збудували Новий замок – систему бастионів у стилі голландської фортифікації XVII століття. На перший погляд це просто зелені вали і насипи, але в часи Речі Посполитої вони були грізною інженерною машиною, створеною для стримування турецької артилерії.

Іронія історії полягає в тому, що саме через ці бастиони у 1672 році турецьке військо і увійшло до Кам'янця. Штурм почався із західного боку, де нові укріплення виявилися слабшою ланкою. Так одна з найсучасніших на той час систем стала воротами для найбільшої поразки.

Новий замок проектували і будували найкращі військові інженери Речі Посполитої, які навчалися у голландців та англійців. Пізніше комендант Кам'янця Ян де Вітте перетворив його на складну багаторівневу систему бастионів, що могла контролювати підступи до Старої фортеці та прострілювати долину Смотрича. Звідси відкривався огляд на кілька верст

довкола, і саме тут встановлювали найпотужніші гармати, здатні вести круговий обстріл.

Новий замок у Кам'янці-Подільському

Старий і Новий замки були пов'язані бастіонними ходами та підземними коридорами. Історики і досі сперечаються, скільки їх існувало насправді. Легенди ж твердять, що один із таких ходів вів аж до річки, а інший – до монастирів у Старому місті. Оповіді навіть пов'язують із цими тунелями втечу Кармалюка, який начебто користувався підземними ходами, щоб уникнути царських жандармів.

У XVIII столітті Кам'янець не раз опинявся у фокусі європейських інженерів. Англійські, шведські та голландські військові спеціалісти працювали над укріпленням фортеці, додаючи бастіони, капоніри і ронделі. Кожне покоління залишало тут власний слід, пристосовуючи твердиню до нових видів зброї.

Та з часом війни відходили, і гармати замовкали. Грізні бастіони посту-

пово втратили своє значення і перетворилися на царську тюрму. За цими стінами тримали гайдамаків, отаманів, селянських ватажків. У темних казематах лунали вже не сурми і постріли, а брязкіт ланцюгів і скрегіт наглядальських ключів.

Внутрішній двір Старої фортеці у Кам'янці-Подільському

Замковий вітер, який колись свистів у бійницях, продовжував гуляти між баштами, але тепер він ніс не запах пороху, а холодну пам'ять про в'язнів. Фортеця зберігала тіні тих, хто боровся і програвав, хто сподівався на визволення і залишався у камені назавжди.

Сьогодні Стара фортеця – це музей під відкритим небом. Її башти і мурі приймають тисячі туристів, але камінь і далі зберігає подих справжніх битв. Тут можна доторкнутися до грубої кладки Денної вежі, провести рукою по тріщинах Папської, зазирнути в стрільниці Тенчинської і відчутти, як крізь них дмухає вітер степу.

Уявою легко повернути ті часи, коли через Замковий міст ішли обозами татари, коли козаки і лицарі стояли пліч-о-пліч на стінах, а в підземеллях

ховали срібло і грамоти. Кожна башта тут розповідає не лише свою історію, а і частину долі міста.

Міські укріплення: мурі, що оперізують острів

Про Кам'янець-Подільський часто кажуть: «фортеця на скелі». Але кожен, хто бодай раз обійшов каньйон, розуміє: справжньою силою міста була не лише Стара фортеця. Острівне середмістя трималося у ланцюзі міських укріплень – мурів, бастионів і веж, що зімкнули його кам'яним кільцем. І сьогодні цей ланцюг ще видно: уламки мурів стирчать зі схилів Смотрича, напівзруйновані башти визирають із двориків, а старі брами тихо зберігають пам'ять про часи, коли сюди приходили і королі, і султани.

Кам'янець-Подільський: Міська брама та Вірменський бастион

Якщо йти від Старої фортеці, першою зустрічає Міська брама. На перший погляд – звичайна надбрамна башта з обох боків дороги, колись Михайлівська. Насправді ж це був цілий оборонний вузол: прямокутні башти, кам'яний каземат і мурі, що тягнулися до Замкового мосту. У XVI сто-

літті вона замикала головний в'їзд у місто. Первісно башта була глухою, без наскрізного проїзду, але пізніше її прорізали аркою і зміцнили поясом мурів, утворивши трикутний форт на скельному виступі.

Над брамою височіє Вірменський бастион, зведений у XVI столітті руками вірменських майстрів під керівництвом італійця Камілуса. Він контролював дорогу з Замкового мосту і підступи з Руських і Польських Фільварків. Колись його називали «Батарея святої Терези» – по стінах і досі видно гарматні бійниці. Якщо дивитися з боку мосту, можна розрізнити залишки галереї, де стояли батареї, що прикривали найнебезпечніший напрямок. Сьогодні в приміщеннях бастиону діє Музей замкових мініатюр.

Північніше Польського ринку, біля колишньої площі Руський ринок, височіє Вітряна брама з баштою Стефана Баторія. Зведена у 1560-х, вона пильнувала підйом від Нижньої Польської брами. П'ятиярусна вежа контролювала дорогу і рух ярмаркових обозів. Її підковоподібний, ніби втиснутий у кручу, обрис і тепер добре видно з каньйону.

Верхня Польська брама та Турецький бастион

У XVIII столітті дах переробили на двошаровий купол, тож у містян з'явилося прізвисько «Семиповерхова». Назву «Вітряна» пов'язують з 1711 роком: коли Петро I прибув до Кам'янця і став біля брами, порив вітру зірвав із нього капелюх.

Поряд стоїть Турецький бастіон, споруджений у добу османського володіння. Його підвали спираються на каземати XV століття. У XVIII столітті тут облаштували гарматні платформи. З боку міста він здається вдвічі нижчим, ніж із боку каньйону: різкий перепад рельєфу створює оптичну пастку. Аркади і досі пам'ятають дим гармат, що прострілювали увесь схил.

Нижня Польська брама у каньйоні Смотрича

Окремою перлиною міських укріплень була Нижня Польська брама, споруджена у XVI столітті на місці, де дорога від Польських Фільварків спускалася в каньйон. Це був не просто в'їзд, а складна інженерна система з брамою, барбаканом, кількома баштами і мурованими стінами, що перекривали річище Смотрича. Її головна функція полягала в тому, щоб зу-

пиняти або регулювати течію річки. За допомогою шлюзів можна було підняти рівень води і перетворити каньйон на широкий рів, який захищав місто з заходу. Так Польська брама ставала частиною цілого водного щита Кам'янця.

Разом із Руською брамою на півдні, вона утворювала унікальний ансамбль гідротехнічних укріплень. Подібних споруд у Східній Європі практично не було: оборонні системи Кам'янця поєднували класичну фортифікацію з природною географією каньйону. Польська брама не лише стримувала ворога, а і слугувала воротами до торгових шляхів, що вели вглиб Поділля. Її залишки ще можна побачити біля схилів Смотрича: аркові прорізи, частини мурів і фундаменти шлюзів нагадують про часи, коли вода і камінь були рівнозначними союзниками у захисті міста.

Менш відома, але важлива деталь – башта Захаржевська, або «башта на броді». Вона стояла осторонь Нижньої Польської брами і контролювала переправу через Смотрич із боку Польських Фільварків. Звідси видно було будь-який рух по воді, а в разі небезпеки вартові могли швидко сповістити найближчі брами.

Найпотужніший південний в'їзд у Кам'янець – це Руська брама. Як і Польська, вона була не просто проїздом, а гідротехнічною спорудою: її шлюзи могли перекривати течію Смотрича, затоплюючи південний підхід і перетворюючи його на непрохідний водний рів. У комплексі діяли вісім башт, барбакан і мури, що замикали весь південний фланг міста. Саме завдяки цій системі Кам'янець довго вважався «непрístupним островом у камені».

У XVIII столітті Руську браму підсилили так званими Гловерівськими мурами – бастіоном і батареею святого Андрія, що контролювали схили каньйону і підступи до річища. І сьогодні, стоячи на верхній терасі цих укріплень, можна побачити панораму Старої фортеці, а під ногами – стару бруківку і бійниці, в яких досі чорніє слід від гарматного диму. Це місце нагадує: Кам'янець оборонявся не лише баштами і стінами, а і силою води, яка століттями ставала на службу його захисту.

Руська брама та Гловерівські мури. Вид з Замкового мосту

Якщо заходити у Старе місто через Новопланівський міст, першою серед башт виринає Гончарська. Вона кругла і важка, з характерною зрізаною верхівкою. Таку форму в XVI ст. радили укріпникам Європи, зокрема Альбрехт Дюрер: нахилені стіни мали змушувати гарматні ядра ковзати, не руйнуючи мурів. З боку міста башта триповерхова, з боку каньйону – аж п'ятиярусна. Усередині збереглися каміни і комини, а над входом – пам'ятна плита 1583 року з гербом. До башти примикає колишня Робітнича синагога XIX ст., що нагадує, як оборонні споруди співіснували поруч із культовими будівлями.

Південніше височіє Кравецька башта – скромна з вигляду, але колись грізна артилерійська позиція. Прямокутна, двоярусна зі сторони міста і триярусна з боку каньйону, вона перекривала обстрілом протилежний берег Смотрича. У XX ст. стояла руїною без даху і перекриттів, але в роки незалежності її відновили. Сьогодні в башті працює майстерня кам'янецького скульптора – живе нагадування, як вежа війни може стати вежею мисте-

цтва.

Ще одна кругла – Різницька, або Слюсарська. Збудована наприкінці XVI – на початку XVII ст., вона мала три яруси і обороняла східні підступи. Товсті стіни завтовшки до 1,7 метра і два типи бійниць свідчать, що тут стояли гармати і чатували ремісники-міщани. Верхівка з рикошетним нахилом збереглася і досі, хоча оточення башти давно заросло. Хто наважиться пробратися стежкою крізь хащі – відчує дотик каменю, який пам’ятає запах пороху.

Казематна башта на вул. Госпітальній

Найдивніша серед усіх – казематна башта на вулиці Госпітальній, у вірменському кварталі. Збудована 1667 року, вона мала контролювати шлях від Руської брами. На перший погляд це не башта, а звичайний будинок, але її справжня слава пов’язана з XVIII століттям. Тоді комендант Ян де Вітте включив її до комплексу Гауптвахти і переробив на громадський туалет. Усередині і досі видно систему вентиляції: вертикальний стовп, що йшов від засипаного нижнього ярусу до даху, та вузькі віконця-бійниці,

через які виходили запахи. Сьогодні цю башту важко впізнати серед житлової забудови, і лише плита з датою «1783» нагадує про її подвійне призначення.

Польський ринок: старий майдан і скеля часу

У самому центрі Старого міста, де бруківка досі зберігає відлуння середньовічних кроків, розкинувся Польський ринок – майдан, що бачив усе: торгівлю і кари, паради і страти, дзвони ярмарку і натовпи в тривожні часи. Сьогодні він нагадує театральну сцену: кожен фасад, кожна арка, кожен камінь – частина великої і незавершеної вистави. Кам'янець живе цим майданом: навіть коли тут порожньо, здається, площа дихає рівно і урочисто.

Найвиразнішим образом ринку є ратуша – найстаріша в Україні. Її башта бачила і вогонь 1616 року, і злиття польського та руського магістратів, де українці лишалися тінню польської домінанти. Тут вершилися суди і писались акти, сюди сходились купці, сюди ж приводили злочинців. Саме перед ратушею стояв «стовп ганьби» – місце покарання, де публічно принижували і карали винних. Кам'янецький кат працював тут регулярно, а його ім'я знали і у сусідніх містах. У 1703 році навіть чортківський магістрат просив кам'янецького ката приїхати виконати вирок: щоб гарантувати його повернення, з Чорткова віддали двох заручників.

Кажуть, у самого ката була власна крамниця біля кафедрального костелу – з флюгером, що нагадував: сюди слід іти, коли потрібні «його послуги». Це моторошне ремесло впліталось в будні міста так само невідворотно, як торгівля чи святкування. На площі в один день можна було купити килим і стати свідком страти – така подвійність була звичною для Кам'янця.

Архітектура ратуші – це не стиль, а хроніка. Готика, ренесанс, бароко, ампір нашаровуються, мов кільця дерева. Над входом – плита 1754 року із сонцем, що усміхається подільською добротою. Усередині сьогодні музей, але в підвалах оживає «Суд середньовічного Кам'янця». Кажуть, підземель тут не два, а три рівні, і найнижчі досі залишаються нерозчищеними.

Ратуша на площі Польський Ринок у Кам'янці-Подільському

Навпроти ратуші стоїть скромна вірменська криниця у вигляді башти під дерев'яним бароковим дахом. Її профінансував купець Нарзес, мріючи про водогін. Грошей вистачило лише на криницю, але і вона не стала даром: вода виявилася солоною. Башта лишилася радше символом, а поруч довго стояв шибеницький поміст – нагадування про те, що тут вершилася і справедливість, і розплата.

Сам ринок мав класичну ренесансну структуру прямокутного майдану, поділеного на чотири «перії». Кожна з них мала своє обличчя, свою історію, свій настрій.

На півдні тяглася Біржа – місце, де сходилися купці і наймали робітників. Тут вирували голоси, шелестіли рахункові книги, а кам'яниці дивилися один на одного вікнами. Сьогодні від тієї метушні лишилися лише декоративні павільйони і ярмаркові ряди, але навіть у цьому антуражі відчувається тінь давнього торгового гамору.

Відреставровані фасади кам'яниць на північному боці Ринку

Західна сторона дістала прізвисько Шарлотка – від крамниці панни Шарлотти, яка торгувала модними капелюшками. Тут стояла і будівля міської управи, а поруч працювала друкарня, що зберігала у собі сліди семінарії та губернських установ. Камінь цих стін пам'ятає запах друкарської фарби і шелест сторінок, які колись формували міську культуру.

На півночі простягнулася Журавльовка. Лише один старий будинок, під номером 4, пережив бурі і війни, решта давно зникла. Сьогодні на цьому місці постали нові будівлі, стилізовані під середньовіччя. Кам'янець, немов відроджуючи себе, дозволяє сучасному каменю повторювати форму давніх фасадів.

Східний бік звався Суконка – тут продавали тканини і готовий одяг. Ця сторона збереглася найповніше, і саме тут можна побачити будинки з власними історіями. У №6 мешкав палітурник, а згодом подільський підкоморій; у №8 – заможний вірменський купець, пізніше – Казимир Липин-

ський, один із провідників польської опозиції. Сьогодні в цих стінах працює готель «Гетьман», і сучасні гості ночують під дахом, що колись знав розмови купців і політичні суперечки.

Дві збережені кам'яниці на східному боці площі Ринок – Суконці

У центрі ринку існував так званий серединний квартал – щільна забудова довкола Ратуші. Сьогодні від нього збереглися лише кілька будинків, але частину відтворили. Кам'янець не просто зберігає пам'ять, а і обережно реконструює її.

Від Польського ринку – вуличка за вуличкою, і кожна веде в іншу частину Кам'янця: до фортеці, монастирів, старих брам. Одна з таких – Зарванська. Вона бере початок у північно-східному куті площі, і простує на північ, у бік Руського ринку, тримаючись тіні фасадів, бруківки і звуків, які щоранку піднімаються вузьким простором між кам'яниці. Зарванська завжди була «вулицею переходу»: між ринками, між середмістям і передмістями, між торгівлею і духовністю. І сьогодні тут дивовижно співіснують давні підвали і сучасні кав'ярні, руїни храмів і «інстаграмні» вітрини, а кожен

фасад – це новий фрагмент Кам'янця, якого не було вчора.

На Зарванській, 13 – палац Чарторийських, один із зразків палацової забудови міста. Будинок належав роду Чарторийських у XVIII столітті і добре читається як приклад шляхетської архітектури старого Кам'янця: білокам'яні наличники, русти, пропорційність, великий об'єм, що віддає вагою історії.

Перспектива вулиці Зарванської, що веде від Польського Ринку до колишнього Руського Ринку

По обидва боки – житлові кам'яниці XVIII-XIX століть. Вони зберегли муровану структуру, підвали зі склепіннями, аркові під'їзди, білокам'яні лиштви. Деякі – у занедбаному стані, деякі – старанно реставровані. Особливо виділяються будинки №12 та №14 – їхні фасади оновлені і сьогодні слугують фоном для кав'ярень, галерей і тих самих «інстаграмних» кадрів, що наповнюють вулицю новим життям. Усе це з'явилося за останні роки – мовби хтось здув пил і дав Зарванській дихати повітрям ХХІ століття.

На вулиці Старобульварній, що спускається від Польського ринку до фортеці, стоїть колишній костел Пресвятої Трійці та монастир тринітаріїв. Хоч він і не безпосередньо на площі Ринок, але його вежі видно звідти, і вони стали частиною міського силуету. Орден тринітаріїв, заснований у Франції в кінці XII століття, мав особливу місію: збирати кошти і викуповувати християн із мусульманського полону, рятуючи тисячі людей із турецької неволі. У XVIII столітті цей орден заклав у Кам'янці свою обитель, додавши місту новий духовний вимір.

Колишній тринітарський костел, зараз – церква святого Йосафата

Фасад костелу – бароковий, із хвилястим фронтоном та волютами, пілястрами і вузькими вікнами, що ловлять світло каньйону і кидають його на бруківку. Перед входом збереглися скульптури святих на мурі зі сходами – мовчазні постаті, які зустрічають кожного і додають урочистості навіть вечірнім заходам сонця. І коли дзвони тринітаріїв лунають над Старим Кам'янцем, здається, що вони несуть голоси тих, кого повертали з чужини, і громад, які віками вірили в милосердя та визволення.

Сьогодні цей храм відомий як церква святого Йосафата – він належить

греко-католицькій громаді і продовжує жити у новій традиції, поєднуючи давню історію з теперішнім духовним життям Кам'янця.

Катедра з мінаретом та вулиця Татарська

Це місце завжди було особливим – навіть до того, як виросли теперішні мури. На підвищенні північно-західного кута Польського ринку вулички ніби розступаються перед храмом, і вже з першого кроку відчуваєш: тут сходяться епохи. Кожна залишила свій знак – у камені, у скульптурі, у молитві.

Сьогодні катедра святих апостолів Петра і Павла виглядає як римсько-католицький храм, що ввібрав готику, ренесанс, бароко і пізні неоготичні риси. Але головний її силует прорізає не традиційний шпиль, а мінарет. На ньому – не півмісяць, а фігура Діви Марії. Це Кам'янець: тут такі зустрічі культур не виглядають парадоксом, вони стають його сутністю.

Офіційна історія катедри починається з 1375 року, коли папа Григорій XI засновує Кам'янецьку дієцезію: місто отримує єпископа, а місцевий храм – статус катедрального. Теперішні стіни зводили у XV столітті: три нави, готичний пресбітерій, згодом – ренесансні каплиці, стриманий, «північний» характер внутрішнього простору. Усе це тривало до 1672 року, коли Кам'янець захопили османи і перетворили костел на головну мечеть Поділля.

Тоді ж постає мінарет: близько 36-37 метрів заввишки, зі 145 східцями всередині та балконом муєдзина. Важлива деталь, яку легко не помітити: нижній кубічний ярус – це давня каплиця, вбудована в нову мусульманську споруду. Турки не знесли основу – вони вмонтували її в іншу традицію. Коли 1699 року місто повернулося до корони, а храм знову освятили як катедру, мінарет не прибрали. Його осмислили наново: у травні 1756-го увінчали мідною фігурою Богородиці, яка стоїть на земній кулі та півмісяці і благословляє місто. Скульптуру відливали у Гданську спеціально для Кам'янця, і відтоді ця пара – мінарет і Мадонна – стала знаковим образом усього міста.

Цей образ виявився сильнішим за історичні злами. У різні часи влади то опікувалися святиною, то заганяли її в тінь, але поєднання мінарету і Мадонни пережило століття. Воно не стирає мусульманської пам'яті, а, нав-

паки, з'єднає два світи в одному камені – так, як тільки Кам'янець уміє.

Мінарет з Мадонною та фігури святих на фасаді катедрі святих апостолів Петра і Павла

Усередині простір організований трьома навами і потужними пілонами з нервюрними склепіннями. Світло, проходячи крізь вітражі, розливається кольорами; відчувається зосередженість, а кожна каплиця має свій голос. Головний вівтар стриманий і врівноважений; у бокових – вівтарі Серця Ісуса та святого Антонія, інші присвяти, що постали разом із фундаціями міських родів і братств.

Найсильніший емоційний центр – каплиця Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці. Тут лежить Лаура Пшездецька. Скульптор Віктор Бродзький передав у мармурі не просто трагічну історію двадцятирічної панни, що загинула, впадши з коня, а стан глибокого, врівноваженого спокою. Амур біля підніжжя ніби стереже сон, поряд – відкрита книжка, ніби Лаура заснула над читанням. По боках – бюсти батьків, Софії та Карла Пшездецьких: їхні погляди вічно стоять на межі між болем і примиренням.

Надгробок перенесли до катедри 1938 року з костелу Успіння Богородиці у Чорному Острові; з тих пір Лаура, поруч із Мадонною на мінареті, стала одним із негучних символів цієї святині.

Надгробок Лаури Пієздецької авторства Віктора Бродзького у каплиці Непорочного Зачаття костелу Петра і Павла

Катедральні крипти – окрема книга під ногами. Відомо про три рівні поховань; розчищена лише частина. Тут спочивають єпископи, каноніки, шляхта; у вузьких коридорах час іде інакше, і місто підземне перегукується з містом небесним – дзвін із дзвіниці чути навіть тут.

З півдня до храму прилягає нартекс у стилі англійської готики – зимою тут ставлять різдвяну шопку. На подвір'ї – пам'ятник Івану Павлу II, фігура Ісуса Скорботного, пам'ятні плити єпископів та скульптури, які колись стояли на фасаді духовної семінарії. Поруч – знак на честь Міхала-Єжи Володийовського, «гектора кам'янецького», героя оборони 1672 року, чию

смерть описав Сенкевич.

Вхід на подвір'я веде крізь тріумфальну арку, споруджену 1781 року до приїзду короля Станіслава Августа. Чотири ангели та фігура святого Яна Непомука підносять не лише барокову урочистість, а і відчуття гідності міста, яке пережило імперії і кордони. За бічною аркою з боку Кузнецької – ще один ангел, уже без королівської риторики: простий знак пам'яті.

Тріумфальна арка – вхід на подвір'я катедри святих апостолів Петра і Павла

Катедра знає різні часи. Вона пережила турецьке панування, коли стала мечеттю; імперський XIX століття з його перебудовами (тоді в місті навіть намагалися «прикрити» деякі католицькі символи); радянські десятиліття з втратами інтер'єрів і довгими перервами в нормальному житті громади. Але щоразу, коли місто поверталось до себе, сюди знову сходилися люди – на богослужіння, на органні концерти, просто на мовчазну молитву в

камені.

Південніше від катедри, майже впритул, стоїть колишній францисканський монастир із костелом Успіння Пресвятої Діви Марії. Францисканці – одні з перших латинських чинів, що накреслили духовну карту Кам'янця: вже 1345 року архіви згадують тут кляштор руської кустодії. Після 1420-го постала дерев'яна церква, яка згоріла 1616-го; на її місці впродовж кількох десятиліть зводили мурований храм, завершений до 1672 року. За турецького панування святиню не знищили: вона правила за склад, а подекуди згадують – і за мечеть. У XVIII столітті ченці повернулися, відновили обитель і 1781-го надбудували дзвіницю, водночас змінивши головний вхід і орієнтацію вівтаря. Та того ж року орден перевели до Городка: кляштор спорожнів, а від 1795-го його передали під Архисерейську православну церкву.

Сьогодні комплекс належить Українській православній церкві Московського патріархату, і радянська логіка перебудов тут залишила грубі шви. Нова фасадна вежа – сирий бетонний об'єм із прорізом під дзвін – ламає барокову композицію: збиті пропорції, зруйнований силует. Там, де мало б звучати витончене барокове завершення, стирчить чужорідна коробка з балкою для дзвону – мов тильний бік промислового складу. Це наочний приклад невиправданого втручання в історичну тканину, який прямо вимагає фахової реставрації і повернення міри.

Від північно-західного кута площі Польський Ринок та катедрального костелу починається вулиця Татарська. Вона прямує на північ, спадисто тягнеться вздовж давніх мурів і впирається у Вітряну браму та Турецький бастион, ведучи повз цілу низку «каменів пам'яті»: від давніх храмів і чернечих осередків до навчальних установ та міщанських садиб. Саме тут особливо добре видно, як Кам'янець виростав із оборони в освіту, із монастирів – у гімназії, зі шпилів – у фасади.

Першою на нашому шляху – будівля колишньої гімназії (Татарська, 14). Її класицистичний фасад і об'єм зберігають пам'ять про освітні трансформації міста: від повітового училища XVIII століття до губернської чоловічої гімназії XIX століття. За місцевими джерелами, тут викладав україніст П. Г. Житецький, проводив вистави актор і драматург Антон Змієвський, збирались дворянські зібрання. Внутрішній простір і досі зберігає логіку імперської школи: анфіладне планування, великі класи, висота поверхів.

Колишня гімназія на вул. Татарській

Праворуч від гімназії стояв Казанський кафедральний собор, зведений у 1867–1878 роках на місці монастиря кармелітів босих, що діяв тут із XVII століття. Це був зразок «петербурзького православ'я» – із монументальним фасадом і холодною урочистістю. У 1920 році саме тут відбулася одна з перших публічних відправ УАПЦ. Після знищення собору в 30-х роках XX століття пам'ять про нього збереглася лише на світлинах і кресленнях – у профілі Татарської лишився розрив у лінії фасадів і змінений обрій вулиці.

Ще один важливий акцент – будівля школи кармелітів (Татарська, 10). Від великого монастиря зберігся лише цей корпус, але і він зчитується як частина освітнього середовища міста: келії, класи, коридори – зашарпаний, але промовистий фасад.

Поруч, у глибині кварталу, – вцілілі корпуси єзуїтського колегіуму (Татарська, 14а). Його головний фасад виходив на Кузнечну – звідти і нині добре видно ділянки первісних мурів і контрфорсів. У XVII столітті єзуїти перетворили Кам'янець на центр латинської освіти, і цей «шкільний бастион» був їхнім осередком. Сьогодні комплекс інтегрований у дворовий простір: не руїна, а збережена тканина колегіуму, в якій чітко читаються масштаби і конструкції.

Залишки колегіуму єзуїтів на вул. Татарській (вид з вул. Кузнечної)

На східному боці Татарської, серед житлової забудови, стоїть церква святих апостолів Петра і Павла. Найдавніші згадки про неї – 1580 і 1591-1593 роки. Це один із рідкісних прикладів триконхового храму: три апсиди зі сходу, масивні стіни, вузькі вікна. В середині – залишки фресок XVI століття. Реконструкції XIX століття (1834, 1894) не стерли подільського характеру. Тут панує стримана урочистість – архітектура мовить сама за себе.

Будинки Татарської – не просто фон. №1 – церковна власність із XVI століття; №4 – кам'яниця з історією лікарської практики доктора Дімера та згадками про ложу «Осіріс»; №6 – житло Віктора Гульдмана, педагога і інтелектуала; №2 – дім Юзефа Ролле, лікаря, краєзнавця, автора подільських есеїв. Завдяки таким адресам Татарська читається як послідовність історій, а не лише як маршрут.

Є тут і підземний вимір – легенди про ходи від монастирів до укріплень. Архівних підтверджень немає, але переказ живе, бо хочеться вірити, що ця вулиця справді пов'язувала все місто в єдине ціле.

Вулички П'ятницька і Домініканська: шовкова нитка між ринками та монастирями

Ці дві вулички – мов тонка нитка, що зшиває різні Кам'янці: купецький, ремісничий, духовний. П'ятницька – одна з найкоротших у Старому місті, але без неї полотно міста було б неповним. Вона тиха і скромна; саме тут, між давніми кам'яницями, ще витає голос руських вїтїв, чується дзвін невидимої церкви, а в тіні магістрату стоїть дракон – німий свідок величної минувшини.

Перспектива вулиці П'ятницької у Старому місті Кам'янця-Подільського

Її назва походить від П'ятницької церкви, що стояла тут у XV-XVI століттях. Вона була дерев'яною, присвяченою святій Параскеві, а зникла вже у XX столітті – у часи войовничого атеїзму. Сьогодні про неї нагадає лише невелика нова капличка на честь святої Параскеви П'ятниці, скромна, як молитва, що вижила у камені, і кілька архівних згадок, які зберігають пам'ять про храм, що був серцем вулиці.

Найдавніша будівля П'ятницької – це «будинок з драконом». Водостік

у вигляді фантастичної істоти став її неофіційною емблемою, але ця кам'яниця ховає значно глибшу історію. У XVI столітті її власником був вїйт руської громади Кириак, і саме тут, за королівським указом 1658 року, розмістився Руський магістрат – орган самоуправління українців Кам'янця.

Дванадцять років – і лише стільки тривала ця автономія. У 1670 році польський сейм скасував Руський магістрат, підпорядкувавши русинів польській владі. Згодом будинок відійшов до Іоанно-Предтеченської церкви, а після XVIII століття його історія змінювалась не раз: він був гуртожитком духовної семінарії, артіллю, конторою, а нині став адміністративним корпусом історико-архітектурного заповідника.

Водостік у вигляді дракону на колишній будівлі Руського магістрату на вул. П'ятницькій

Поруч стоїть будівля православної духовної семінарії XVIII століття. Первісно планувалася як осередок для греко-католицьких священиків, але доля розпорядилася інакше. За російської влади тут розмістили губернські

дворянські збори, згодом театр Антона Змієвського, а з 1805 року – православну семінарію. Сьогодні у її відновлених залах працює картинна галерея, одна з найбагатших на Поділлі. А колись у дворі цього комплексу стояла Іоанно-Предтеченська церква – одна з найдавніших у Кам'янці. Її збудували ще в княжі часи, у XV столітті перетворили на мечеть, у XVII – зробили греко-католицькою катедрою, а після 1793 року вона знову стала православною. Знесли її у 1930-х. Сьогодні про неї нагадують лише фундаменти, уламки каменю, збережені у фондах заповідника, та стара ікона, що дивом уціліла в музеї.

Колишня будівля православної духовної семінарії на вул. П'ятницькій, сьогодні - картинна галерея

На короткому відтинку П'ятницької стоять і інші свідки минулого. Будинок №2 – вірменський, із високим двосхилим дахом XVI століття, перебудований у XIX-му. Кам'яниця №6 – характерний приклад подільської школи архітектури XVII-XVIII століть, хоча сучасна реставрація позбавила її частини автентики. Будинок №7 зберіг вигляд скромного житла замо-

жного ремісника, і здається, що він досі пам'ятає пісні, якими ця вулиця жила у будні.

На самому кінці, біля Польського ринку, – нові будинки, стилізовані під старі. Може, не справжні, але ненав'язливі: як нові сторінки у книзі, що досі пишеться. П'ятницька залишається місцем переходу – з одного світу в інший, із одного ринку в інший, із однієї епохи в наступну.

Від Польського ринку, паралельно вулиці П'ятницькій, тягнеться коротка, мов спогад, вулиця Домініканська. Тиха, вимощена старою бруківкою, вона ховає свою історію в камені та пилюці, під тінню старих ліхтарів. Ця вуличка – як перехід, як коридор між двома світами: гамірного ринку і монастирської тиші, світського і духовного Кам'янця.

*Вулиця Домініканська з монастирем домініканців та костелом святого
Миколая*

Домініканці з'явилися тут одними з перших чернечих орденів. Прийшли ще в XIV столітті – з книжками, проповідями, молитвами. Їхній монастир

став першим оплотом ордену на Поділлі і стоїть тут досі. Старий костел святого Миколая з келіями та мурованою огорожею зберігає відлуння молитов, ніби келих води, вистояний у століттях.

Спочатку це був простий дерев'яний храм серед ранніх поселень на схилі Смотрича. Але вже наприкінці XIV століття його замінили на кам'яний – маленьку фортецю віри, яку в наступні століття перебудовували і добудовували. До кінця XV століття костел святого Миколая отримав три каплиці, дзвіницю і куполи, ставши одним із найважливіших храмів Кам'янця.

Цікаво, що саме тут ще у XVII ст. правили меси домініканці-проповідники, знані далеко за межами Поділля. Існує переказ, що у цих келіях Ян де Вітте, інженер і комендант Кам'янця, креслив свої плани нових бастионів. Вночі, при свічці, він малював на пергаменті геометрію міста, а вдень міг виходити на вулицю і дивитися на стіни костелу, що змінювали його власну долю.

Коли 1672 року Кам'янець захопили турки, костел, як і багато інших храмів міста, перетворили на мечеть. Домініканський став другою за значенням після катедри. Усередині і досі зберігся мінбар – кам'яна мусульманська катедра проповідника з різьбленою огорожею; її помітно праворуч від вітварної частини, якщо знати, куди дивитися. Ця деталь – тихий відбиток османського періоду в католицькому інтер'єрі.

У дворі монастиря довгий час стояв фонтан, прикрашений пам'ятником доньці бейлербея. Вода в ньому плюскотіла понад три століття, поки час не поглинув і його, і саму пам'ять про дівчину. Сьогодні фонтан зник, але старі каменярі ще переказують слова своїх дідів про колодязь у монастирському подвір'ї.

Барокова дзвіниця костелу, що постала у XVII-XVIII століттях, стала своєрідним символом вулиці. Вона має три яруси – доричний, іонічний і композитний – немов архітектурний трактат у камені. Колись її шпиль сяяв над містом, а балюстрада з вазонами кидала тінь на вулицю. Сьогодні дзвіниця стоїть у риштуваннях, обгоріла і втомлена, але все ще велична. Риштування простояло вже десятки років, і кам'янчани часом жартують, що воно стало частиною архітектури.

Мінбар у домініканському костелі святого Миколая – свідок панування османів у Кам'янці

Над головним порталом костелу викарбуваний герб Потоцьких «Пілява» – нагадування про мецената Міхала Францішека Потоцького, який фінансував відбудову. А поруч – пес зі смолоскипом, символ ордену домініканців: *Domini canes*, «пси Господні». Це маленька, майже прихована деталь, але саме вона оживляє портал і змушує зупинитися.

Келії, трапезна, внутрішній дворик – усе це простір, де відбувалося життя. Тут молилися, їли, сперечалися про вічне. У дворі переписували книги і роздавали хліб бідним. І навіть змови не обходили ці стіни: у середині XVIII століття тут, за переказами, дрібні подільські шляхтичі заміслили виступ проти надмірно впливових магнатів. Про цю змову лишилися лише уривки в хроніках, але місцеві старі гіді досі люблять згадати її в напівголос.

*Костел святого Миколая монастиря домініканців, вид з вул.
Старобульварної*

Інша легенда стосується підземних ходів. За старими міськими описами, під Домініканською вулицею справді пролягала глиняна галерея, що з'єднувала монастир із фортецею. Ченці могли евакуювати реліквії чи допомагати пораненим, рятуючись непомітно. У 1960-х нібито знайшли її залишки, але офіційно ця історія так і залишилася легендою.

Ліворуч від костелу стоїть будинок Потоцького – кам'яниця 1755 року. Її прості форми приховують значення: саме тут жив Міхал Францішек Потоцький, завдяки якому монастир зберігся. Трохи далі – двоповерховий ренесансний будинок, останній уламок садиби кам'янецьких старост. Він пам'ятає час, коли в ньому мешкав Адольф Янушкевич, приятель Міцкевича і прототип героя «Дзядів». Стіни цього будинку пам'ятають і вірші, і політичні інтриги, і тіні тихої дружби.

Сьогодні костел належить ордену паулінів, які повернули сюди молитву. Якщо пощастить зайти всередину, можна відчутися особливу атмосферу:

під склепінням лунає орган, іноді чути латинський спів, а світло пробивається крізь вузькі вікна так, що навіть тиша звучить.

А зовсім поруч, але з іншого боку, – жіночий монастир домініканок з костелом святого Михайла, на вулиці Францисканській. Якщо чоловічий монастир домініканців стоїть як витривалий страж на Домініканській вулиці, то монастир домініканок – як спокійна сестра, яка молиться за вечірніх тіней. Жінки-монахині тут займалися освітньою працею, рукоділлям, милосердям. Архітектура костелу і келій зберегла барокові риси XVIII століття: високі вікна, стримані фронтони, внутрішню простоту, але величність. І хоча часи були суворі, монастир домініканок – це нагадування, що духовність в Кам'янці мала і жіноче обличчя, і жіночий голос серед мурів і башт.

Вночі Домініканська стає інакшою. Світильники кидають тепле світло на бруківку, і місто ніби завмирає. Це не вулиця для натовпу. Це шлях для тих, хто вмів слухати, як камінь промовляє старі історії.

Вірменські квартали: місто на гірських терасах і тінь старовини

Південна частина Старого Кам'янця – не просто околиця. Це місце, де місто переходить у легенду, де час набуває кам'яного виміру. Саме тут, серед вузьких вуличок і кам'янистих терас, розкинувся Вірменський квартал – найбільший за площею і, можливо, найменш знаний для туриста. Це Кам'янець, де найменше людей і найбільше простору. Де камінь говорить вірменською, а повітря пахне глибинною історією.

Квартали простяглися на південь від Польського ринку, де Смотрич врізається у крейдяний каньйон, а вулички петляють терасами, мов гірські схили Арарату. Саме рельєф нагадував переселенням із далекої Вірменії їхні рідні ландшафти. І вони вкорінилися тут, будуючи свій Кам'янець на стрімких схилах, у лабіринтах бруківки та тихих подвір'їв. Вірмени не просто селилися – вони принесли сюди власну архітектуру, правові традиції, культуру. У XVI-XVII ст. їхня громада була найбільшою в місті і мала самоврядування, власний суд, а також право звести власну ратушу. Вона не збереглася, але підземні фундаменти ще дрімають під каменем, мов коріння у ґрунті.

Вірменська дзвіниця – оборонна башта початку XVI століття на вул. Вірменській

Прогулянка починається на просторому Вірменському ринку. Це один із найбільших майданів Кам'янця, і водночас – площа з багатьма шарами історії. На південно-східному куті височіє Вірменська дзвіниця – оборонна башта початку XVI століття, п'ятиярусна і сувора, з вузькими бійницями. Це була не лише дзвіниця, а і форпост, зведений руками вірменської громади. І досі відчувається її твердість – символ сили і згуртованості людей, що жили тут.

Поруч – руїни величного Миколаївського собору. Лишилися лише аркада галереї, проте навіть ця руїна випромінює велич. Колись храм був серцем вірменської віри, а знищили його у 1930-х роках. Нині лише камені нагадують про обітниці і молитви, що звучали тут. Біля собору зберігся вірменський житловий будинок XV століття – один із найдавніших і найкраще збережених у місті. Він виріс буквально з фундаменту храму, нагадуючи,

що для вірмен дім і святиня завжди були поруч.

*Залишки колонади зруйнованого комуністами вірменського
Миколаївського собору*

На самому майдані стоїть палац вірменського єпископа, знаний ще як торговий дім. Збудований у 1479 році, він зберіг ренесансні риси: білокам'яний портал, різьблені деталі, гонтовий дах із заломом. У дворі тепер розташований лапідарій: тут можна побачити кам'яні язичницькі ідоли, серед яких – копія славнозвісного Збручанського. І ця деталь ніби підкреслює: вірмени увібрали давні подільські пласти і вклали їх у власний культурний контекст.

Навпроти здіймаються руїни палацу Яна де Вітте – пізніше губернського палацу. Колись саме тут вирішувались справи цілої губернії. Палац стояв поруч із єпископським, і між ними існувала арка, перекинута над Вірменською вулицею. Її вже давно немає, але навіть зараз можна відчутти

ансамбль, який єднав два світи – духовний і світський.

Портал колишнього палацу вірменського єпископа, де в наші дні розташований археологічний музей

Південна частина ринку колись належала графу Потоцькому, а пізніше – духовній консисторії. Будинок під номером 4 довго зберігав архіви, сьогодні ж у його стінах міститься церква Преображення. Навпроти – будівля колишнього окружного суду (№5). Вона бачила різні ролі: палац єпископа, резиденцію турецького намісника, міський театр із протікаючим дахом, зібрання дворян, міністерство УНР, радянський виконком і навіть швейне підприємство. Кожне покоління залишало тут свій шар, і тепер це не просто будинок, а літопис у камені.

Сусідні будинки №7 та №8 складені з кількох давніх вірменських садиб XVI-XVII століть, з'єднаних у XVIII-XIX ст. У їхніх підвалах – аркові переходи, у дворах ще можна знайти виноградні лози. У таких дрібних деталях зберігається живий пульс часу.

Вірменська громада була найчисельнішою в Кам'янці у XVI-XVII століттях. В 1570-х роках вони отримали самоврядування, окремий суд і право будувати свою ратушу. Її наземна частина не збереглася, але підземні руїни – ще десь під ногами. Історія тут не зникла – вона лише заховалась.

Від майдану повз дзвіницю тягнеться вузька Вірменська вулиця – головна артерія південного Кам'янця. Вона, мов жила, що живила цілий район, і досі зберігає десятки давніх садиб. Кожна з них має власний голос, і всі разом складають багатоголосий хор історії.

Найпомітнішою колись була садиба коменданта фортеці, знаний «палац Раціборовського». У XVIII столітті він був однією з найрозкішніших міських резиденцій, прикрашеною білокам'яними порталами та розлогим двором. Тепер це сумний свідок занедбаності: перебудови та байдужість викривили його обриси. Але в глибині ще стоїть старий кам'яний флігель, у якому відчувається тінь минулої величі.

Будинок №4 належав колись Казимиру Ліпінському, подільському підкоморію. Його спокійний фасад із великими вікнами мовчки оповідає про добу чиновницької гідності. Поруч стоїть садиба Марії Гурської, а ще далі – будинок Кульчицького. Всі вони з різних часів, але з одного ряду кам'янецької спадщини.

Будинки №7 і №8 – цілісний комплекс із кількох вірменських осель XVI-XVII ст., об'єднаних у XVIII. Їхні підвали зв'язані між собою, аркові проїзди ведуть до маленьких дворів, де і досі можна побачити виноградні лози. Ці доми нагадують, що вірменська культура жила не лише храмами і судами, а і буденною міською тканиною.

Якщо звернути з Вірменської на Довгу, опиняєшся в майже безлюдному просторі, якого не знайти в центрі. Це одна з найатмосферніших вулиць Кам'янця: вузька, звивиста, мов витесана в схилі, веде вниз і за кожним поворотом відкриває нову історію. Туристи сюди доходять рідко – і дарма.

Будинок №11 із мезоніном належав колись Жарковським. Будинок №12 – унікальний зразок: нижній поверх кам'яний, верхній – дерев'яний, із відкритою галереєю та білокам'яними лиштвами. Тут час зупинився, зберігши інтимність середньовічного житла. Будинок №13 має ренесансний портал, що досі виблискує на сонці. Далі садиба №15-15а – оселя Богушів

і Гумецьких, пізніше – російських чиновників і губернаторів. Вона ще зберігає старі склепіння і фасад в ампірному стилі, але нині занепадає.

Вулиця Довга у вірменських кварталах старого Кам'янця

Садиба №17-19 – справжній набір стилів: тут можна побачити барокові пілястри, рококові кронштейни, різьблені капітелі. Її стіни пам'ятають і черниць-візиток, і баронів, і віце-губернаторів. Будинок №21 – простіший, одноповерховий, але це теж частина великої мозаїки: типовий дім XVIII ст., перебудований у XIX і після війни.

Далі на південь іде Госпітальна вулиця. Вона отримала свою назву від вірменського шпиталю XIX століття. На його подвір'ї стоїть одна з найбільш незвичних споруд Кам'янця – Казематна башта 1667 року, перебудована Яном де Вітте. Це оборонна вежа, яка у XVIII ст. виконувала і утилітарну функцію – громадського туалету. Усередині збереглася складна система вентиляції: стовп, що вів від нижніх ярусів до даху, і віконця-бійниці, що випускали запах назовні.

На Госпітальній стоїть будинок, що включає в себе дві середньовічні вір-

менські споруди XV-XVI ст. Далі – дім Галіль-паші, турецького намісника Поділля. Він ніби символізує епоху, коли місто говорило різними мовами, і кожна влада залишала свій камінь у цій стіні.

На сході вулиці – найбільш монументальна споруда кварталу: казарми Кам'янецької фортеці, зведені у 1760-1780-х. Вони спершу служили для розміщення гарнізону, потім стали госпіталем, а згодом – місцем роботи знаменитого Володимира Даля. Саме тут, у кам'янецькому шпиталі, він збирав свої матеріали для словника, працював над медичними працями і водночас записував народні вислови. Кам'янець у цьому сенсі теж став частиною його спадщини.

Старовинний вірменський будинок на Миколаївському провулку

На Миколаївському провулку панує спокій, якому позаздрив би навіть монастир. Тут стоїть найдавніший храм Кам'янця – Вірменська Миколаївська церква, відома також як Благовіщенська. Її виникнення датують по-різному: одні називають 1398 рік, інші припускають XIII століття. Архіте-

ктура храму – синтез вірменського і давньоруського стилю: масивні стіни, контрфорси, вузькі вікна під склепіннями. У її стіну вмуровано хачкар – кам'яну плиту з різьбленим хрестом, мовчазний знак віри, що пережив століття.

А далі починається ще більше терас, стін і тиші. Тут Кам'янець постає у своїй найсправжнішій формі: без декорацій і сувенірів, без туристичного шуму. Лише камінь, небо і ледь відчутний подих далекого Сходу.

Коли залишаєш Кам'янець і обертаєшся востаннє, він уже живе в тобі. Ти бачив його згори і знизу, з мостів і терас, між храмами і бастіонами. Але справжній Кам'янець не лишається позаду – він лишається всередині. Бо це місто не лише про камінь і руїни. Це місто про те, як історія підпирає небо над Поділлям. І якщо ти почув його голос у тріщинах мурів, у тінях башт і шелесті каньйону – значить, ти теж став частиною цієї великої, тихої історії, що не має кінця.

Статус об'єктів і доступ

Стара фортеця та музейні об'єкти. Фортеця – діючий музей, платний вхід; Руська брама – музей за сезоном/розкладом (уточнювати); Польська брама – фрагменти та відкриті території, огляд зовнішній; Новий замок – вали відкриті, без огорож, обережно на узбіччях.

Катедра святих Петра і Павла з мінаретом. Діюча римо-католицька святиня; подвір'я відкрите, інтер'єр – за розкладом богослужінь/подій.

Хрестовоздвиженська церква (Карвасари). Дерев'яний храм; діюча громада, відвідування з дотриманням правил.

Монастирські комплекси. Домініканці (святого Миколая) та домініканки (святого Михаїла) – діючі святині/обителі; колишній францисканський – чинний православний храм, архітектура з пізніми втручаннями, огляд зовнішній; єзуїтський колегіум – фрагменти, дворові фасади.

Вірменська спадщина. Дзвіниця – огляд зовнішній; руїни Миколаївського собору – відкритий майданчик, обережність на залишках мурів; Миколаївська церква – діюча православна, давні житлові будинки – приватна/змішана власність, огляд фасадів.

Укріплення міста. Вітряна брама, башта Стефана Баторія, Турецький та Вірменський бастіони, Гончарська, Кравецька, Різницька, казематна башта – переважно зовнішній огляд; окремі інтер'єри – лише в межах музейних локацій.

Мости та урвища. Новопланівський і «Лань, що біжить» – огляд із тротуару; на «Лані» зупинка авто заборонена. Уздовж краю каньйону – безпека першочергова, не підходити до крихких карнизів.

Сайт Національного історико-архітектурного заповідника Кам'янець:
<https://niazkamenec.org.ua/>

Маршрут 5: Шлях замків Поділля: від Кам'янця до Хотина вздовж Збруча

Маршрут між Збручем, Дністром і Смотричем з каньйонами, замками та віадукми. Послідовність: Кам'янець → Привороття Друге → Вербка → Чернокозинці → Збручанське → Рихта → Кудринці → Завалля → Панівці (+ Зубрівський віадук) → Жванець → Брага → Хотин → Окопи Святої Трійці. Між локаціями – авто або автобус.

Хотинська фортеця (вид з заходу)

Основні зупинки

Привороття Друге. Кармалюкова гора зі штольнями і гребенем товтрового рифу.

Вербка. Панорама «Чотирьох кавалерів».

Чернокозинці. Руїни замку на мисі над Збручем, фрагменти костелу свя-

того Юзефа.

Збручанське. Оборонна Миколаївська церква 1600 року.

Рихта. Фрагменти замку, палац Підвисоцького, млин на Жванчику.

Кудринці. Руїни замку Гербуртів, найкращі види з сусіднього пагорба.

Завалля. Печера «Атлантида» для відвідування з провідником.

Панівці. Башти замку, місце кальвіністської школи і друкарні, руїни палацу. Нижче – опори Зубрівського віадукa.

Жванець. Фортифікації XVII століття, вірменський костел у центрі.

Брага. Старий польський цвинтар і огляд Хотина з подільського берега.

Хотин. Кам'яна цитадель з музеями.

Окопи Святої Трійці. Дві брами, вали, костел.

Подільські Товтри: кораловий хребет часу

Поділля – край непомітних гір. Тут не побачиш альпійських піків, типових карпатських полонин чи кримських яйл. Але коли опиняєшся серед каньйонів і хвилястих форм Подільських Товтр – розумієш: це диво зовсім іншої породи. Ці гряди не виникли внаслідок розломів земної кори – вони є залишками давнього рифу, бар'єрного, коралового, з часів, коли море хлюпало на місці сучасного Поділля.

Мільйони років тому тут плескались хвилі, а під ними жило безліч морських організмів: молюсків, коралів, мшанок, водоростей – вони творили живий риф. Коли море відійшло, риф опустився, зцементувався, і нині ми бачимо його білий камінь: скелі, обриви, м'які схили. Горду гряду, витягнуту серією товтр і окремих горбів, що простягається, за різними даними, на 200–250 км.

Подільські Товтри починаються за якихось десять кілометрів на північ від Кам'янця-Подільського і тягнуться до Сатанова. Та найвиразніші – саме тут, під самим Кам'янцем. Варто звернути з траси – і вже котишся між зелених хвиль каменю та старих ґрунтівок.

Кармалюкова гора у Подільських Товтрах на північ від Кам'яця-Подільського

Привороття Друге – більше, ніж село: це зручний вхід у світ товтр. Тут Мукша розливається в озера, де влітку купаються кам'янчани. Біля невеликого містка, лісова стежка звертає вбік і піднімається на товтру, звідки добре видно Кармалюкову гору.

На самій товтрі – штольні. Темні отвори вапнякової скелі, де колись дзижчали каменерізи і гуркотили вантажівки. Тепер – порожнеча і сирість. За переказами, місцеві вирощують тут печериці, але в повітрі пахне лише каменем і глибиною. Над штольнями – схили, стежки, дерева. Тут усе стри-мане: чути кроки і подих вітру.

Щоб побачити Кармалюкову гору по-справжньому, не варто зупинятися на узбіччі. Гора не розкривається одразу. Треба ступити в тінь грабів, оминати кілька кам'яних пасм, вийти на відкритий уступ – і тоді вона постає: поросла дубами і грабами, з обривами, що впираються в небо. За переказами, тут переховувався Устим Кармалюк – від того і назва; тепер це радше

орієнтир для мандрівника, ніж легенда.

Цю частину товтр оголошено заповідною. Кармалюкова гора – ландшафтний заказник: 765 гектарів рифових валів, лісу та крутих схилів. Навесні під ногами лягають підсніжники, влітку ховаються плющ і барвінок, між грабів і черешень піднімається папороть. І головне – відчуття присутності: тут природа не тло, а співрозмовник.

Штольні біля села Привороття Друге

Від штолень стежка тягнеться вздовж товтри ще далі на захід – і кожен крок тут ніби віддаляє від цивілізації. Ліс ховає кам'яні виступи, а звідкись із глибин виринають старі легенди про Кармалюка.

Від Привороття Другого можна рушити ґрунтівою далі – до села Вербка. І дорогою відкриється ще один символ Товтр – «Чотири кавалери». Це чотири окремі товтри, що, мов кам'яна варта, вишикувались уздовж старої залізниці між Хмельницьким і Кам'янцем.

З села Вербка видно панораму кавалерів і товтри Вербецької. На неї легко

піднятися – і звідти світ здається простішим: унизу – тихі села, далі – смуга рифу, а за нею – заводи Кам'янця. Камінь, що колись був морем, тепер годує цементні печі. І з кожним роком кар'єри все глибше вгризаються у товтри – неначе час знову стирає риф, як колись його змила вода.

Товтри «Чотири кавалери»: вид з товтри Вербецької

Чорнокозинці: замок на краю Збруча

Чорнокозинці – це коли дорога закінчується, а історія починається. Тут, на крутому березі Збруча, у тиші трав і шурхоті листя, стоять руїни замку, що пам'ятає і татарські наскоки, і турецьку облогу, і процесії польських єпископів.

Сюди не просто дістатись навіть зараз. Тридцять кілометрів від Кам'янця – і ти на краю світу. Автобус ходить лише двічі на день. Пропустив – і далі тільки пішки: через поля, де ледь вловимі риси старих кордонів – колись тут зустрічалися Російська і Австро-Угорська імперії, а Збруч був не річкою, а межею світів.

Я йшов сюди вдруге, від Кудринців, через простори, де вітер розносить

голоси легенд. Навігатор каже – дві години. Без нього – скільки захочеш. Бо ця дорога – теж частина замку.

Перші письмові згадки про Чернокозинці – з 1467 року. Але сам замок, ймовірно, постав ще за Коріатовичів, у другій половині XIV століття. Одна стара легенда, записана Володимиром Далем, розповідає про князя Курятовича і його сестру, які рятувалися від татар у печерах над Збручем. Він зник, а вона звела тут церкву і до кінця життя молилася за його повернення. Легенда залишилася. Можливо, і підземні ходи десь лишилися.

Замок стояв на Волоському шляху – давній торговій артерії зі степу на Волинь. І не раз здригалися його мури від кінського тупоту і гармата. Споруда була скромна за розмірами – близько 65 на 50 метрів, квадратна у плані, з чотирма круглими вежами на південному фасаді. В'їзна брама – з того ж боку, що і село. У збереженій башті досі видно бійниці – мов зіниці, що не змигнули з XVI століття.

Руїни замку у Чернокозинцях та долина Збруча

Протягом майже трьох століть Чорнокозинці були літньою резиденцією кам'янецьких католицьких біскупів. Але спокій тут завжди був тимчасовим. Татарські напади ставали звичкою: 1502, 1507, 1516, 1531... Особливо спустошливим став 1516-й – тоді і сусідню Скалу вщент знищили.

Місцеві переповідають ще одну легенду: коли татари не змогли взяти замок штурмом, вони отруїли воду в колодязі. І оборонці здалися. Правда? Хто знає. Але історія зберегла прізвиська і дати: у 1531-му в замку загинув біскуп Вавжинець Мендзилеський. А в 1538 році волоський господар Петру Рареш безуспішно намагався здобути фортецю.

Король Сигізмунд I у 1519 році дарував містечку Магдебурзьке право. Сюди приїжджали гетьмани, єпископи, ремісники. Замок жив. Та після падіння Кам'янця у 1672 році він став останнім форпостом Речі Посполитої на Поділлі. Два роки протримався. У 1674-му турки підігнали гармати – і зруйнували твердиню до підмурків. Гарнізон загинув.

Фортецю відновили, а на початку XVIII століття поруч звели двоповерховий палац у класицистичних формах – літню резиденцію кам'янецьких єпископів. Після 1795 року, коли край увійшов до Російської імперії, маєток передали графині Катерині Літт (уродж. Енгельгардт), небозі Потьомкіна; відтоді замок утратив своє призначення.

У XIX столітті ще можна було побачити залишки палацу та костелу святого Юзефа (1608 р.). А в радянські часи знищили і це. Тепер від костелу – лише фасадна стіна з ледь помітними слідами сходів на хори. Камінь мовчить. Але, здається, пам'ятає все.

Одна з найкolorитніших легенд – про Кшиштофа Зборовського, який начебто ув'язнив у замку молдавського господаря Лопушняно. І морив його голодом. Фантазія? Можливо. Але в цих стінах і не таке могло бути.

Через ріку – Збручанське. Інша область, інший берег. І церква. Вона стоїть на підвищенні, як фортеця: товсті стіни, квадратна нава, бойовий ярус між перекриттями. Це – церква Перенесення мощей святого Миколая, збудована у 1600 році. Одна з найстаріших на Тернопільщині. Кам'яна, стримана, вистояла.

Миколаївська церква 1600 року у Збручанському – одна з найстаріших на Тернопіллі

Народ тут шанує «літнього» Миколая – 22 травня. Кажуть, колись двоє селян загинули на празнику від раптових приморозків – і тепер з Миколаєм пов’язують не «зиму», а травень. З роками храм не раз перебудовували, але його основа лишилася. Якщо вдивитись – видно первісну фортецю, не лише духовну, а і оборонну.

Окрім церкви, в селі є і старий костел – сховався у лабіринтах вулиць, ніби тінь минулого століття.

Рихта: спокій Жванчика і тіні замкових мурів

Повертаємося до Кам'янця і тримаємо шлях у напрямку Кудринців. Дорога виводить у Рихту – місце, яке завжди було для мене «потім». Колись я об'їздив усе навколо Кам'янця: замки, каньйони, старі храми і забуті містки – а до Рихти руки не доходили. І ось одного травневого ранку я нарешті звернув з розбитої траси на вузьку дорогу, що веде у долину річки Жванчик. Кілька кілометрів ям і пилу – і ти вже в іншому світі. Рихта лежить спокійно, мов стара книга, що чекає на свого читача. Жванчик ділить її навпіл: на одному боці – камінь і башти, на іншому – старий палац і рештки парку. Тут ніхто не квапиться, а вода під мостом біжить так само, як бігла століття тому, коли між берегами зводили мурі і вплітали у камінь свої легенди.

Перше ім'я цього місця – Новосілка. Та з XVI століття село стали називати Рихта-Гумецькі: у ті часи тут хазяйнував Войцех Гумецький – стольник подільський і писар гродський кам'янецький. Саме він або його попередники з Лянцкоронських заклали замок, що стоїть і досі – нехай і напівзакхований у дворах місцевих.

Рихтинський замок – не величний музей, а фрагментований і розчинений у селянському побуті. Його башти і мурі стали частиною обійсть, господарських прибудов, парканів. Але варто пройти між хатами – і ось вона, історія: чотири п'ятигранні башти, з'єднані колись дерев'яними галереями на консолях. Одна з башт – пізніша, північна – збереглася краще за інші: товсті стіни, старі бійниці, камін у стіні, залишки тиньку. Кажуть, тут свого часу був навіть сонячний годинник. Тепер у башті місцевий священик тримає комору.

Три інші – перший етап будівництва. Колись на їх гострих наметах рипів гонт, а всередині однієї башти Стефан Гумецький облаштував костел. Та башти не встояли перед часом і турецькою навалою: 1762 року замок атакував хотинський гарнізон. Каштелян Осінський довірився нападникам, впустив їх за мурі – і втратив залогу. Але мешканців не зачепили: їх відпустили з Хотина. Замок встояв – завдяки родині, що не полишала свою твердиню навіть у найгірші роки.

Одна із збережених башт замку у Рихті

Коли Гумецькі пішли в історію, Рихта переходила від рук до рук: Тшецьські, Плонські, Головинські. Та справжній відбиток лишив Костянтин Підвисоцький – митець, історик і колекціонер. Він розібрав частину старих мурів і звів палац на протилежному березі Жванчика. Поруч заклав парк, у кімнатах зібрав бібліотеку з чотирьох тисяч стародруків: тут була і брестська Біблія, і листи з Міньковецької «держави», і рукописи подільських родів.

За Підвисоцького і Головинських Рихта стала осередком літературного життя. У цих стінах гостювали художники і письменники – Юзеф Ігнацій Крашевський, Міхал Грабовський, Олександр Вергіта-Даровський. Тут горів камін, шелестіли сторінки, лилися розмови про книги і мистецтво.

Після смерті Підвисоцького частину зібрання передали до Ягеллонської бібліотеки в Кракові. Палац спалили у 1917-му, але портрет Станіслава Августа пензля Віже-Лебрун, що висів у Рихті, сьогодні зберігається у Варшавському музеї. Сама резиденція не зникла: вона пережила війни і

пожежі, і хоч значна частина інтер'єрів зруйнована, сама будівля збереглася. Довгий час у палаці була лікарня, і нині тут розташована сільська амбулаторія. Література і мрії змінилися на шепіт коридорів і запах ліків. Але якщо стати під старим фасадом – ще можна почути тихий шурхіт сторінок.

Колишній палац Підвисоцьких у Рихті, зараз – сільська амбулаторія

На березі Жванчика ховається ще одна пам'ять – старий водяний млин. Його муровані стіни, важкі колеса і спокійна ріка – усе тут дихає минулим. Здається, досить кинути жменю зерна – і млин оживе: закрутяться жорна, зашумить вода. І ти вже не у ХХІ столітті, а серед тих часів, коли млин годував усе село.

Кудринці: замок над Збручем і шепіт підземель

З Рихти дорога веде далі, уздовж тихого Жванчика і пологих пагорбів, що поступово стають крутішими, рванішими. І от уже за кілька кілометрів попереду з'являється обрив над рікою – і неможливо не зупинитися. Перед

тобою – фантастичний краєвид: Збруч петляє у глибокій долині, ховається у вербах, а над усім цим височіє кам'яний силует замку, що виріс просто зі скелі.

Кудринці – це не просто село серед подільських пагорбів. Це високий стрімчак над Збручем, де камінь зберігає спогади про князів, турків, козацькі загони і привидів місячних ночей. У лісах поблизу, за згадками істориків, справді збереглися залишки Траянового валу – до двадцяти метрів завширшки, мов зелений рубіж історії. А перші достовірні згадки про Кудринці – 1518 рік, коли Сигізмунд I дозволяє селу двічі на рік влаштовувати ярмарки. Тоді воно лежало просто на Волоському шляху – одвічному коридорі між степом і горами.

Коли Ян Щенсний Гербурт, політичний діяч і меценат, вирішив збудувати тут замок, кращого місця йому не треба було: гора Стрілка, ріка і яр – природа вже накреслила план укріплення з кручею, водою, сухим ровом і земляним валом. У 1615 році на схилі постала чотирикутна твердиня розміром приблизно 70×25 метрів із трьома баштами; стіни з пісковика завтовшки до півтора метра, згодом із цегляними добудовами.

Північна стіна мала бійниці і башти на кутах. Найкраще збереглася шестикутна башта з трьома ярусами стрільниць – колись вона зберігала запаси зброї і харчів. Поруч – залишки колодязя, нині заросла западина у траві.

З південного боку – п'ятикутна в'їзна башта над яром. Тут починався підземний хід, нині засипаний. Саме він породив легенди про ходи, що ведуть у глиб скель. Австрійці в 1830-х змусили селян розкопувати підземелля – шість тижнів шукали повстанські схованки. Безуспішно.

Легенди все ж живуть. Кажуть, за часів турецького панування в стіни замурували дівчину, і нині її привид блукає мурами у повний місяць. Це – образ, що не спирається на документи, а живе в пам'яті поколінь.

Замок бачив чимало. 1648-го його захопили козаки Максима Кривоноса. Відомо, що 1653 року під Кудринцями стояв кримський хан Іслам III Гірей. Турки займали фортецю щонайменше двічі – у 1672 і 1694 роках. Звільнене Поділля відійшло до магнатів Гуменецьких, які перетворили твердиню на палац із шістьма житловими кімнатами. Згодом Кудринці перейшли до Козебродських, які зробили з замку музей серед мурів – із полотнами, старовинними меблями та рідкісними книгами. Частину цієї збірки можна

побачити нині в Тернопільському краєзнавчому музеї.

Руїни замку в Кудринцях та вид на каньйон річки Збруч

Пізніше замок перейшов до Пжибиславських. Один із зятів – Юстин Модзелевський – був учасником польського повстання 1831 року. Тоді ж і з’явилися перекази про приховані документи, таємні ходи і льохи. Утім, земля відкрила не повстанський архів, а камінь: під замком пробиваються білі плити мармуру.

У другій половині XIX століття власник дозволив селянам розбирати мур на будівництво. Частину каменю понесли у паркани і хати. Замок поступово занепав – і все ж навіть у руїнах виглядає гідно. Збруч унизу тільки підкреслює цю висоту. Каньйон розгортається, як книга. Сторінка про кордони двох імперій, камінь і воду, що зберігають пам’ять.

Руїни Кудринецького замку, що висять на стрімкому пагорбі над Збручем, – одні з наймальовничіших на Тернопільщині. Найвиразніші вони з протилежного берега або з сусіднього пагорба: піднесені над долиною, немов

застиглі в часі, вони виглядають так, ніби оборонці залишили їх учора, а між бійниць тепер ходить лише вітер.

Вид на залишки замку в Кудринцях із сусіднього пагорба

Атлантида: кристали під Поділлям

Від Кудринців повертаємося трохи назад і за пару кілометрів звертаємо праворуч – на ґрунтовку, що веде до Завалля. Дорога петляє полями, минає пагорби і ледь помітні хутори, ніби спеціально ховає кінцеву точку за складками ландшафту. Ще кілька хвилин серед хвиль трави – і ти вже біля села Завалля. Тут немає замків і башт – зате є те, що ховається глибше за будь-яку фортецю.

Є місця на Поділлі, які хочеться бачити вдень – фортеці, замки, храми. А є ті, куди краще спускатися у темряву. Атлантида – саме така. Це підземний світ, захований під пагорбами біля Завалля. Карстова печера, що не просто печера – а цілий триярусний лабіринт з кристалами, яких більше не побачиш ніде.

Атлантида – справжній музей під землею. Її стіни переливаються гіпсовими кристалами, що ростуть так химерно, ніби самі вигадують нові форми і кольори. Тут є кристали – довгі, схожі на голки льоду, є ті, що блищать золотаво або фіолетово, є і прозорі, що світяться під лампами спелеологів.

Щоб потрапити сюди, мало просто приїхати – потрібен провідник і спорядження. Атлантида охороняється, туристів пускають лише групами, бо кожен зайвий дотик – ризик пошкодити ці тендітні гіпсові картини. Так само, як і зайвий спалах ліхтаря, що зриває зі стін темряву, у якій вони зростали тисячі років.

У печері Атлантида біля села Завалля. Фото – Андрій Щербицький

Кажуть, що колись на горі над Збручем стояла стара церква. Місцеві шепотіли, що ікони всередині ніби ворухнуться від невидимого подиху. А одного дня храм пішов під землю – ніби провалився у свій власний світ. Відтоді місцевість стали кликати Заваллям – місцем, де земля ковтає те, що стоїть зверху.

Довгий час про печеру ніхто і не підозрював. Уже за радянських часів тут вирішили видобувати гіпс. Та коли робітники дісталися глибини, з'ясувалося: під шаром породи – пустоти. Кар'єр закрили. Та і тоді

Атлантида чекала свого відкриття ще понад десятиліття.

1968 рік. Київські спелеологи першими спустилися у вузький отвір серед глини. Під лопатами відкрилася ціла система залів і гротів – галереї, що сяяли кристалами. Так почалася історія Атлантиди – легендарної красуні підземного Поділля.

Сьогодні це одна з найцінніших печер України, знаний об'єкт у світі спелеотуризму. Її зали мають власні назви і характер: одні – широкі, що нагадують зали стародавніх палаців, інші – вузькі коридори, де потрібно пробиратися, обережно ковзаючи поміж гіпсових голок.

Потрапивши всередину Атлантиди, забуваєш, що зверху – поля, річка і село Завалля. Тут інший вимір: замість світла – вузький промінь ліхтаря, замість шуму вітру – глухий звук власних кроків по камінню. Стеля блищить кристалами, а стіни ніби дихають кольором – від білих гіпсових сніжинок до рудих і синюватих натікань.

У глибоких залах тиша густа, як волога. Тут легко повірити, що ти не в Україні – а десь під поверхнею іншого континенту, у кам'яному лісі з кристалами, що ростуть у темряві.

Атлантида – пам'ятка державного значення. Її лабіринти охороняють не тільки закони, а і місцеві спелеологи. У самому Заваллі діє спелеоклуб – саме його учасники супроводжують туристів під землею. Вони ж видають каски, ліхтарі, комбінезони. Бо без цього сюди не можна: Атлантида не для «селфі-туризму». Вона для тих, хто вміє слухати камінь і поважати підземні диво-зали.

У самому Заваллі майже не лишилося пам'яток, пов'язаних із давньою історією. Проте ще на початку ХХ століття тут стояли залишки маєтку польського шляхетського роду Венявських, з якого походив і славетний композитор Генрик Венявський. Сьогодні ж головною гордістю села є саме печера, а також спелеоклуб, який зберігає її на карті туристичних маршрутів.

Коли виходиш з печери назад на сонячне подвір'я біля клубу, світ здається надто яскравим і порожнім. Ще кілька хвилин – і ти вже не впевнений, що справді бачив Атлантиду. Може, вона досі спить під землею, ховаючи свої кристали до наступного обережного ліхтаря.

Панівці: замок на мисі і протестантська друкарня

Знову повертаємося до Кам'янця і прямуємо на південь, уздовж Смотрича, у бік Великої Слобідки. Панівці – ще одна прихована сторінка Кам'янецького краю, всього кілька кілометрів від Старої фортеці. Але замість міських мурів – мис, з трьох боків охоплений рікою. Саме тут, наприкінці XVI століття, брацлавський воєвода Ян Потоцький звів замок, використавши мури попередніх укріплень. Твердиня тримала оборону від татарських наскоків, турецьких залог і козацьких загонів. Від колись могутньої фортеці лишилася північно-західна кутова вежа – грубий чотирикутник із товстими кам'яними стінами, що і досі дивиться вниз, на ріку і каньйон.

Панорама Панівців та долини річки Смотрич. На задньому плані – споруди панівецького замку

Поруч – квадратна надбрамна башта, через яку колись під аркою заїжджа-

ли вози і вершники. Нині проїзд замуровано, але башта стоїть під своїм старим пірамідальним дахом, ніби нічого і не сталося за кілька століть.

Панівці знали і іншу, тиху історію – але колись вона могла бути смертельно небезпечною для цілої Речі Посполитої. Саме тут, між баштами замку, у 1608-1611 роках діяла кальвіністська школа і друкарня. Її заснував Потоцький, що був ревним прихильником протестантства. Вона видавала трактати антипапського змісту, а також віршовані твори. У колегіумі навчалися діти шляхти з усього регіону – навіть із Сілезії та Великопольщі. Коли ж Ян Потоцький загинув у поході під Смоленськом, його тіло привезли до Панівців і поховали у крипті кірхи. Нові власники – католики – закрили школу, знищили друкарню, а її книжки частково були публічно спалені на ринковій площі Кам'янця – під дзвони і на очах ката. Решта видань стала бібліографічними раритетами.

Кірха стояла квадратна, з різьбленим кам'яним фризом XVI століття. На стінах були мармурові таблиці із заповідями і Символом віри. Пізніше її перебудували, зрізали верх – і від тієї сміливої протестантської архітектури залишилися тільки обриси і уламки старих історій. За переказами, саме в крипті кірхи зберігався саркофаг із тілом Яна Потоцького, підвішений на ланцюгах.

Замок бачив три великі облоги: у 1621 і 1633 роках його атакували турки, а 1651-го фортецю здобули козаки полковника Філона Джеджалія. За легендою, їм допоміг місцевий житель Тржилатковський, який відкрив ворота, але був повішений одразу після штурму. Після цього укріплення більше не відновлювали.

У другій половині XVIII століття Панівці перейшли до родини Старжинських. Калікст Старжинський у першій половині XIX століття перебудовував частину замкових мурів на новий палац у стилі італійської вілли. Його фасад прикрашав тригранний ризаліт, що утворював у двох нижніх поверхах восьмигранні зали. Під час реконструкцій, за переказами, було знайдено крипту з саркофагом. Наприкінці століття Кароль Старжинський модернізував палац у дусі неоренесансу. Сьогодні від нього лишилися лише фрагменти стін на тлі неба та зарослі подвір'я.

Замкові приміщення використовували для господарських потреб, а навколо розбили сад. Частина колишніх замкових споруд – це сіньорада і кілька

установ. Колегіум став колишнім будинком культури.

Залишки замку в Панівцях: в'їзна брама та колишній колегіум (зараз – будинок культури)

Та справжня таємниця Панівців та його околиць чекає не у мурах, а далі – у каньйоні, біля села Зубрівка. Треба пройти кілька кілометрів дном Смотрича. І раптом серед кущів і скель виростають кам'яні пілони. Це Зубрівський віадук – недобудований залізничний міст, що мав поєднати Австро-Угорщину з Російською імперією у 1916 році. Проєкт було реалізовано в рамках амбітної ідеї так званого Слов'янського шляху, що мав з'єднати Петербург із Адріатиною.

Перша світова перекреслила ці плани. І ось уже понад століття посеред дикого подільського урвища стирчать кам'яні опори. Восени чи в ранковому тумані пілони Зубрівського віадук виглядають зовсім не як недобудований міст – радше як дивний кам'яний ліс, що виріс просто з дна каньйону. Колись тут мали йти рейки: поїзди мали з'єднати два береги Імперій, пронизати Поділля, перескочити через ріку одним залізним махом.

Не склалося – і тепер залізнична лінія, якої так і не було, стала місцевим міфом.

Пілони Зубрівського віадуку біля Панівців

Під ногами – Смотрич. Біля ріки, між замком і віадуком, ховаються залишки старого млина. Кам'яні брили, фрагменти муру, шурхіт води у заростях – це ще одна деталь панівецької сцени, де кожен камінь пам'ятає, чого не добудували, не допалили, не дорозповіли.

Жванець: фортеця на мисі між ріками

Жванець – село, яке часто минають ті, хто з Кам'янця поспішає до могутнього Хотина. А дарма: руїни тут такі ж мовчазні і справжні, як стіни Кам'янецької та Хотинської фортець. Там, де Жванчик впадає в Дністер, земля згортається у високий мис, на якому застигли уламки кам'яних стін.

Уперше Жванець згадується 1431 року, коли польський король Владислав Ягайло подарував ці землі Свичку з Ленчина за військову службу. Є версії,

що дерев'яні укріплення існували вже тоді, а згодом їх замінили мурованими. Втім, більшість дослідників пов'язує постання твердині з Валентієм-Александром Калиновським – кам'янецьким старостою, який на початку XVII століття звів регулярний п'ятикутний замок із п'ятьма баштами, бастионами та ровами. Так з'явилася фортеця, покликана стерегти шлях на Хотин і укріплювати кордон.

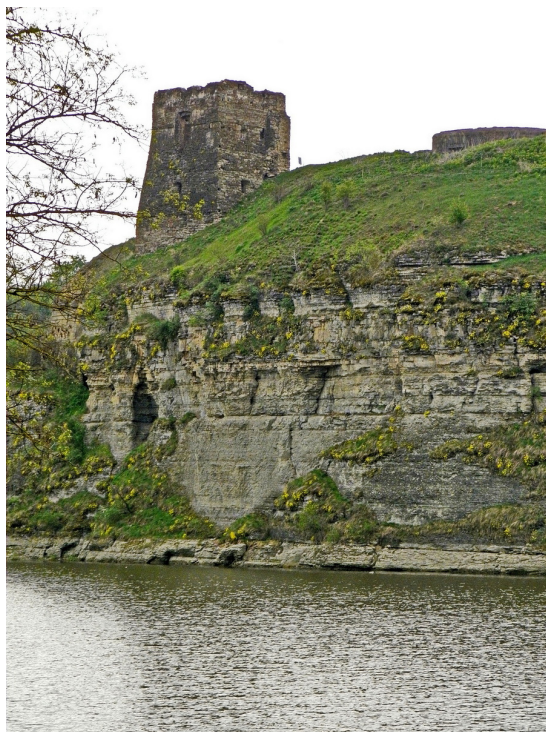

Руїни замку у Жванці та річка Жванчик

У 1621 році, під час Хотинської війни, неподалік Жванця зводять ще одне укріплення – земляну бастионну споруду, що дістала назву Олександрівського укріплення. Тут польсько-козацьке військо під проводом Ходкевича і Сагайдачного тримало оборону біля Дністра. У самому Жванці тоді точилися бої, пожежі, грабунки. За переказами, навіть канібалізм – такі були жорстокі умови.

У 1653 році замок опинився в епіцентрі ще однієї облоги. В Жванці став табором король Ян Казимир, аби перехопити Тимоша Хмельницького. Але несподівано підійшли основні сили гетьмана Богдана з татарами.

Польський табір потрапив в облогу. Почався голод, епідемії. Переговори завершилися Жванецькою угодою, яка повторювала Зборівську.

Єдина збережена північна вежа жванецького замку. Вид з протилежного берега річки Жванчик

Після XVII століття Жванець поступово занепадає. Турки, поляки, козаки, конфедерати – кожен лишав свій слід. Вежі перебудовують, стрільниці розширюють у вікна. Замок втрачає значення. У XIX столітті його власниками стають Скоповські, Йордани, Комари. Російський уряд викуповує твердиню у 1844 році, плануючи звести велику фортецю – плани лишилися на папері.

Нині на мисі стоїть п'ятигранна північна вежа з трьома вцілілими стрільницями. Одна її стіна дивиться в долину, інші вросли в схил. Вежа мовчить, але в її камені збереглися століття – польські і кириличні написи, сліди воєн, обвалені яруси. Нижче схилу – печера з хрестами і написами

XVI-XVII століть; дослідники припускають, що колись вона слугувала печерною церквою.

Але Жванець – не лише фортеця. У центрі села стоїть мурований вірменський костел Непорочного Зачаття Діви Марії, зведений 1740 року за сприяння Лянцкоронського. Його збудували в межах давнього оборонного муру. У XVIII столітті костел палили під час облоги Барських конфедератів, але вже у 1780-х відновили. Тепер він має барокову наву, скромну апсиду і зберігає герби Лянцкоронських, Комарів і Мостовських. У ніші над входом – відновлений барельєф із «Баранцем» – символом жертви у вірменській традиції. За переказами, тут зберігалася ікона святого Кастана, привезена з Замостя.

Колишній вірменський костел у Жванці, 1740 рік

Єдину башту Жванецького замку найкраще видно з протилежного берега Жванчика. Там облаштований оглядовий майданчик з альтанкою. Восени каньйон річки іноді дивує дивним цвітінням червоного кольору – ніби земля вирішила самотужки прикрасити свій край. Дністер далі несе води,

а стара вежа – останній вартовий при кордоні минулого і сьогодення.

Брага: старий польський цвинтар та вид на Хотинську фортецю

В центрі Жванця, де вірменський костел Діви Марії стоїть біля дороги серед каменю і трави, можна звернути ліворуч – куди стара бруківка веде у бік Гринчука. Цей поворот – у Брагу. Село на зламі Поділля, Буковини та Бессарабії, де бруківка змушує пригальмувати, а шлях спускається просто до Дністра. Тут усе просто: польський цвинтар у тіні дубів, вузька дорога і відкритий простір, що ніби створений для того, щоб стати і подивитися на Хотинську фортецю – величну як і три століття тому.

Панорама Хотинської фортеці з протилежного берега Дністра у селі Брага

Ця дорога не для поспіху: навіть сучасна автівка раптом згадує, що таке перша передача. Але кожен струс коліс винагороджується – зрештою відкривається Хотинська твердиня, яка з цього берега здається ще більша і

ближча.

Ліворуч від дороги – старий польський цвинтар, віком близько 300 років. Серед поховань виділяється каплиця-мавзолей родини Зебровських. Склеп збудували на початку XX століття (спорудження датують 1905-1910 роками), а останнє поховання відбулося у 1909 році. Герб на фасаді нагадує, що пам'ять тут зберігають навіть кам'яні форми.

Каплиця Зебровських на цвинтарі у Бразі

Від цвинтаря шлях спускається ще нижче. Звідси видно Дністер і Хотинську фортецю – ніби хтось спеціально поставив її навпроти, щоб пам'ятати: тут, у Бразі, теж творилася історія.

У селі є Миколаївська церква, зведена у 1801 році, на місці старої дерев'яної, яку спалили турки у 1788 році. Храм стоїть серед сільського пейзажу, його силует часто віддаляється серед пагорбів і річки – найкраще видно його з протилежного берега Дністра, коли легкий туман грає на воді.

Про саму Брагу мало хто знає – її ніби затулили Жванець і Хотин. Але якщо стати обличчям до фортеці на протилежному березі, Брага здається ідеальним місцем для зупинки: тут можна відчувати Поділля, Буковину і Бессарабію в одній точці – між рікою, старим цвинтарем і тихим селом. І, можливо, почути у шелесті трави шурхіт карет і кроки послів, які колись тут укладали договори і відкривали мости через Дністер.

Хотин: найфотогенічніша фортеця України

Хотин – не просто за Дністром. Формально – це Чернівецька область і Північна Бессарабія, але насправді він завжди був продовженням Поділля. Ріка тут не роз'єднує, а зв'язує – і саме з цього берега видно, як на сході закінчується подільський рельєф і починається степ, що котиться далі, мов розгорнутий сувій.

Хотин – старий, навіть за мірками цих країв. Уже в XII столітті тут були дерев'яно-земляні укріплення – невеликі, але достатні, щоб спинити стрілу чи нічну вилазку. Вже у XIII столітті – під час князювання Данила Романовича і його сина Лева починається новий етап: фортеця перебудовується, з'являються муровані стіни, рів, бойові башти. Від дерев'яної кріпості лишається спогад у літописах, а на її місці виростає кам'яна твердиня.

Панорама Хотинської фортеці (вид з Бендерської брами)

Це лише початок. У наступні століття фортеця не стоїть осторонь: її до-

будовують литовці, укріплюють молдавани, атакують турки, захищають козаки, беруть в облогу поляки. Тут не було миру надто довго, щоби хтось встиг забути, що Хотин – не просто стіни над Дністром, а ключ до цілих земель.

Найгучніше слово у цьому камені – 1621 рік. Османська армія, зібравши близько 120-160 тисяч вояків (деякі хроніки дають і більше), вирушає на північ. У їхньому таборі – не лише піхота і кіннота, а і верблюди, артилерія, мулетники, цілі каравани. Султан Осман II особисто веде цю армію. Їм протистоїть польсько-козацьке військо під проводом Яна Кароля Ходкевича і гетьмана Петра Сагайдачного – близько 35-40 тисяч людей, серед яких багато подолан і волинян.

Найбільша з баит Хотинської фортеці – Північна

Битва триває понад місяць. На цьому березі – табори, траншеї, намети, обози, на тому – головні сили супротивника. Військові листи згадують бої під Жванцем, обстріли з дністрових пагорбів, вилазки козаків і раптові

атаки яничарів. Східна Європа затамовує подих. І хоч Хотин не впав, і територія не змінилася, але перемога була: османи змушені сісти за стіл перемовин, і кордони встояли.

Сьогодні це вже легенда – та фортеця її пам'ятає. Від кам'яного мосту тягнеться вузька дорога, якою ще недавно стукали копита під час історичних реконструкцій. Хмара над водою – наче дим мушкетів. Легкий вітер несе запах ріки і сирого каменю. З протилежного берега Хотин видається кораблем із зубчастими щоглами: стіни виростають просто з пагорба, а Північна башта, вросла в схил, пильнує Дністер, кожен човен і кожную хмарину.

Цитадель Хотинської фортеці

Хотинська фортеця – не моноліт. Це кілька шарів історії. Стара цитадель із трьома вежами і високими, до 40 метрів, стінами – це серце замку. Тут найтовщі мури, найбільш продумані оборонні елементи. Башти мають бойові пояси, бійниці різної форми і навіть власні внутрішні сходи. В одній з веж – глибокий колодезь. За одними переказами, він сягає 65 метрів, за

іншими – значно менше. Але всі згодні: у час облоги він був єдиним джерелом води для гарнізону. Слід вологи на стіні, крізь яку проходить цей колодязь, – не просто пляма: він росте в мури, як слід пам'яті.

Особливої уваги заслуговує західна дугоподібна стіна із Круглою і Комендантською баштами. У її камені – вставки з червоної цегли, що утворюють геометричний орнамент: прямокутники, трикутники, ромби. Виглядає це як подільський рушник, вишитий у камені. Дехто вважає це декоративним задумом, інші – практичним вирішенням конструкції. У будь-якому разі це знак: тут зважали не лише на бойову функцію, а і на естетику.

З південного та західного боків – бастионна частина, звана Новою фортецею. Її звели османи у 1713-1718 роках за порадою французьких інженерів. Товсті вали, артилерійські платформи, ескарпи, кутові бастиони – усе для стримування нової загрози: російського війська. Ця частина має іншу геометрію – форт у формі зірки, за модою того часу. Частина укріплень збереглася, інші розібрані, ще інші – просто вросли в землю і траву.

Двір Воїнів – внутрішній двір цитаделі Хотинської фортеці

Переступивши браму, потрапляєш у серце твердині – перший двір, зна-
ний як Двір Воїнів. Камінь під ногами теплий від сонця, але холодний,
якщо постояти у тіні башти. Тут стояв гарнізон. Посеред двору – гли-
бочезний колодязь, що рятував від спраги і облог. За ним – двоповерхо-
вий комендантський палац. Його готичні портали, білі обрамлення вікон і
кам'яна різьба – все це нагадує про час, коли на Поділлі готика зливалася
з молдавськими формами і польським каменярством. Під палацом – льохи
для зброї, солі та зерна. А під ними – можливо, ще щось, чого не видно,
але що зберігають товсті стіни.

У дворі – каплиця. Дослідники не погоджуються щодо її віку: одні кажуть
XV століття, інші натякають на XII чи XIII – ще ті часи, коли дерев'яні
храми першими з'являлися у фортецях. Сьогодні каплиця – це прямокутна
нава з мініатюрною апсидою і невеликими бічними конхами. Усередині –
арковий портал з білого каменю. Його рельєфи ловлять сонце і відкидають
тіні на кам'яну підлогу. Кажуть, тут і досі можна відчутися запах ладану,
якщо затриматися наодинці.

Готичний портал Замкової каплиці у цитаделі Хотинської фортеці

За комендантським палацом – другий двір, камерний і тихий. Тут мешкали старшини, можливо – сам комендант. Аркади-галереї, що колись прикрашали периметр, подекуди ще стоять: із різьбленими колонами, готичними порталами, ніби забутими, але не зруйнованими. Влітку тут пахне травою, що пробивається крізь бруківку. У повітрі – спокій і втома каменю.

Кожна стіна фортеці – не просто мур, а оборонна машина. Товщина стін – до п'яти метрів, висота – під сорок. Немає внутрішніх бойових обходів: натомість зубці-мерлони. Через щілини лили смолу, обкидали ворогів камінням, а також – спостерігали: вузькі прорізи давали змогу бачити майже все, що відбувається біля рову.

Фортеця – серце Хотина, але місто – це його дихання. Якщо відійти від замку до центру, вийдеш на вулицю Незалежності. Серед скромних фасадів ховається історія XIX-XX століть: вілла адвоката, колишній банк із колонами, палац Шабельмана – двоповерхова резиденція в стилі пізнього класицизму-ампір, збудована в 1880-х роках. Будівля старого театру під червоним дахом, зведена у 1930-х роках у стилі необриков'яну, – ще одна ознака, що Хотин був і лишається прикордонним: тут зустрічалися стилі, мови, купці і солдати.

Недалеко стоїть Покровська церква, збудована в 1867-1868 роках у московському спархіяльному стилі. Поруч – будинок притча 1868 року, який нині діє як краєзнавчий музей.

Є також колишня митниця – одноповерховий прямокутний будинок із склепінчастими підвалами. Колись його периметр оточувала галерея арок, нині збережені лише фрагменти. У декорі використано червону цеглу і рустовані пілястри, що надають споруді архітектурної ваги. Ця митниця бачила митників усіх імперій, які змінювали одні одних, і чула чимало історій про контрабанду та нічні переправи через Дністер.

А з протилежного берега видно стару синагогу – квадратну, масивну будівлю неподалік від фортеці. Колись вона збирала єврейську громаду з усієї Бессарабії, а нині перебудована у житловий будинок. Проте товсті стіни і залишки ліпнини досі зберігають її характер і пам'ять.

Хотин. Вілла адвоката у стилі необрунков'яну, 30-ті роки XX століття

Хотин – не музей під відкритим небом, а місто, в якому легенди живуть поруч із побутом. Іноді здається, що їх тут більше, ніж вулиць. Кажуть, уночі біля Комендантської башти блукає привид яничара, який досі шукає загублену шаблю. Старі мешканці згадують про підземні ходи під фортецею – нібито вони тягнуться під самим Дністром аж до протилежного берега. А дехто запрягнеться, що бачив, як у повний місяць стіни фортеці світяться зсередини – не від світла, а від пам'яті.

На початку осені Хотин оживає – і не лише уявою. Фестиваль «Хотинська твердь», який щороку проводився по початку повномасштабної війни, повертав сюди лицарів, яничарів, козаків. Двір замку наповнювався брязкотом зброї, свистом стріл, кроками в залізі. Біля багаття співали, варили куліш, переказували історії. Тут не грають у війну – тут вшановують пам'ять про неї, через тілесність, звук і вогонь. У цей час камінь фортеці ніби стає теплішим, відкритішим.

Окопи Святої Трійці: між двома ріками і трьома кордонами

Повертаємося з Кам'янця-Подільського або Жванця – і ось уже, коли дорога торкається Дністра, за поворотом ліворуч починається інша реальність. На скелястому півострові, де зливаються Жванчик, Збруч і Дністер, стоїть місце, яке природа створила як пастку, а люди – як твердиню. Це Окопи. Географічно – село на межі трьох областей: Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької. Історично – перетин трьох світів: Поділля, Бессарабії і Галичини. Тут ріки – це кордони, а камінь – це мова, якою писалася історія.

На цьому вузькому півострові, замкнутому річками і часом, стоїть те, що в народі коротко називали «Окопами». Але ця назва – лише спрощення. Бо місце мало стати нервом усієї Речі Посполитої у боротьбі за Кам'янець – символ втраченої сили і амбіцій.

Львівська брама фортеці «Окопи Святої Трійці»

Ідея фортеці виникла після Бучацького миру 1672 року, коли турки захопи-

ли Кам'янець-Подільський. Без цього міста – жодна польська кампанія не могла бути переможною. Коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський, людина військова і далекоглядна, вирішив: треба будувати нову твердиню. І місце обрав геніально. Тут річки замикають вузол, а з висоти видно і Жванець, і Хотин, і сам Кам'янець. Шляхи переправ через Дністер і Збруч проходили саме тут. Кажуть, саме Яблоновський власноруч заклав перший камінь 25 березня 1692 року, а проєктом займався знаний архітектор Тильман ван Гамерсен.

Шість тижнів потому земляні бастіони вже обіймали півострів двома лініями валів. Фортеця, названа на честь Святої Трійці, мала дві брами – Львівську і Кам'янецьку, що стоять досі: з вапняку, з арковими проїздами та бійницями у верхньому ярусі. Між ними – 480 метрів замкнутого простору, де вміщувалося ціле містечко. Звідси почалися рейди на турецькі гарнізони, засідки на обози – навіть узимку. Французькі газети писали про польських аркебузирів, які перехоплювали турецькі вози з порохом і зброєю.

Один із таких обозів, за переказами, був повен кави – екзотики на той час. А в 1694 році залога Окопів, кажуть, мало не викрала турецького пашу прямо з-під Кам'янця. Фортеця передавала звіти безпосередньо королю Яну III Собеському, а після його смерті її ще більше укріплювали: прислали найманців, козаків, зводили шпиталь на півтори тисячі поранених. Фортеця жила коротко, але яскраво. У 1699 році, після Карловицького миру, Кам'янець повернувся до Речі Посполитої – і Окопи втратили своє стратегічне значення. Але не зникли. Навпаки – містечко одержало Магдебурзьке право, право на ярмарки. Вали збереглися. І головне – костел Святої Трійці, зведений ще у 1693-му. Він і досі стоїть – відреставрований, але з пам'яттю про обстріли, з уламками гербів, з хрестом, що знову дивиться на долину Збруча.

Коли в XVIII столітті вибухнуло повстання Барських конфедератів, Окопи стали однією з останніх точок оборони. Брати Пулаські тримали тут облогу проти росіян. Костел знову став фортецею. Казимир Пуласький, той самий, що згодом стане героєм американської війни за незалежність, пробився крізь облогу, переплив Збруч і втік. Його братів відправили до Сибіру. А башту на узбіччі тепер називають «Баштою Пуласького» – хоча вона давно лише тінь на горизонті.

Відновлений костел Святої Трійці в Окопах, що бачив Барських конфедератів

Місце, де Збруч впадає в Дністер – це не просто географія. Це умовна точка, де колись сходились три імперії: Австрійська, Російська і Турецька. Тут, за переказами, стояла корчма, де «півень п'яв на три держави». Символ цієї легенди – півник – відновлений і сьогодні на в'їзді до села, вже як згадка про межовість, що тут завжди була нормою.

Мало хто знає: саме тут, у 1700 році, народився Ізраїль бен Елієзер – Баал Шем Тов, засновник хасидизму. Його шлях пішов у Меджибіж і Буковину, але коріння – тут, серед валів, між трьох рік.

І ще одна легенда: перед Другою світовою війною юнак із Окопів зробив собі крила і стрибнув із башти, щоб перелетіти Збруч. Не долетів – упав на острів посеред ріки. Кажуть, дух мрійників досі блукає між валами, деś біля старої дзвіниці...

Окопи Святої Трійці. Руїни башти Пуласького над Збручем

Сьогодні від фортеці залишилися фрагменти валів, Львівська і Кам'янецька брами, частково відновлений костел, башта Пуласького. Але головне – залишився настрій. Якщо відійти від груп туристів, пройтися над урвищем до Збруча, де річка стирає межу між камінням і водою – почувеш, як тече час.

Поділля завжди дає більше, ніж очікуєш. І коли повертаєшся звідси – несеш із собою не тільки історію, а і ритм місця. Не музейний, а живий: він відчувається в камені, між валами, в тріщинах мурів, у шелесті ріки. І це вже не просто маршрут – це дотик до землі, яка пам'ятає і море, і меч, і молитву.

Статус об'єктів і доступ

Кармалюкова гора. Природно-заповідний фонд, ходити стежками, штовальні небезпечні.

Сайт Національного природного заповідника «Подільські Товтри»: <https://www.npptovtry.org.ua/>

Вербка. Відкритий ландшафт, обережність на урвищах.

Чорнокозинці. Замок – руїни. Костел – фасадні фрагменти. Огляд зовнішній

Збручанське. Миколаївська церква – діюча.

Рихта. Замкові башти у приватній забудові, огляд фасадів. Палац – амбулаторія, інтер'єри не оглядають. Млин – руїна.

Кудринці. Руїни відкриті, стежки круті. Огляд зовнішній.

Завалля. Печера «Атлантида» – тільки з клубом, зі спорядженням.

Сайт ХСК «Атлантида»: <https://www.hskatlantyda.com/>

Панівці і Зубрівський віадук. Замок – зовнішній огляд. Віадук – піша стежка дном каньйону.

Жванець. Вежі і вали відкриті, схили небезпечні. Костел – діюча сакральна споруда; доступ усередину залежить від нагляду/парафії.

Брага. Пам'ятка некрополя, повага і обережність, огляд Хотина з дороги.

Хотин. Фортеця-заповідник, платний вхід.

Сайт Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»: <https://khotynska-fortecya.cv.ua/>

Окопи. Вали і брами відкриті, огляд зовнішній. Костел – діючий.

Маршрут 6: Дністер між Кам'янцем і Бакотою: найвражаючі краєвиди

Це лінія оглядових майданчиків каньйону Дністра та його приток із виходами до скельних святинь, печер і храмів. Порядок зупинок: Кам'янець → Цвіклівці-Другі → Врублівці → Козяча Церква (Яруга) → Китайгород → Субіч → Калачківці → Колодіївка → Грушка → Бакота → водна ділянка Бакота → Бабинська Стінка. Відгалуження на правий берег: Нагоряни → Комарів → Галиць. Між локаціями – авто, на місцях – короткі стежки.

Субіч. Меандр Дністра

Основні зупинки

Цвіклівці-Другі. Оглядовий майданчик «Гирло» над великим меандром. Смотрича перед впадінням у Дністер.

Врублівці. Панорама «українських фіордів» каньйону Тернави.

Козяча Церква (біля села Яруга). Вузький товтровий хребет над Дністром із широким кільцевим меандром.

Китайгород. Каньйон Тернави, руїни панської садиби, бароковий костел; «Китайгородська стінка» – унікальне силурійське відслонення.

Субіч. Високий уступ Дністра з видовими точками; нижче – печерний скит з різьбленими хрестами; автентичні хати в селі.

Калачківці. «Совиний Яр» і меандри Студениці: два зручні оглядові точки.

Колодіївка. Майданчик навпроти Бакоти: панорама Білої Скелі, Веприка та підкови затоки.

Грушка. Палац Токаржевських-Карашевичів; ініціатива «Мальоване село» (екскурсійна хата-скансен).

Бакота. Біла Скеля, скельний Свято-Михайлівський монастир, оглядові тераси; спуск до затоки.

Дністер із води. Прогулянки човном/яхтою/водним трамвайчиком між Бакотою та Бабинською Стінкою.

Нагоряни (відгалуження). Місце впадіння річок Сурша та Сара-Лунга в Дністер, Шишкові горби з панорамою каньйону; музей килимарства у приватній садибі.

Комарів (відгалуження). Скелі Вітру з видом на найширше плесо Дністра; дерев'яна Успенська церква.

Галиць (відгалуження). Свято-Миколаївський печерний скит на мисі на високому березі Дністра.

Цвіклівці-Другі: меандр Смотрича на старій межі

Цвіклівці-Другі – крихітне подільське село, що офіційно налічує лише 12 мешканців. Попри розмір, тут збереглася глибока історія. Перша писемна згадка про село датується 1441 роком. Колись воно було частиною єдиного поселення разом із Цвіклівцями-Першими й, за переказами, належало родинам Конєцпольських і Жевуських.

Село лежить у місці, де Смотрич робить широкий вигин перед впадінням у Дністер. Колись між берегами стояв дерев'яний місток – через нього переправлялися селяни і пастухи з худобою. Але все змінилося в другій половині ХХ століття, коли під час будівництва Новодністровської ГЕС рівень води в річках піднявся, частково затопивши низовини. Старі шляхи зникли, а Смотрич набув нової форми – розлогого меандру, який і став головною природною особливістю місцевості.

Річка Смотрич у Цвіклівцях

Саме тут починається маршрут, що стартує з Кам'янця-Подільського і прямує через Панівці у бік села Устя. Не доїжджаючи Устя, потрібно звернути праворуч на старому перехресті п'яти доріг. Невелика ґрунтова дорога веде полями і посадками до оглядового майданчика, який місцеві називають просто – «Гирло».

Оглядовий майданчик – одна з причин, заради яких сюди варто приїхати. Перед очима відкривається великий меандр Смотрича: крутий вигин ріки стискається високими стінами каньйону. Обриви вкриті травами, тереном і латками дерев, а вода, здається, ковзає по дну, шукаючи шлях до Дністра. На горизонті видно Устя, а між ним і меандром – залишки старих пілонів, що колись були частиною дамби. Природа тут – як на старій гравюрі: чиста, графічна, стримана.

Часто це місце порівнюють із Заліщиками – таким самим вигином ріки, тільки без містечка всередині. Тут – лише природна форма, збережена во-

да і первісний спокій.

Восени цей краєвид набуває особливої виразності. Схили вкриваються золотими і багряними барвами, над водою зависає прозорий туман, а небо віддзеркалюється в річці. Це час, коли «Гирло» стає не просто оглядовою точкою, а місцем зосередження, де пейзаж наче звертається до тебе напрому.

Оглядовий майданчик «Гирло» у Цвіклівцях-Других. Меандр річки Смотрич

Сьогодні Цвіклівці-Другі входять до Слобідсько-Кульчієвецької громади Кам'янець-Подільського району. Назву «Другі» село отримало у 1987 році, коли адміністративно поділили поселення між двома берегами Смотрича: на правому березі – Цвіклівці-Перші, на лівому – Другі. І хоч мешканців тут залишилось зовсім небагато, час тут іде інакше – повільніше, глибше.

Дачні будиночки на високих берегах, стара кам'яна кладка, залишки мостів і виритих під'їздів до дамби – усе тут нагадує про іншу епоху. Але головним залишається не минуле, а краєвид. Природа диктує форму: скелі обрамляють берег, ріка вирізає дугу, спокій наповнює простір.

Врублівці: українські фіорди між Тернавою і Дністром

Врублівці – невелике подільське село, відоме насамперед краєвидами та базою відпочинку «Ксенія». Щоб дістатися сюди з оглядового майданчика в Цвіклівцях-Других, найзручніше спершу повернутися дорогою на Кам'янець-Подільський, об'їхати місто східною об'їзною і далі рухатися в напрямку Слобідки Кульчиєвської, де на розвилці варто взяти праворуч. Від Слобідки розбита дорога тягнеться пагорбами і луками, спускається у зелені долини і виводить просто у Врублівці.

Поруч із сільською церквою та кладовищем – оглядовий майданчик, звідки відкривається фантастична панорама каньйону Тернави. Тут, перед впадінням у Дністер, ріка окреслює природну амфітеатральну чашу з кам'яними карнизами, обривами і крутими колінами течії – місцеві недарма називають їх «українськими фіордами».

Каньйон річки Тернава у Врублівцях

У цих місцях Тернава підходить до Дністра під гострим кутом і виписує

видовищний меандр. Погляд із висоти охоплює не лише справжній завивток води, а і стрімкі уступи, ніби підрізані по лінійці, що майже вертикально спадають до плеса. У ясну погоду світлі вапнякові прошарки та темні смуги, промиті роками водної роботи, читаються як розгорнута кам'яна книга – рядок до рядка.

Далі ріка звивається у вузькому руслі, а перед самою дністровською заплавою розширюється, переходячи в широку, спокійну воду. Цей вигин добре видно з кількох природних точок на подільському березі: із них особливо відчутний контраст – світлі скельні зрізи під зеленим обрамленням чагарників і темна гладінь, що віддзеркалює урвища, ніби дублюючи їх у глибині.

З самої ріки відкривається інша перспектива: тераси і уступи здаються ще масивнішими, видно, як камінь сходами опускається просто до води каскадами. Найсильніше враження ці місця справляють наприкінці весни та влітку, коли соковита зелень схилів підкреслює холодний тон вапняку і м'яко окреслює рельєф, додаючи сцені глибини і руху.

Однак Врублівці – це не лише про краєвиди. Тут, під шаром трав і глини, ховається багаточасова історія, яку вітри і дощі проривають час від часу, відкриваючи давні сліди життя. На околицях села, в урочищі Лука-Врублівецька, виявлено рештки стоянок палеолітичної людини: найстарші з них сягають трьохсот тисяч років. На глибині – крем'яні знаряддя, уламки кісток, сліди вогнищ. Тут же, у тому ж ґрунті, виявлено і сліди трипільців: орнаментована кераміка, напівземлянки, глиняні фігурки – жінки, тварини, божества. У 1940-х роках ці розкопки дали змогу реконструювати цілий світ: побут, вірування, естетику. Пізніші шари засвідчили присутність і черняхівської культури, і ранньоскіфських племен.

Врублівці лежать на межі вод і ландшафтів – саме це дає селу особливу просторову глибину. З кількох високих уступів на південь від села можна бачити одразу дві річки: вузький, химерно вигнутий рукав Тернави і спокійну широчінь Дністра, яка розгортається аж до обрію. За водою – інша область, інші береги: там, у Чернівецькому краєвиді, лісові масиви стирають межу між пагорбами, а по схилах виглядають хати. Десь там – Шешкові горби, біля Нагорян, але це вже топоніми з переказів, які не кожна мапа підтвердить.

Хмельницький берег має інший характер: він суворіший. Тут – гострі урвища біля Субіча, тут – заказник «Чапля», що охоплює 177 гектарів і зберігає все, чого вже не побачиш у багатьох регіонах: сон великий, булатку великоквіткову, коручку пурпурову. Схили, вкриті дубово-грабовим лісом, здаються живими, особливо влітку, коли у затінку пахне мохом і лісовими ягодами.

Місце впадіння Тернави у Дністер біля Врублівців

У лісах, що підступають до села з півночі і сходу, не лише природа – там і сліди давніх поселень, і тиша, яка навіює перекази. Один із них розповідає, що колись у Монастирському урочищі стояв монастир, який знищили татари. Інший – що у Глибокому Яру збирались повстанці перед походом на Варшаву. Немає архіву, який би це підтвердив, але ці історії досі живуть у розповідях старожилів – як частина колективної пам'яті, що тримається, поки живуть самі Врублівці.

Козяча Церква: кам'яна спина Поділля над Дністром

Південніше села Яруга, що поруч з Врублівцям, просто над Дністром, здіймається вузький скельний хребет товтр, який у народі називають «Козяча церква». З висоти видно, як ця кам'яна спина виростає із землі і тягнеться вузьким гребенем прямісінько до обриву. Тут Поділля показує свій інший характер – дикий, колочий, уривчастий. Місцеві ще кілька десятиліть тому випасали тут кіз – тварини впевнено дерлися по виступах і пласких полицях, за що скеля і отримала свою назву. Є і інша версія: у профіль гребінь нагадує стіну старої фортеці чи стовпи церкви, що ніби розсипалася і застигла в камені.

Дорога до цього кам'яного виступу починається просто у Врублівцях. На самому кінці села, біля старої автобусної зупинки, стоїть вказівник на Яругу. За ним шлях звертає з головної дороги і через кілька сотень метрів ліворуч відходить вузька ґрунтова стежка. Вона тягнеться полями, минає невеликі пагорби і веде просто під хребет товтрів, який місцеві називають ще і Замчище. Колись у скельних розколинах зимували кози, а під час війни ці місця дали прихисток дівчатам із навколишніх сіл, які рятувалися від примусових робіт. Дорога коротка – близько півтора кілометра, але після дощів її м'який ґрунт швидко стає важким для проїзду. У суху погоду цей шлях до кам'яної межі Поділля доступний навіть легковому.

Головна особливість «Козячої церкви» – це її різні обличчя, залежно від того, звідки дивитися. Якщо стояти на верхівці гребеня, видно хвилястий Дністер унизу: ріка тут спокійна, широка, з м'якими берегами. Праворуч – село Яруга: низькі садиби, смуги полів, тиха лінія дороги. Скеля розкривається ярусами: біля основи – масивний «кам'яний мур», вище – зубчасті виступи, що нагадують руїни вежі.

Вузька стежка виходить просто на гостру частину хребта. Звідти відкривається найкраща панорама: зліва – широкий плес Дністра, справа – хвиля пагорбів і зелені розриви долин. В ясний день усе схоже на живий макет: жодної зайвої деталі, тільки ріка, камінь і далека лінія обриву. З цього уступу добре видно великий меандр Дністра, який формує майже замкнене кільце – ріка огортає довгий острівець-півострів, а на самому виступі цього вигину розташувалося село Макарівка вже на чернівецькому боці. Тут Дністер здається спокійним, але його вигини нагадують, як вода може

перетворювати форму землі на карту для мандрівників.

Товтровий хребет «Козяча церква» біля села Яруга

Місцеві старожили розповідають, що колись на вершині могла бути дерев'яна церква – невелика капличка для пастухів. Доказів цього не лишилося, але перекази додають скелі певного символічного звучання. Внизу під обривом – дрібні виходи вапняків, тріщини, які колись використовували як природні укриття. Усе це – сліди, що роблять цей виступ не просто каменем, а місцем із власною «пам'яттю».

Китайгород: каньйон Тернави, товтри, костел і загадкові стовпи

Ми повертаємося на розвилку у Слобідці-Кульчіївецькій і різко звертаємо праворуч на нещодавно відремонтовану дорогу, що веде з Кам'янця на Бакоту – наш головний орієнтир на цьому маршруті. Китайгород лежить між ними, але не на самій трасі. Той, хто їде сюди вперше, швидко розуміє: цей кут Поділля не любить прямих доріг і гучних знаків. Поворот до села

ховається десь посередині між двома старими містами, за гірським серпантином між Суржинцями і Вихватнівцями. Асфальт тут закінчується, а ґрунтова дорога звивається поміж городів і відкритих меж полів. Вказівника на повороті немає – під час війни дорожні знаки зникли навіть тут, далеко від фронту. Тож навігатор краще мати під рукою.

На в'їзді до села височить звичайний дорожній щит, на якому назву продубльовано... китайськими ієрогліфами. Сміх історії, що вкорінився тут після візиту делегації провінції Хебей у серпні 1997-го, – і тепер цей знак зустрічає кожного, хто в'їжджає у місце, яке з Китаєм не має нічого спільного, окрім гри звуків у назві.

Каньйон річки Тернава у Китайгороді. Вид з оглядового майданчика біля костелу

Назва «Китайгород» походить від давнього означення укріплених містечок і не має стосунку до Китаю. У письмі село впевнено фіксують від 1607 року, коли Анджей Потоцький закріпив тут фортифікований осередок; його син, Станіслав Ревера Потоцький, поставив на високій скелі замок,

обпертий на яри Тернави та її допливу. До середини ХІХ століття від тих мурів, за свідченнями, ще зберігалася вежа, а згодом на плато звели панську садибу ХІХ століття: у джерелах називають різних власників – Ожеговських (за інформацію краєзнавця Дмитра Антонюка) та Сіцінських (за матеріалами НПП «Подільські Товтри»), тож імовірно йдеться про зміну власників упродовж століття.

Сам палацовий корпус сьогодні – це масивні стіни без даху, врослі у колишній панський парк; віконні і дверні прорізи стоять порожніми, а з боку каньйону добре читається головна фасадна площина. Край плато працює мов природний карниз-оглядова: у м'якому світлі пізніх днів «скелет» садиби зливається з ландшафтом – камінь і поросль говорять однією мовою.

Від руїн палацу стежка веде до костелу і православної церкви: звідси розкривається глибокий каньйон Тернави – в теплу пору затоплений зеленню, восени схили світяться золотом і багрянцем.

Тернава тут зазвичай більше схожа на спокійний струмок, що біжить крізь Хмельницьку область, гублячись у полях. Але в Китайгороді ця тиха річка раптом розливається між Товтрами – хвилястими рифами старого Сарматського моря. Річка врізається у вапняковий масив, утворюючи вузький каньйон з крутими обривами. У суху пору року цей каньйон схожий на розлом, а після дощів чи весняного паводку – на невеликий фіорд.

Біля каньйону стоять два храми, як дві різні інтонації одного речення. Ліворуч – православна церква ХІХ століття. Праворуч – кам'яний костел Відвідин Єлисавети Пресвятою Дівою Марією, до якого веде скромна брама зі скринькою пожертв і безпосереднім написом: «Подумай о душі». Мурований костел зводили у 1772-1776 роках коштом Домініка Кроковського; попередній, дерев'яний, існував тут у 1706-1721 роках і постав на кошти Юрія Потоцького. Фасади – стримані, майже суворі: барокове тепло проглядає радше у деталях, а загалом силует лишається простим і щільним. Є місцева версія, що храм колись щільніше «вів лінію» з укріпленнями – ставимо її поруч із фактами, як одну з легенд. У ХХ столітті костел мав іншу долю, ніж багато подільських святинь: закритий у 1930-х, під час війни знову ожив і, на відміну від більшості, після війни не був повторно зачинений; 1975 року пройшов реставрацію. Саме тому в інтер'єрі довго зберігалася те, що радше мало зникнути.

*Костел костел Відвідин Єлизавети Пресвятою Дівою Марією у
Китайгороді*

Стоячи на краю, можна провести рукою по шорсткому вапняку і уявити, як колись тут пульсувало тепле мілководне море. Китайгородська стінка – відслонення силурійського періоду – виходить на поверхню саме тут. Це один із найповніших у світі розрізів третинного та четвертинного етапів палеозою на всій Східноєвропейській платформі – фактично геологічний еталон під ногами.

Китайгород відкривається як книга з геології. Дорога від костелу виносить на вузький гребінь між двома ярами: ліворуч розкривається Тернава, праворуч – її невеликий притік. Перед нами пам'ятка загальнодержавного значення площею близько 60 гектарів: на лівому березі Тернави оголюються нижній, середній і верхній силур, а вище – девонські пісковики.

У 1983-1984 роках підняття рівня води частково сховало заплавні пісковики, але «стіна» збереглася – і досі тягнеться світло-сірою смугою, сходин-

ками уступів і різною зернистістю сланців та вапняків. У 2010-му відслонення ввійшло до складу НПП «Подільські Товтри». Параметри вражають: кам'яна стінка простягається приблизно на 1,2 кілометра і місцями сягає до сотні метрів у висоту. У вапняках – характерні для силуру рештки морського життя: брахіоподи, трилобіти, корали; коли сонце сідає низько, їхні силуети ніби проступають на камені, як відбитки на сторінці.

Від весни до осені «стіна» цвіте. Тут уживаються степові і лучно-степові задачі ботаніки: ковила, півники понтійські, гірчак зміїний, мигдаль низький, шавлія, цибуля подільська. Рідкісні види, занесені до Червоної книги, проростають просто на камені, ніби і самі – скам'янілі рослини, що проклюнулися вдруге. Коли вітер сильнішає, рослинний шар шумить поверх каменю, а Тернава внизу здається ще тихішою.

*«Китайгородська стінка» та загадкові стовпи на дорозі до
Китайгороду*

З обох боків старої ґрунтової дороги, що колись вела із Кам'янця на Бакоту через Китайгород, стоять старі кам'яні стовпи. На перший погляд – нічого особливого: грубо витесані, порослі мохом. Але кожен має у своїй середині видовбані отвори. Для чого отвори? Місцеві кажуть: у них вставляли дерев'яні бруси чи натягували линви, аби чумацькі вози не зривалися на сипких відрізках. Історики махають рукою: немає документів – залишимо це легенді. Та, йдучи вздовж цих каменів, легко відчути, що дорога справді «співає» давнім рухом.

Сьогодні ці стовпи – мов кам'яні свідки старого шляху. Вони маркують межу між простим селом і давніми торговими стежками, які колись пов'язували Кам'янець із Дністром. Уздовж цих стовпів і сьогодні можна пройти пішки – дорога веде повз товтрові пагорби, каньйон і рештки старих садиб.

Наприкінці ХІХ століття Китайгород був строкатим у віросповіданні та заняттях: парафія костелу налічувала понад дві тисячі вірян з околиць; у містечку діяли синагога, кілька млинів, крамниці. І хоч тепер ці споруди не дійшли до нас, у бур'янах і городах трапляються повалені камені – це мацеви старого кіркута, що поволі занурився в ґрунт. Поруч – нашарування століть, а над ними – теперішній спокій, у якому звуки підхоплює каньйон.

Субіч: вражаючі краєвиди на Дністер та мальовниче село

Між Кам'янцем і Бакотою лежить Субіч – маленький обривчастий світ, захований серед Товтр і води. Від траси на Стару Ушицю до нього – десяток кілометрів дороги, яку важко назвати ідеальною: асфальт швидко закінчується, а кожна яма нагадує, що до красивого місця треба ще доїхати. На перехресті перед Калачківцями дорога звертає праворуч – і починається шлях углиб: пагорби, яри, а за ними – Субіч. Перед самим селом Дністер робить різкий вигин між зеленими стінами каньйону – тут ріка нагадує ф'юрд із високими скелями, що спадають просто у темну воду.

Село невелике – близько трьох сотень мешканців. Дорога в самому Субічі – ще той іспит: легковик із низьким кліренсом ризикує затриматися тут довше, ніж планувалося. Але все це втрачає значення, коли бачиш, заради чого сюди їдуть.

На в'їзді в село праворуч від дороги – старий цвинтар. Серед високих трав видніються кам'яні хрести з ледь помітними написами. Деякі похилені, інші стоять рівно, мовчазно нагадуючи, що тут жили покоління задовго до нас. Камінь темніє під мохом, а літери можна розібрати лише зблизька. Це не просто кладовище, а частина сільського ландшафту: надгробки, зарості і тиха дорога, що веде далі у село.

Щоб побачити головний краєвид, треба проїхати крізь усе село – вузькі вулиці, подільські хатки з вишитими парканами, подвір'я з кам'яними стовпами. Далі – підйом на край урвища. Саме тут відкривається панорама, яку важко забути: Дністер звивається петлею між скелястими бортами, а під ногами – обрив, вкритий рідкими деревами і травою.

Панорама Дністровського каньйону з оглядового майданчика в селі Субіч

Не кожен знаходить із першого разу «той самий» оглядовий майданчик. Хтось зупиняється на головній точці з видом на широкий залом ріки – саме звідси роблять більшість фото. Але варто пошукати і другий уступ, трохи південніше, над ріпаковим полем: звідти ріка здається ще ширшою, а береги – різні за характером. Хмельницький – обривчастий, із рідкими деревами, Чернівецький – м'який і хвилястий, подекуди затягнутий лісом. Найкраще приходить сюди вранці чи перед заходом: восени ріка стає дзеркалом для жовтогарячих схилів, а світло рухається схилами, переливаючи кольори щогодини .

Субіч відомий не лише краєвидами: серед вапнякових скель тут заховався один із найстаріших скельних монастирів Поділля. За свідченнями істо-

риків, перші келії могли з'явитися ще у XVI столітті, коли ченці-скитники шукали затишні місця відлюднення біля річки, однак перша докладна згадка датована 1887 роком – тоді священник Йосип Сулковський у «Подольских Епархиальных Ведомостях» описав дві печери з хрестами та написами. Сучасні археологи (зокрема Богдан Рідуш) дослідили комплекс детальніше: одна печера завдовжки близько 8 метрів, інша менша, проте зберегла унікальні сліди облаштування – кам'яний дверний проріз із заглибинами для завіс і засувів, ніші для ікон, вирізьблений біля входу хрест у колі. Поруч зафіксовано і невелику нішу-грот з овальним заглибленням під образ, а на сусідніх скелях – напис старослов'янською «Бог з нами».

Товтри над Дністром у Субічі

Більшість написів у печерах відносять до XVIII-XIX століть, та за формами окремих хрестів припускають давніший час. Існує версія, що Субоцький скит міг діяти вже у XIV столітті, а занепад у XVIII. Сам мона-

стир менший і простіший за знаменитий Бакотський: це кілька вирубаних у скелі камер, вузькі ніші, рештки ходів. Деякі поверхні збереглися настільки виразно, що видно чіткі сліди від знарядь – камінь розкрито, мов підручник. Спуститися до скиту можна вузькою крутою стежкою просто від оглядового майданчика: комплекс стоїть на стрімкому схилі, а нижче плине ріка. Так постає «монастир-музей у скелі», де поріддя і знак руки людської з'єднані в один текст – сліди молитви, праці та часу.

Щоб спуститися до монастиря, треба знайти вузьку стежку від оглядового майданчика. Сам скит вирубаний на крутому схилі просто над водою. І коли стоїш у печері з вирізьбленими хрестами, а за кілька метрів унизу темніє Дністер – відчуття часу і простору зливаються в один подих.

А ще Субіч – це не лише скелі, монастир і ріка, а і село, що виглядає як музей просто неба. Хто спускається від оглядового уступу назад у село, бачить інший його бік: хатки, які здаються музейними експонатами під відкритим небом. Деякі давно стоять порожні, з потрісканими рамами і похиленими хвіртками, інші – доглянуті, з рівно вибіленими стінами, рядами малів під вікнами і палісадниками, де цвітуть старі півонії. Майже біля кожного двору трапляються дрібниці, заради яких варто зупинитися: фіолетові двері з білими наличниками і кольорова плитка навколо, складена з уламків старих кахлів і пофарбована вручну. Біля стіни часто стоїть дерев'яна лава, пофарбована у яскравий синій колір, ніби спеціально, щоб контрастувати з білим тиньком і зеленню двору.

Ворота тут нерідко спираються на високі стовпи, що формою нагадують збручанського ідола: масивні, прості, вибілені вапном, із грубими кам'яними верхівками – мов маленькі башточки. Подекуди трапляється кована хвіртка з вигадливим візерунком, де залізо переплітається з виноградною лозою. За парканами – тінь старих груш чи яблунь, вузьенька цементна стежка, під ногами – розсипана керамічна мозаїка. Деякі двори видаються так і не завершеними: частина тиньку осипалася, зате хтось досі пильнує чистоту вікон і ставить у горщики квіти.

Особливої уваги заслуговують паркани. Багато де вони розмальовані старим подільським орнаментом – рядки троянд, геометричні смуги, хрести та хвилясті лінії. Орнамент зберігає почерк господаря: деінде малюнок чіткий і яскравий, деінде – вигорілий, стертий роками і дощами. Такі брами і стіни перетворюють кожен двір на маленький фрагмент старої поділь-

ської традиції, що тримається попри час.

Субіч: оформлення типового сільського подвір'я

Той, хто шукає тут каву чи сніданок, натрапить на маленький сільський магазин. Колись – звичайна крамниця, нині – майже міні-музей. Тут можна знайти і старі світлини, і підбірку дрібних експонатів про побут, а в кутку – стенд, присвячений історії боротьби за Україну. Та сама крамниця-корчма, що встигла стати неофіційною точкою збору мандрівників і місцевих, яким є що згадати і розповісти.

Кажуть, іноді тут можна зустріти зовсім несподіваних гостей – у нашому випадку це була легендарна «Клаудія Шиффер», що перетворила буденний пошук хліба на окремих абзац подорожі. Така вже магія Субіча: на березі стоїть каньйон, а в центрі – жива сцена з розмовами і дрібними дивами.

Калачківці: меандри річки Студениця

На півдні Хмельниччини складно обрати місце, яке вразить найбільше. Бакота, Субіч, Китайгород чи Цвіклівці Другі – усі ці точки давно закріпили за собою славу «відкритих листівок Поділля». Та ті, хто побачив меандри Студениці біля Калачківців, знають: цей вигин ріки – серед найсильніших пейзажів регіону.

Від Субіча сюди легко дістатися місцевою дорогою: повертаємося назад знайомою нам дорогою через цвинтар і на перехресті повертаємо до Калачківців. Село невелике, тут мешкає менше чотирьох сотень людей і воно лежить у Китайгородській громаді, всього за кілька кілометрів від скель Субіча.

У центрі – звичний для таких сіл магазин на роздоріжжі. Від нього головна дорога веде праворуч у бік Рогізни, а якщо не звертати, то вже за півтори сотні метрів шлях виводить до нового перехрестя, де дорога губиться поміж полів. Далі вона різко спускається вниз через вузьку ущелину і швидко втрачає будь-які ознаки асфальту: ґрунтівка стає розбитою і часто непридатною для легковиків. Ще три кілометри цієї колії – і ви опиняєтесь на березі, біля мису Киплячка, де Студениця кілька разів круто заламується перед тим, як увійти в Дністер. Тут кожен вирішує сам: їхати до кінця чи залишити авто на узвишші і довірити шлях ногам. Якщо дощило – кращої поради, ніж іти пішки, тут не знайти.

Саме тут – зручно залишити машину. Далі – лише ріка, піщаний пляж і зелена тиша, що огортає все навколо. Цей берег давно облюбували мешканці Кам'янця: у спеку тут купаються, ловлять рибу, розпалюють вогнища і слухають, як ніч шумить у заростях. Та справжнє диво чекає не біля води, а вище – там, де Студениця відкриває свій каньйон і меандри стають справжньою підписною листівкою цього кута Поділля.

Від мису Киплячка повертаємося до знайомого перехрестя ґрунтових доріг біля закинутих складів. Та цього разу їдемо не прямо, як на Киплячку, а беремо лівіше – дорогою, що йде вулицею Лесі Українки, крайнім відрізком Калачківців. Ґрунтова тут ще зберегла форму і цілком придатна навіть для легковика. Село швидко лишається позаду, проте шлях не обривається: ще приблизно кілометр уперед – і дорога випирається в мис, природний оглядовий майданчик, звідки весь каньйон Студениці відкри-

вається як на долоні.

Мис Киплячка на річці Студениця біля Калачківців

Меандри, які закручуються так щільно, що ріка виглядає як рукав великого озера, і схили, що нагадують вирізані фіорди. Кажуть, цей вигин не поступається норвезьким берегам – тут, посеред Поділля, вони набувають власного голосу. Зверху видно темно-зелені зливи лісу, які підходять до самої води, світлі поля і галявини, що врізаються між двома петлями ріки. З цієї висоти добре помітний і мис Киплячка внизу – вузький язичок землі, що виступає у воду і час від часу ховається під високим берегом. Коли стоїш на цьому обриві, краще за все видно, як синя вода вигинається між крутими схилами і відбиває хмари.

Весною зелень тут свіжа, соковита, а сама ріка темна і тиха – її вигини видно крізь молоде листя. Восени цей краєвид стає ще багатшим: червоні та помаранчеві кущі на передньому плані наче вплітаються у вигини блакитного плеса. Іноді просто під ногами річковий край зливається з сухою травою, а серед стебел рясно розсипані дрібні польові квіти. Ця деталь додає панорамі життя: різнокольоровий килим під ногами і стрічка ріки унизу, що спокійно тече між горами. У ясний день далекі береги розчиня-

ються у світлі, і меандри Студениці здаються непорушними: якби не ріка, можна подумати, що це застиглий гірський хребет, розрізаний водою.

Калачківці. Панорама меандрів річки Студениця

Офіційно ця місцевість має статус ландшафтного заказника місцевого значення – Совиний Яр. Це більше ніж просто урочище: тут рідкісні рослини і кручі, що зберегли первісну форму, яку змінило хіба що водосховище. Коли у 1980-х будували Новодністровську ГЕС, Студениця розлилася, частина колишніх берегів перетворилася на затоки, і меандри – ті самі, що сьогодні так вражають – набули ще більшої мальовничості.

Наприкінці жовтня тут тихо, а в повітрі вже відчутні перші приморозки. Осінній ранок – найкращий час, щоб піднятися на верхній майданчик: згорі видно, як мозаїка лісів облямовує вигин води. Коли щастить, над западинами Совиного Яру зависає легкий туман, ніби підкреслюючи кожен вигин і уступ.

Колодіївка: Бакота в дзеркалі затоки

Колодіївка – це не просто ще одне подільське село на карті між Кам'янцем і Старою Ушицею. Це високий берег, що дивиться прямо у серце Бакотської затоки.

З Калачківців ми повертаємося назад на трасу Кам'янець – Стара Ушиця і незабаром після серпантину, що спускається до Студениці і знову піднімається вгору, звертаємо праворуч – саме там стоїть вказівник на парк-готель «Теремки» і дорога в Колодіївку. Саме з високого виступу за селом відкривається незвичний ракурс: Бакотська затока, Біла скеля та Бакотський монастир і вся підкова затопленої долини лежать як на долоні – але вже з іншого, протилежного боку.

Панорама Дністра, Бакотської затоки та Бакоти з оглядового майданчику біля Колодіївки

Дорога до цього оглядового кута проста. Від центру Колодіївки вузька ґрунтова смуга спускається вниз. На роздоріжжі ґрунтових доріг стоїть

невеликий інформаційний стенд – орієнтир для тих, хто шукає краєвид. За ним – природний майданчик: кілька метрів трав'яного уступу, а далі тільки схил, ріка і горизонт.

Ми відкрили для себе це місце випадково. Було літо, липень 2023-го, мій перший експериментальний тур Поділлям. Ми з групою їхали до готелю, і вже на спуску стало зрозуміло: тут варто зупинитися. Перша пауза – і фотоапарати та телефони не замовкали: світла вода, тихі хвилі, далекі обриси Білої скелі і гострий профіль гори Веприк, яку місцеві ще кличуть Кабаном.

Другий світанок тут – уже глибока осінь. Ми з фото-туром «Осіннє Поділля» зупинився в «Теремках», і саме цей ранок почався з шампанського, яке смакувало на вузькому уступі над затокою. Сонце піднімалося повільно, схили загорялися теплим золотим світлом, а нижче ховалися затоплені села, що лишилися під Бакотським дзеркалом ще з часів побудови Новодністрівської ГЕС.

Схід сонця біля Колодіївки з видом на Бакотську затоку

З цього оглядового місця видно майже все, чим дихає Бакота. Ліворуч –

гора Шанс і довгі пологі хвилі пагорбів, що губляться у лінії води. Прямо під ногами – спокійна гладь Бакотської затоки. У ясну погоду видно навіть окремі вигини старих берегів і легко уявити, де колись стояли хати, тяглися вулиці, шуміли городи – усе це тепер лежить під водою. Вище на протилежному боці – Біла скеля і монастир, вирізьблений у камені. Праворуч – Веприк, темний силует гори на чернівецькому березі, що замикає обрій, мов нерухомий вартовий.

Саме тут добре починати день. Коли після нічної темряви берег починає світити, а низьке сонце підсвічує мокрі схили, видно, як легко змінюється настрої усього краєвиду. Кілька хвилин – і дзеркало затоки заграє кольорами: від холодного синього до теплих відблисків помаранчевого. Ранкове шампанське тут – не зайва деталь, а щось на кшталт традиції, що змушує зупинитися, вдихнути і подивитися ще раз.

Навколо Колодіївки і на сусідніх стежках – ще одна пригода. Хтось досліджує ці місця пішки, хтось – сідає на квадроцикл. Для цієї місцевості це не дивина: ґрунтовки тут ведуть і до лісу, і до далеких берегів, і знову назад у село, де на високому плато стоять білі подільські хати. Коли здіймається вітер, можна слухати, як він котиться через весь широкий схил, зриваючись у затоку.

Грушка: «мальоване село» та княжий палац біля Бакоти

Ми знову повертаємося на знайому трасу у напрямку Старої Ушиці, і на нас чекає Грушка – одне з найближчих сіл до Бакоти, тієї самої затопленої столиці Пониззя, яка зникла під водами Дністровського водосховища. Сьогодні цей берег – місце, де відкривається спокійна панорама: високі схили, хвилясті поля і далека лінія ріки, що ховає під собою старі двори і городи.

Звідси, з Грушки, починаються багато коротких маршрутів. Навесні чи восени сюди їдуть, щоб зустріти захід сонця або вирушити далі – у бік Бакотської затоки. Так було і під час першого квадроциклового туру у травні 2023 року: колеса стукали по ґрунтовках, сонце ховалося за обрій, а десь унизу блищала ріка.

Грушка – не тільки краєвиди. За кілька кроків від дороги у старому парку – двоповерховий панський маєток родини Токаржевських-Карашевичів,

збудований наприкінці XIX століття. Має невеликі башти, бічну балюстраду, фасади, що зберегли сліди доброго оздоблення. У радянські часи будівлю використовували як приміщення сільради і правління колгоспу. Нині частину займає Грушківський старостат, є також музейний простір з експозиціями старовинних кахлів та фотозоною.

Маєток належав Януарію (Яну) Токаржевському-Карашевичу – дипломату, історикові, почесному лицарю Мальтійського ордену. Народився 24 червня 1885 р. у Чабанівці, походив з давнього шляхетського роду з литовським корінням. Навчався у Житомирі, потім у Швейцарії, Відні, Мюнхені, Тулузі. З 1910-го року керував маєтками у Грушці; під час Першої світової війни очолював Грушківський волосний комітет допомоги сім'ям військових, контролював земський комітет допомоги пораненим. У 1918-1919 роках був радником українського посольства у Відні, потім працював у дипломатичних представництвах у Стамбулі; пізніше – в емігрантських структурах УНР. Помер 18 листопада 1954 р. у Лондоні, перепохований у 1978 р. на українському цвинтарі в Нью-Джерсі.

Маєток Токаржевських-Карашевичів у селі Грушка

Палац у Грушці виглядає чесно: частина доглянута, інша – ніби застигла між спробами відновлення. Дерев'яні перила старого ганку тримаються

попри вітер і дощі, мох повзе по камені, а всередині час від часу чути голоси – хтось і досі намагається тримати тут лад. Та навіть руїна тут виглядає не як забутий уламок, а радше як обіцянка: колись ці стіни знову стануть будинком.

А ще у Грушці є те, чого не знайдеш у жодному офіційному путівнику. Це «Мальоване село» – жива ініціатива, що народилася з ідеї повернути традицію та показати, як виглядає справжній подільський двір, коли його люблять. Стару подільську хату викупила художниця Адріана Вітер і зробила з неї справжній скансен. Стеля і стіни хати знову побілені, двері і вікна оновлені, а стіни розмальовані подільськими орнаментами, що колись прикрашали кожен тин.

Відновлена сільська хата у селі Грушка в рамках ініціативи «Мальоване село»

«Чарівна хата» не просто стоїть порожньою. Всередині – крамничка побуту і пам'яті: кімнати показують гончарство, травництво, старі скрині та різьблені полиці. Частину речей – вишиті рушники, глечики, дерев'яні ло-

патки – принесли самі мешканці Грушки і сусідніх сіл. Інші – знайшли на горищах або відтворили вручну.

У цій хаті можна не тільки подивитися, а і послухати. Адріана не просто зберігає речі – вона розповідає про Бакоту, про річку, що затопила цілі роди і хрести, про те, що ще можна встигнути вберегти. Після екскурсії хата гостинно запрошує сісти на стару лаву і випити чаю з мавританської фіолетової мальви – трави, яка росте тут поруч, на високих берегах. І цей чай – не просто чай, а символ: разом із кожним ковтком ти відчуваєш, що Грушка – це не лише минуле Бакоти, а і жива нитка, яка зберігає спогади і продовжує їх для тих, хто прийде після нас.

Експозиція в інтер'єрі «Чарівної хати» у селі Грушка

Бакота: скельний монастир і дністровські краєвиди колишньої столиці Пониззя

Бакота – це скельний монастир під Білою горою, вузька стежка серед трав і оглядові уступи з краєвидом на затоку та протилежний чернівецький берег. Місце, що стало надзвичайно популярним серед українських мандрівників за останнє десятиліття, а особливо – з початком повномасштабної російсько-української війни. Тут видно залишки давніх келій, поховання ченців і сучасні ікони, які зберігають святе місце живим. На воді – сапборди, човни, яхти. На березі – маршрути квадроциклів, місцеві садиби і прості ночівлі з домашнім вином та розмовами про затоплене місто під хвилями. Щовечора сюди приходять зустрічати захід сонця за Білогірським схилом – і саме заради цього повертаються знову

Знайомство з Бакотою починається зі стоянки біля входу на територію національного парку «Подільські Товтри», частиною якого вона є. Стежка веде до знаменитого оглядового уступу на Білій скелі, а від нього – ліворуч і вниз до монастиря та берега Бакотської затоки. З Грушки сюди близько чотирьох кілометрів, останні два – ґрунтівка.

Сьогодні важко уявити, що під хвилями спокійної Бакотської затоки колись лежала столиця Пониззя – давньої адміністративної землі Поділля, яку в XIII-XIV століттях називали «Руссю долішньою». Перша літописна згадка про Бакоту датується 1240 роком. У той час місто було одним із найбільших на Дністрі: його площа сягала близько 10 гектарів, а кількість мешканців – приблизно 2,5 тисячі осіб. Це було чимало для середньовічного Поділля. Через місто пролягав торговельний шлях уздовж Дністра: тут вирувала жива торгівля, діяли порт і митниця, і за ці прибутки боролися різні володарі. Бакота переходила від татар до молдавських господарів, литовських князів і польських магнатів – кожен прагнув тримати цей стратегічний вузол у своїх руках.

Та XX століття принесло для Бакоти останнє випробування – затоплення. Коли на початку 1980-х радянська влада збудувала Новодністровську ГЕС, давнє місто разом із десятками хуторів, доріг, садиб і цвинтарів пішло під воду. Залишилися лише скельні виступи Білої гори, печери монастиря та краєвид, який досі зберігає у пам'яті про колишню столицю Пониззя.

Бакотський скельний монастир

Про Бакоту неможливо говорити без її скельного Свято-Михайлівського монастиря. Його печери і келії, видовбані у вапняку обривистого схилу Білої гори, існували з середини XII століття до XV століття. На стінах збереглися старовинні хрести та написи, а також посвята архангелу Михаїлу. За народним переказом, засновником монастиря був Антоній Печерський – той самий, що започаткував Києво-Печерську лавру, але достовірних документальних підтверджень цього немає.

У часи, коли Бакота ще була великим містом і форпостом на Дністрі, монастир залишався духовним осередком краю. Після XV століття він занепадав разом із містом, та окремі келії, ніші і поховання збереглися донині. У радянський період тут ще відбувалися богослужіння – принаймні до 1960-х років. А далі час і природа зробили своє: обвали скель не раз руйнували частину печер і фресок, зокрема і у 1990-х. Сьогодні збереглися лише кілька келій, у яких виставлено ікони і запалено лампади. Сучасні образи перемішані з відчуттям старого дихання каменю, і ця суміш створює особливу атмосферу – мов монастир ще досі живе у своїх уламках.

Печерна церква у Бакотському скельному монастирі

Над монастирем височіє Біла гора – світлий масивний обрив, що врізається в небо над водосховищем. Саме з її оглядових уступів відкривається широкий краєвид: гладінь затоки, меандри Дністра, далекі обводи чорнівецького берега, що тягнеться темною смугою лісів. У ясний день видно протилежне село Комарів, а на іншому боці – Колодіївку, ще одну зручну точку для спостереження за цією водною підковою.

Поряд із монастирем б'ють кілька джерел із цілющою водою, які здавна вважають святими. Щороку тут відбуваються хресні ходи та богослужіння на храмове свято святителя Миколая.

Сьогодні Бакота – це не лише історія. Вона є частиною Національного природного парку «Подільські Товтри» та водно-болотним угіддям міжнародного значення, що з 2004 року охороняється Рамсарською конвенцією. У затопленій долині трапляються рідкісні рослини – від шивереки подільської до ендемічної мінуарції дністровської; в небі кружляють шулі-

ки, боривітри та білі лелеки, а коли пощастить – на плесі поруч із човнами з’являються лебеді.

Біла гора, скельний монастир і спокійний обрій затоки разом творять простір, де минуле і сучасне зливаються воедино. Тут важко збагнути, що сильніше притягує – історія давньої столиці чи природа, яка прихистила її рештки: вітер у травах, запах вапняку після спеки, вечірні відблиски на воді, коли Дністер темнішає і повільно стишує хвилю.

Щоб дістатися монастиря, потрібно спуститися вузькою стежкою від оглядового уступу. Влітку шлях ховається серед пахучих трав і чагарників, восени відкривається повністю – світлі скелі, сухе листя і тиша, що зависає між каменем і рікою.

Найпростіше побачити Бакоту пішки – постояти на оглядовій терасі, спуститися до монастиря, далі – на беріг до пляжу, і піднятися знову. Але справжня Бакота відкривається, коли ти йдеш далі – у бік старих стежок, якими давно вже ніхто не їздить пішки. Квадроцикли – одна з найцікавіших опцій. Туристичний центр «Санта-Бакота» пропонує маршрути, що починається з Грушки та Колодіївки. За дві години можна об’їхати все цікаве на березі: вузькі глиняні колії, обриви, що раптово відкриваються на затоку, несподівані поля серед товтр. Пилука, вітер, галас моторів і раптом – хвилина повної тиші біля урвища, де відкривається горизонт.

Панорама Дністра та Бакотської затоки з оглядового майданчику на Білій скелі

Ще одна пригода – сапборди. Під вечір на Дністрі хвиля ледь помітна, плесо стає дзеркалом. На дощці ти ніби ковзаєш не по воді, а по віддзеркаленому небі. Часом можна спуститися просто під Білу гору – звідти скелі виглядають удвічі вищими, ніж здається зверху. Під весло лягають водорості, за спиною – синіють далекі силуети Веприка та інших схилів.

А ще тут є маленька винарня Богдана Павлія. Вона заховалася неподалік від оглядового майданчика серед вуличок дачної забудови. Тут пан Богдан робить свої вина невеликими партіями: легкі фруктові, терпкі сухі, ароматні настоянки. Туристи приходять не просто на дегустацію – а сідають за довгий стіл у дворі, пробують локальний сир, слухають історії про затоплені виноградники Бакоти і про те, як ця земля зберігає все, що з неї виросло. Це місце додає маршруту смаку і залишає ще один спогад про Поділля – уже не в кадрі, а в келиху.

Наступна зупинка – трав'ярня Миколи Прудивуса у Старій Ушиці (вул. Головна, 1): родинне виробництво, що працює з 1977 року. Тут проводять годинну-півторагодинну екскурсію з дегустацією трав'яних і ягідних чаїв та наливки, показують сушарню і невеликий еко-сад лікарських рослин; можна змішати власний купаж і придбати готові збори. Атмосфера камерна: дерев'яні столи у дворі, полиці з банками, запах чебрецю і м'яти – і коротка розповідь господаря про зілля з подільських схилів.

Бакота – це місце, де захід сонця – окремий ритуал. Після скельного монастиря всі дороги ведуть нагору, на Білу гору чи іншу виступаючу терасу, де можна сісти з термосом, теплим чаєм чи келихом вина. Найкраще світло падає саме на обрії над затокою: сонце повільно сідає у дзеркало Дністра, фарбує скелі рожевим і золотим. Місцеві кажуть: якщо хочеш зрозуміти Бакоту – приїдь хоча б раз зустріти тут вечір. Це не галасливе місце – тут нічого не заважає дивитися, як день ховається за хвили.

Ночівля у Бакоті – окремий сюжет. Тут можна знайти все: від простої садиби з городом до просторих homestay із затишними терасами. Один з таких прикладів – «Дім мандрівника» у Гораївці. Цей дім – більше, ніж нічліг. Це про людей: Сергій і Юлія, які тримають хату, колись мріяли про тихий куточок під скелею. Тепер тут збираються мандрівники, ночують родини біженців, проходять реабілітацію учасники війни, а господар варить крафтове пиво – світле, темне, з травами і ноткою Бакоти у кожному куклі.

Можна обрати садибу з більшим комфортом у сусідній Старій Ушиці, або залишитися у «зеленому туризмі» – кімната проста, але вранці тебе розбудить запах чебрецю і перший подих ріки. Тут ночівля – не сервіс, а продовження вечірнього краєвиду.

Дністер під вітрилами: від Бакоти до Бабинської Стінки

Щоб зрозуміти Бакоту і ці береги по-справжньому – варто бодай раз побачити їх із води. З високих уступів видно панорами, але тільки човен чи яхта відкривають ріку зсередини: вузький рукав стає справжнім коридором між скелями, що повисли над хвилею. Тут Дністер – не просто краєвид, а тиха дорога крізь камінь, ліси і відбиті у плесі небо і гори. Той, хто бачив ці схили з берега, обов'язково хоче спуститися нижче і пливати повз них так близько, що можна роздивитися кожен уступ і зморшки старих скель.

Дністровський каньйон біля Бакоти восени

Усі мандрівки Дністром на яхті чи водному трамвайчику тут починаються

з двох точок: під скельним монастирем у Бакоті або з затишної бухти біля Колодіївки. Дністер у цих місцях – не просто ріка, а смуга води, затиснута високими бортами каньйону. Саме ця ділянка – від Бакотської затоки до Бабинської стінки – вважається однією з найгарніших у всьому середньому Подністрів'ї.

Старт – завжди особливий момент. На Бакоті човен чекає просто під зеленим берегом, а ранній ранок чи теплий післяобідній час робить ріку особливо тихою. Яхта повільно ковзає повз Бакотську затоку у напрямку гори Веприк. Плавний хід, запах води і перший вигин каньйону – так починається подорож, яку не сплутаєш ні з якою іншою.

Вийшовши з затоки, маршрут прямує вгору по Дністру. По лівому борту лишається гора Веприк – темний масив, який тримає лінію горизонту. Скелі Бакоти поволі змінюються новими урвищами. З кожним кілометром схили стають вищими, а береги – стрімкішими. Дністер тут іноді здається вузьким фіордом: водна смуга йде поміж стінок, що підходять майже впритул.

Коли рухаєшся човном у напрямку Бабинської стінки, ріка не лишає тебе байдужим. Скелі нагадують стіни потужного замку: вертикальні лінії світлого каменю, що врізаються у зелень лісу. Влітку вони виглядають свіжо і соковито. Восени – горять відтінками міді і червоного золота.

Кінцева точка маршруту – Бабинська стінка. Це ландшафтний заказник на чернівецькому березі, де скелі ніби піднімаються просто з води. Під ними річка глибшає, а береги різко відриваються. Тут улітку вода темна і густа, а в жовтні каньйон перетворюється на яскравий карниз із фарб.

Команда іноді зупиняється на обід у затишному яхт-клубі «Маяк» біля села Дністрівка. Там можна вийти на берег, спробувати місцеву рибу, посидіти на понтоні і послухати, як тихо плюскоче вода під дерев'яною палубою. Хтось ризикує на водних атракціях – від буксирування за катером до дошок, на яких стоять тільки найвідчайдушніші.

Найкрасивіші рейси трапляються саме восени. Дністровський каньйон у цей час – як величезна палітра: яскраві схили біля впадіння Студениці, червоні пасма кущів, золоті смуги лісу на вершинах скель. Корабель іде повз тихі береги – між Колодіївкою, Бакотою і Бабинською стінкою – і з обох боків здіймаються високі стіни каньйону, мов карнизи старого форту.

Скелі Бабинської стінки. Вид з води

Подорож на водному трамвайчику – це окрема історія. Такий «човен» – перероблений паром із великою палубою, шкіряними сидіннями і відкритим краєм, де можна стояти і тримати руки над водою. Коли сонце заходить, і хвиля ледь рухається під днищем, чути, як ріка дихає рівно, ніби втримуючи всі ці пагорби і схили.

Дорога назад – це завжди інша ріка. Здається, що все знайоме: гора Веприк, світлі скелі Бакоти, високі скелясті береги Дністра. Але коли човен повертає носом до Бакотської затоки, кольори змінюються щохвилини. На хвилі тримаються відблиски сонця, деś високо піднімається чайка чи впирається в скелю хмара. Якщо пощастить, капітан пригостить наливкою – міцною, домашньою, такою, що тримає тепло навіть, коли вітер уже кусає пальці.

Бабинська стінка восени

День можна завершити купанням на мілководді або спокійним підйомом пішки до Білої гори – туди, звідки цей берег видно найкраще. І тоді Дністер залишається позаду тихим плесом, а в пам'яті осідає головне: ріка тут – не просто дорога. Це кордон Поділля і Бессарабії, межа високих скель і найм'якшої води. Той, хто пройде цей маршрут на борту, вже точно розуміє, чому ці місця ніколи не набридають.

Сурша, Сара-Лунга і Дністер: три річки, один каньйон

Ця частина маршруту веде нас уже не Поділлям, а на протилежний берег Дністра – у Північну Бессарабію. Ми включили ці точки, бо краєвиди тут не гірші за подільські: ті ж високі урвища, ті ж меандри і каньйони, але з іншим характером і іншим світлом. Щоб побачити все це, треба повернутися до Кам'янця, звідти взяти курс на Хотин, а далі – у бік Кельменців. За Кельменцями шлях звертає ліворуч – на село Нагоряни. Саме там, між Нагорянами і Ленківцями, ховається одна з тих точок Дністровського

каньйону, де природа працює як митець. Тут дві невеликі річки – Сурша і Сара-Лунга – сходяться, щоб віддати свої води Дністру. Для тих, хто любить дике Подністров'я без парканів і кав'ярень – ця місцевість стає головною сценою.

Панорама річок Сурша і Сара-Лунга перед їх впадінням у Дністер

Щоб потрапити сюди, спочатку варто проїхати все село Нагоряни – колишній Кельменецький район. Асфальтована дорога раптом закінчується, і далі залишається лиш 200-300 метрів стежки. Вона веде до урвища над каньйоном. Є інший варіант – стартувати з Ленківців і пройти близько семи кілометрів пішки, але саме звідти відкривається головна панорама – місце, де ріки зустрічаються.

У цій точці Дністер приймає одразу дві притоки. Перша, Сурша, врізається у головну ріку, утворюючи різкий вигин – глибокий меандр, що впирається у високі схили Подільської височини. Трохи вище за течією Сара-Лунга вливається в Суршу – ця точка злиття особливо гарна восени. Схили навколо тут порізані дрібними терасами і уступами, де степові трави змінюються вапняковими уступами.

Спускаючись вузькими стежками, раптом бачиш, як одразу три річки розтинають каньйон: горизонтальні шари світлого каменю, темні обриви і латаття, що тихо колишуться біля берега. Місцями береги нагадують зменшену копію Гранд-Каньйону – тільки замість пустелі тут росте подільська

ковила, а дикий виноград влітається в тріщини скель.

Мис Лука-Врублівецька – місце впадіння Суриши у Дністер

Біля впадіння Сурші у Дністер утворюється мис Лука-Врублівецька – вузька смуга суші, що врізається у ріку. Цей виступ добре видно з обох берегів. На протилежному березі Дністра пейзаж доповнюють вже відомі нам Козячі скелі – світлі вапнякові хребти, що підпирають горизонт біля села Яруга. Здалеку вони здаються колючими зубцями фортеці.

Тут ріки, скелі і хвиля Дністра створюють справжню географічну мозаїку. Особливо красиво місце виглядає наприкінці вересня або на початку жовтня: степові схили горять червоним і бурштиновим, а смужка ріки виглядає, мов синя нитка між двома хребтами.

Нагоряни і Шишкові горби: кам'яна родина і старовинний килим

З місця злиття трьох річок повертаємося до сусідніх Нагорян. Північний схід Чернівецької області – край, де Дністер звужується і набирає сили, утворюючи глибокі вигини та тихі затоки. Село Нагоряни – одне з тих місць, де природа і народна культура досі йдуть поруч. Перша письмова згадка про Нагоряни – 1425 рік; сьогодні тут живе близько 450 людей. На перший погляд – звичайна північна Бессарабія, та варто піднятися на високий берег чи пройти стежкою до Шишкових горбів – і одразу розумієш: Подністров'я тут зовсім інше.

Шишкові горби біля села Нагоряни. Скелі «Дід», «Баба» і «Внучка»

На схід від села здіймаються Шишкові горби – унікальна геологічна пам'ятка. Це три ряди вапнякових останців, які формою нагадують величезні шишки, що ніби вирости зі степу. Насправді ж це залишки бар'єрного рифу прадавнього Сарматського моря, того самого, чий товтри тягнуться від Тернопільщини до Буковини. Коли Дністер прорізав

колишній риф, утворився глибокий каньйон із тріщинами, печерами та порожнинами, що з часом обріс легендами.

Скелі не просто камінь: вони обросли легендами. Найвідоміші скелі тут називають «Дід», «Баба» і «Внучка» (або «Дочка»). Стоять вони поруч, як кам'яна родина. «Дід» – найвищий, з гострою верхівкою, «Баба» – округла і тепла, а трохи збоку – «Внучка». Легенди про них переповідають по-різному. Одна історія каже про багату дівчину і бідного вівчара, якого багатій-залицяльник відправив сплавляти ліс, і він загинув у весняній повені. Дівчина кинулась у Дністер, а батьки, згорьовані, померли невдовзі і заповіли поховати себе поруч. На трьох могилах виросли три горби, які і стали символами родини.

З верхів'я Шишкових горбів відкривається фантастичний вигин Дністра: ріка тут малює півострів, схожий на знамениті Заліщики, і коли стоїш на горі біля каплички та прапора України, здається, що вся Бессарабія разом із Поділлям лежать під ногами.

Звідси добре видно і сусідні товтри, і Дністровський каньйон, що простягається далі на схід. Найвиразніше краєвид постає восени: пагорби беруться рудо-золотим полиском, світлі шари каменю різкіше відбиваються в блакитній воді, і вся композиція набуває виразної глибини.

Панорама Дністровського каньйону з Шишкових горбів

Нагоряни зберегли чимало переказів. Один із них веде до Змієвої печери високо над Дністром. Афанасьєв-Чужбинський у XIX ст. записав, що

місцеві казали: у давнину тут жив змії. Дістатися до входу можна лише зі спорядженням, але археологи справді знаходили всередині уламки кераміки та кістки тварин, датовані XVII-XVIII ст. Це свідчить, що печера використовувалася людьми досить довго.

Ще одна легенда пов'язана з джерелом у Гандзюковому яру. Розповідають, що одна жінка, яка втратила зір, побачила уві сні голос, що наказав розкопати «курязь». Вона зробила це – і потікла цілюща вода, якою вона вилікувала очі. Джерело існує і нині, вода з нього і справді дуже смачна, а місцеві і досі вважають її особливою.

Але Нагоряни – це не лише скелі. Це ще і осередок старовинного буковинського килимарства. У селі діє єдиний на Чернівецьчині музей килимарства, розташований у хаті родини Кітайгородських. Засновником традиції був Андрій Кітайгородський: ще у 1930-х він запустив у селі сукнобійню, яка стала місцем, де жінки збиралися ткати і передавати одне одній секрети ремесла. Сьогодні цю справу продовжила його спадкоємиця – народна майстриня Вікторія Кітайгородська.

Вона з дитинства сіла за прабабусин верстат, а тепер демонструє у своїй хаті-музеї понад дві сотні килимів з квітами і рослинними орнаментами. Її роботи виставлялися в Україні, Польщі, Румунії, а вдома вони сусідять зі старовинними тарелями, глиняними мисками, рушниками і дерев'яними скринями. Тут усе справжнє: запах вовни, блиск ниток, важке дерево верстата, який досі працює, наповнюючи кімнату гулом і ритмом давнього ремесла.

У центрі села стоїть церква Різдва Пресвятої Богородиці (1938 р.) – типова для міжвоєнної Буковини: прості форми, бляшані бані, затишний інтер'єр. Якщо пройти кілька подвір'їв углиб, можна побачити автентичні хати під черепицею, різьблені фронтони, ковані ворота. Село зберігає не лише вигляд, а і ритм життя: тихий двір, город, скелястий край урвища і далека стрічка Дністра.

Неподалік Нагорян лежить село Грушівці, вперше згадане у 1559 році. Сьогодні тут мешкає понад тисячу людей, а головна родзинка села – старий «Панський сад», закладений у XIX столітті місцевим паном Чорним. У саду і досі ростуть рідкісні дерева, збереглися залишки паркових споруд і старі алеї, що додають цьому місцю атмосфери колишньої шляхетської

резиденції. Поруч, у хатах під черепицею, живе повсякденна Буковина – городи, виноградники, ковані ворота, спокій подвір'їв.

В музеї килимарства у Нагорянах

В околицях села трапляються і інші цікавинки. Якщо рушити ґрунтовою дорогою на Мар'янівку, можна натрапити на урочище Вал – земляний насип довжиною понад пів кілометра, який місцеві називають Траяновим чи Турецьким валом. Він упирається в болото і кам'яні брили та відкриває один із найкращих видів на Шишкові горби. Це не просто мальовничий краєвид, а ще і свідчення багаточисловості цього краю: тут природа зростається з фольклором і старими оборонними лініями. А з висоти Грушівців видно і Дністровську затоку – справжнє продовження історій, що поєднують Поділля і Бессарабію.

Комарів: Скелі Вітру і найширший Дністер

Повертаємося на трасу Чернівці – Новодністровськ, прямуємо на схід. Комарів – одне з тих місць Північної Бессарабії, де історія, віра і ріка

складаються у пейзаж, який неможливо сплутати. Вперше згаданий у 1665 році, нині він живе звичним ритмом прикордонного села, що стоїть на високому правому березі Дністра. Доїхати сюди просто: від траси Хотин – Новодністровськ відгалужується дорога через Бузовицю – 9 км, і ви вже серед пагорбів і глиняних стежок, що ведуть до урвищ.

Панорама Дністра у Комарові з видом на Бакоту

У Комарові досі стоїть дерев'яна Успенська церква 1765 року – одна з найстаріших у Північній Бессарабії. Її прості дерев'яні стіни, стара дзвіниця збоку і світлий купол – усе це народне бароко в його подільському вигляді. Усередині – спокій і запах старого дерева, що береже пам'ять про покоління, що молилися тут одне за одним.

Неподалік – стара могила під похиленим надгробком. Кажуть, тут поховано колишніх панів – їхні прізвища давно зникли зі сторінок і пам'яті, але сама могила лишилася мовчазним знаком, що у цього берега було своє панське минуле. На окраїні – залишки господарських будівель, сліди старого заводу і залишки земляних валів – мовчазні свідки того, що Комарів завжди перебував на межі традиції та змін.

На схід від села, в урочищі Христице, знаходиться грот, що місцеві називають Турецькою хатою – дві камери, з'єднані низьким переходом. У стінах гроту, за спостереженнями, є заглибини, які могли виконувати функцію вівтарів або крісел, – і автограф «Василь Патраш», датований приблизно 1631-1632 роками, залишається доказом, що тут бували люди, які залишали сліди віри і побуту.

Але справжній скарб Комарова – це Скелі Вітру. Вони лежать на північному сході села, там, де берег різко обривається над широким плесом Дністра. Тут ріка розходитьсь на кілька сотень метрів, вклинюючись підковою у Бакотську затоку. З цього уступу видно Білу скелю і дахи Бакоти, Колодіївку і «Теремки», а ліворуч – гору Веприк. Усе це разом створює справжній природний амфітеатр.

Комарів. Вид на Скелі Вітру та гору Веприк

На Скелях Вітру завжди дує сильний рівний вітер – його не сплутаєш ні з чим. Він стирає шум думок і лишає тільки ріку та обрій. Якщо стояти на самому краю і дивитись униз, видно, як повільно тече Дністер, як змінюється небо і лінії скель на протилежному березі. Можна годинами сидіти тут і ловити моменти: авто, що зависає над прірвою; світло, що ріже край каменю; обриси Бакоти на горизонті.

Найзручніше їхати сюди після сухих днів – останній сотні метрів до Скель Вітру – ґрунтові, інколи слизькі після дощу. Але вони того варті. Вузькі

стежки ведуть ще ближче до урвищ, де скелі спускаються прямо у воду. Тут рідко зустрінеш туристів, але той, хто зійде нижче, відкриє для себе велич Дністра і краєвид, який ідеально знімається з дрону.

Галиць: монастир у скелі над Дністром

Зі шляху Хотин – Новодністровськ звертаємо ліворуч на Білоусівку, далі прямуємо на Ломачинці, а за селом робимо ще один поворот до хутора Галиця – колишньої частини Непоротового, що втратило частину берегів із появою Дністровської ГЕС. Тут, на вершині мису в урочищі Монастир, між стрімким схилом Дністра та глибоким яром Калюсу заховався один із небагатьох діючих печерних скитів України – Свято-Миколаївський. Печери лежать приблизно за 120 метрів над рівнем водосховища (до заповнення Дністра різниця сягала близько 150 м), тож звідси світ читається одразу в кількох планах: камінь, вода і небо.

Свято-Миколаївський печерний скит біля села Галиць

Скит постає на зламі XI-XII століть. Як і в Бакоті, заснування місцевої оби-

телі народна пам'ять приписує святому Антонію Печерському – переказ, що поєднує печерні святині всього Подністров'я. Над печерами – Ломачинське городище: дитинець і посад зі знахідками трипільського, чорноліського та давньоруського часу; дугоподібний вал, імовірно, слугував оборонною лінією для монастиря. У самих печерах – природні гроти, штучно розширені галереї, ніші та хрести на стінах; у деяких камерах збереглися сліди тиньку і побілки – наче відбиток давньої руки на вапняку.

Після давньоруської доби обитель не раз переживала піднесення і занепади. 1904–1905 роки принесли реконструкцію. У 1930-х монастир знову ожив за підтримки румунського королівського дому; настоятелів запрошували з інших дністровських скитів – отців Антонія (Греку), Євфимія (Ізману), Григорія (Писаренка). 1940 року радянська влада закрила святиню; під час війни ченці ще поверталися, та після 1948-го життя в печерах майже згасло. У 1950-х частина зовнішніх конструкцій зісковзнула в яр разом із фрагментами келій і старою капличкою.

Нове дихання прийшло вже за незалежності. 1999-го до Галиці прибули ченці з Хрещатицького монастиря (біля Заліщиків), відправили службу в напівзруйнованій печерній церкві святого Миколая і взялися впорядковувати келії. У 2003 році звели дерев'яну церкву преподобного Антонія Великого; нині тут два храми – печерний святого Миколая та наземний святого Антонія. Обитель належить до УПЦ (МП). Усе скромно, по-монастирському: вапняк, дерево, запах ладану і прохолода від води, що дихає десь униз.

Місцевий переказ любить дату 1820 року: у ніч на «літнього» святого Миколая рибалки нібито побачили над печерною церквою вогняний хрест, що сяяв «неначе малими світлами». Відтоді до печер щороку вирушали хресні ходи, і святиня знову оживала в людських колах.

У кількох печерах і сьогодні помітні загадкові петрогліфи – прості вирізьблені знаки, старші за перші християнські символи. Дослідники припускають, що це міг бути дохристиянський шар, який згодом увійшов у нове – християнське – прочитання місця. Так само і сам каньйон нашарував у собі все: віру, камінь, людську пам'ять.

Найкращий ракурс на монастир відкривається з протилежного пагорба: темні отвори печер ніби дивляться на ріку; у високій траві шелестить ві-

тер, унизу темніє плесо, а далі, за вигином, сходиться з Дністром Калюс. Від подвір'я скиту панорама тягнеться широко: вода огортає зелені пагорби, за плесом видніються Рудківці і дрібні хутори, що наче причепилися до вигинів схилів.

Галиць: панорама скиту та Дністровського водосховища

Вигин ріки здається викресленим. Вода темна, іноді підсвічена небом і хмарами. Схили спускаються до плеса, місцями розсічені білими обривами, що різко вриваються в м'які лінії лісу. Доріжка вздовж келій веде вниз і щораз відкриває інші плани: ліворуч – поля, праворуч – тінь лісу, під ногами – ріка, яка несе свої води на південь. Коли сонце ховається за хмару, плесо стає сталевим; коли виривається проміння – вода блищить сріблом.

Із найвищої точки видно, як течія зникає за обрієм. Ті самі скелі, той самий рух води – усе це зберігає пам'ять століть. Дністер тут – не просто ріка, а час, що поволі проходить між каменем і словами молитов.

Галиць не має широких парковок чи кафе – сюди приїжджають за спокоєм. Монастир невеликий: кілька келій, старі ікони, запах свічок, які не згасали навіть тоді, коли хтось намагався стерти тутешню пам'ять. Із цього місця видно всю лінію Дністра – від Бакоти до Комарова і Нагорян. Одна ріка, одна розповідь: її легко почути, якщо просто зупинитися і вдивитися вниз.

Маршрут 6 – це спроба зібрати найвражаючі вигини Дністра в одній мандрівці, але кожна з цих точок залишає відкритим простір для повернення. Ці місця не втомлюються дивувати: весною – соковитим зеленим килимом, восени – багряним золотом, а взимку – тихим світлом над льодом ріки. І скільки б разів ти не приїжджав, Дністер завжди залишить за обрі-

ем ще один новий вигин.

І якщо щось справді поєднує всі ці береги, то це відчуття, що ріка і камінь тут – не просто краєвид. Це спокійна розмова між часом і людиною, яку можна почути, якщо просто стати і подивитись униз – туди, де вода зберігає пам'ять.

Статус об'єктів і доступ

Цвіклівці-Другі. Вільний огляд із природного майданчика; до краю урвищ не підходить впритул.

Врублівці. Територія ПЗФ; рух лише стежками, без збору флори/каміння.

Козяча Церква. Відкритий хребет; стежка вузька, вітряно, обережність на гребені.

Китайгород. Костел і церква – діючі храми. Руїни палацу – аварійні, зовнішній огляд. Китайгородське відслонення – пам'ятка загальнодержавного значення та зона НПП «Подільські Товтри»; скам'янілості не збирати, лише огляд.

Сайт Національного природного заповідника «Подільські Товтри»: <https://www.npptovtry.org.ua/>

Субіч. Скельний скит – пам'ятка; спуск крутий, без альпіністських експериментів; сміття не лишати.

Калачківці. «Совиний Яр» – ландшафтний заказник місцевого значення; під'їзд ґрунтовками, після дощів – пішки.

Колодіївка. Оглядовий виступ вільний.

Грушка. Маєток – частково діючі установи; внутрішній огляд за домовленістю з власниками. «Мальоване село» – екскурсійно, графік/домовленість на місці.

Сайт Музею Дністровської культури у селі Грушка: <https://dnistercult.com.ua/>

Бакота. Територія НПП «Подільські Товтри», вхід платний; на оглядових точках проявляти обережність; скельний монастир відвідувати тихо; спуски лише маркованими стежками.

Туристичні сайти про Бакоту, де можна замовити усі активності:
<https://bakota.com.ua/santa-bakota/> <https://quadro-bakota.com.ua/>

Дністер із води. Прогулянки – за домовленістю з місцевими перевізниками; рятувальні жилети обов’язкові; SUP – для досвідчених або з інструктором.

Нагоряни / Шишкові горби. Вільний огляд; схили круті, на кам’яних останцях не лазити; Музей килимарства – уточнювати інформацію на місці.

Комарів. Успенська церква – діючий храм; дотримуватись церковних правил. Скелі Вітру – відкритий уступ, останні метри ґрунтовкою.

Галиць. Діючий монастир; відвідування з повагою до чинного розпорядку, частина келій недоступна; стежки круті, без самовільних спусків.

Маршрут 7: Мури і підземелля Збруччя: шлях до Кришталевої

Шлях уздовж Збруча і його приток від прикордонної Скали-Подільської до Кривче з Кришталевою печерою. Порядок зупинок: Скала-Подільська → Турильче → Бурдяківці → Лосяч → Колиндяни → Озеряни → Борщів → Сапогів → Кривче → Кришталева печера. Між локаціями – авто.

Кладка через Збруч між Хмельницькою та Тернопільською областями у Скалі-Подільській

Основні зупинки

Скала-Подільська. Руїни фортеці над Збручем, костел Вознесіння, магістрат і Народний дім, єврейський кіркут, рештки маєтку Голуховських.

Турильче. Неоготичний костел святого Яна Непомука з уцілілим вівтарем.

Бурдяківці. Костел Різдва Пресвятої Діви Марії і церква святого Дмитра.

Лосяч. Неоготичний костел святого Антонія, плебанія, ставок і млин 1872 року, панорама з протилежного берега ставу.

Колиндяни. Палац-замок на Нічлаві, каплиця 1870 року, поблизу – печера «Млинки».

Озеряни. Неоготичний костел святої Анни з гербами Сапіг, квадратна бастія XVI століття, карстові озера.

Борщів. Замковий костел Матері Божої Святого Скапулярія, пішохідна вулиця Шевченка, ратуша, Народний дім з музеєм.

Сапогів. Дерев'яна Миколаївська церква з дзвіницею, печера Ювілейна.

Кривче. Руїни замку Контських, костел-усипальниця Голєєвських, електрифікований маршрут Кришталевої печери.

Скала-над-Збручем: фортеця на межі

Дорога зі східного берега Збруча тягнеться до Скали так само, як і сто років тому: ледь помітним серпантином, крізь пагорби і поля. Ми їдемо сюди з Кам'янця-Подільського – і вже сама ця дорога нагадує, що колись Збруч був не просто річкою, а справжнім кордоном. За водою починалася інша влада, інше Поділля – тепер це просто межа між Хмельниччиною і Тернопільщиною.

Колишня Скала-над-Збручем, а сьогодні – Скала-Подільська, зустрічає несподівано. Ще не встигнеш увійти в старі вулиці – а праворуч від дороги вже стоїть «замок», якого не було на жодній давній мапі. У 1968 році це була звичайна радянська їдальня. Кілька десятків років тому хтось надумав перетворити її на туристичну принаду – приладнали башточки, шипи, муляжні балюстради. Гроші скінчилися швидше, ніж фантазія. Тепер цей «замок» за мотивами французької Луари пустує, ніби декорація до фільму, який так і не зняли. Іронічна деталь на в'їзді – нагадування, що Скала завжди була на межі між серйозним і химерним, між каменем і легендою.

А справжня Скала починається вище – на обриві над Збручем, де старий замок більше не обороняє кордонів, зате зберігає урвища історії, що проступають крізь траву і осипані мури.

Залишки замку у Скалі-Подільській: Порохова вежа

Перше городище тут було ще слов'янське – дерев'яно-земляне, з ровами і частоколами. Монголи спалили його без жалю, але камінь виріс на згадку: у 1331 році князі Коріатовичі заклали тут фортецю, що мала захищати край разом із Кам'янцем, Червоногородом, Бакотою. Тоді Скала належала до найбільших укріплень Поділля – межа і опора між степом і галицькими землями.

Звідси добре видно Збруч – широкий, спокійний у міжсезоння, але колись він був кордоном і бар'єром. Замок виріс на скелі – з півночі і заходу круча обривалася просто у ріку і притоку Чорнушку. Найвразливіше місце було з боку міста, де зараз проходить центральна вулиця. Там колись глибокий рів і кам'яна брама тримали лінію оборони. Тепер від рову нічого не лишилося – тільки під ногами камінь і зрідка старі уламки цегли, що мовчать про облогові машини, про гарячий дим і підйомний міст на ланцюгах.

Найвиразніше цілу історію відчуваєш біля Порохової вежі. Вона вибудована чотирма ярусами: перший – прямокутний, далі – заокруглені стіни з

бійницями. Кажуть, під вежею і досі дрімають підземні ходи; легенда про тунель аж до Кам'янця звучить неймовірно, та Поділля не було б Поділлям без своїх підземних міфів. Місцеві і нині показують кущі та западини, що нібито ведуть до замкових льохів.

Коли дивишся на руїни від Збруча, розумієш: розташування обрали не марно. Тут камінь стає частиною фортифікації, а скеля – мовчазним муром, у якому осідають легенди про волохів, татар, козаків і турків, що приходили сюди хвилиною і відходили – лишаючи зруйновані стіни і тріщини в камені.

У 1538 році замок наче народився вдруге: кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський отримав королівський наказ на перебудову. Відтоді фортецю посилювали, та вона і далі часто переходила з рук у руки: молдавани, татари, козаки, угорці, турки – усі лишали по собі сліди. Останній великий штурм стався 1672-го. Замок палав, і хоч іще тричі переходив між імперіями, до колишньої могутності вже не повернувся.

Руїни палацу Адама Тарла на території замку у Скалі-Подільській

У середині XVIII століття староста Адам Тарло спробував вдихнути у фор-

тецю нове життя: мурував бароковий палац просто у стінах дитинця. Між дворами – парадним і внутрішнім – пробили проїзд, у вікнах з'явилися білокам'яні різьблення. Блискавка обірвала спробу: палац згорів, і з того часу мури мовчать про панів і резиденції.

І сьогодні руїни розбирають повільно – камінь потрібен завжди. Але якщо спуститися до річки, перейти кладкою і глянути з протилежного берега, видно справжню Скалу – мовчазну, темну, висічену з тієї ж тверді, що і обрив над Збручем.

Якщо замок Скали спирається на камінь, то сусідній із ним костел Вознесіння Пресвятої Діви Марії – вкорінений у часі. Його пізньоготичний фасад із круглими вежами вздовж огорожі – рідкість не лише для Поділля. Де-хто з дослідників називає його «останнім відлунням готики на Поділлі», інші – точніше – «останнім відлунням готики в Україні». І це не просто красива формула – тут вона має під собою реальність.

Як і більшість великих костелів XVII століття, храм задумували не лише для молитви, а і для оборони. Тому мури і башти бережуть пам'ять про обложене місто так само вперто, як старі кам'яні стіни дитинця. Готика, що докотилася сюди з Європи, ніби вчепилася за цю межу – серед пагорбів, Збруча і татарських шляхів.

Турки знищили храм наприкінці XVII століття, але скальський староста Валентій Мержеєвський у XVIII повернув йому обличчя. Пізніше, вже у 1900 році, костел підняв над містечком високу вежу зі шпилем і годинником – той самий контраст старого і нового, який так легко помітити у Скалі.

Коли підходиш до portalу, бачиш герби фундаторів, меморіальні дошки на честь Тадеуша Косцюшка і Адама Міцкевича. Дивна суміш патріотичних пластів, що зійшлися на цьому клаптику каменю і часу.

Майже напроти замку і костелу стоїть ще одна точка пам'яті – Миколаївська церква. Тут, у травні 1896-го, вінчався Михайло Грушевський. Його Марія працювала у Скалі вчителькою – і все це додає містечку тонкого шару, де великі імена переплітаються з тихими вулицями та старими криницями. Церкву зведено 1882 року на місці старішої оборонної – скромна, але мовчазна, як і багато що тут. За нею б'є джерело Королівка. Перекази приписують його Данилові Галицькому – ніби тут він пив воду, коли

йшов до хана. У Скалі вода і камінь однаково зберігають легенду.

Сьогодні Скала-Подільська – це австрійські кам'яниці з облізлими фасадами і потрісканими дверима. Любити її варто не за штукатурку, а за тіні. Центральна площа Ринок зберегла свій кістяк: стара будівля Польського народного дому стоїть мовчки серед бруківки та пам'ятника Хмельницькому, що, здається, і досі замахується – чи то на Польщу, чи на костел.

Середмістя Скали-Подільської з костелом Вознесіння Пресвятої Діви Марії

Поруч – стара пошта, магістрат, колишня поліція. У бічних вуличках – дерев'яні еркери, двері, які хтось фарбував років п'ятдесят тому. У глибині – школа, будинок «Просвіти», аптека, що і досі працює. Колишній вокзал австрійської доби доживає свій час на південній околиці – потяги сюди давно не ходять, але сама станція ще нагадує про інший ритм Скали, коли сюди приходили не лише коні і вози, аї залізничні колії з Галичини.

Неможливо оминати єврейську частину Скали – без неї місто втратило б значну частку свого давнього обличчя. Наприкінці XIX століття кожен другий мешканець містечка був євреєм; діяло вісім синагог. Сьогодні слі-

ди впізнати важко: «Old Shul» майже стерта, «Beth Am» перебудована під житло, від інших лишилися спогади і уламки каменю на території колишнього консервного заводу.

На пагорбі досі лежить кіркут – єврейський цвинтар, один із небагатьох впорядкованих у цих краях. Дорога до нього проходить через новий готельно-розважальний комплекс, але за фасадом новобудов ще чується стара мова мацев, що темніють під облізлим небом.

На узбіччях Скали-Подільської трапляються дивні уламки минулого – ті, які вперто не хочуть зникати. Неподалік автостанції, майже в саду молодих дерев, доживає свої дні маленький костельчик – родинний склеп Голуховських. Це був вишуканий неоготичний храм із криптою. До 2022 року його закривав танк на постаменті – нині той зняли, але костел-каплиця зберігся у стані поступового занепаду: обвалений дах, зарослі сходи, провалені вікна. Тим виразніше він промовляє про минуле міста.

Нижче, ближче до Збруча, працює старий млин. Кам'яний, із товстими стінами, він стоїть на місці давнього шляху ясиру – і досі часом гуде своїм механічним серцем.

Перед тим, як покинути Скалу і вирушити у наступний пункт – село Турільче, на виїзді завітаємо ще в одне знакове місце на виїзді зі Скали у бік Борщова.

Коли замок став минулим, Скала не втратила шляхетського погляду. Наприкінці XVIII століття сюди приходять Голуховські – Юзеф Вінцентій, холмський підчаший, не став латати обвалені мури замку. Він заклав нову оселю – на південній околиці містечка, серед природного лісу. Так посталла інша Скала – панський парк на 26 гектарах, старі дуби, під якими, кажуть, прогулювався Михайло Грушевський зі своєю Марією.

Палац Голуховських був одноповерховим, із терасою, балконом, декоративними вежами, флігелем. Усе, як годиться австрійській шляхті, що дивилася на Відень, а не на руїни старого замку. Тут любив бувати Агенор Ромуальд – намісник Галичини, а потім і його син Агенор Адам – міністр закордонних справ імперії. Скала у ті роки була більше ніж прикордонне містечко – вона підтримувала зв'язок між Львовом, Кам'янцем і Віднем. У палаці зберігалася багатюща бібліотека на кілька тисяч томів, а інтер'єри і сад були вишукані – усе це згоріло під час наступу російських військ у

1914 році. Плани на відбудову існували ще у вересні 1939-го, але історія знову сказала «ні».

Флігель маєтку Голуховських у Скалі-Подільській. Сьогодні тут лікарня

Сьогодні маєток Голуховських перетворений на лікарню. Але якщо пройти алеєю, ще можна побачити стару в'їзну браму у стилі французького необароко, господарські будівлі, стайню, офіщини, флігель із вежею, дім прислуги. Десь серед густого парку ховається старий дуб і липа – живі сторінки, під якими народжувалися не тільки закохані освідчення, аї спогади про те, що і могутні фамілії можуть стати частиною каменю і трави.

Турильче: квіти біля розп'яття

Від околиці Скали, де заросла дубами колишня резиденція Голуховських, дорога виводить нас у бік Борщова. У селі Іванків звертаємо ліворуч – і вже за кілька хвилин дорога з розбитим асфальтом веде до Турильча.

Тут, серед тихих городів і річкових верб, стоїть костел святого Яна Непомука – головна і несподівана причина звернути з головної траси. У бага-

тьох селах Борщівщини збереглися старі римо-католицькі храми, та Турильче має костел особливий: він здається більшим, ніж сподіваєшся від села на сім сотень душ, і величнішим, ніж на будь-якому фото.

Костел святого Яна Непомука у Турильчому

На фасаді – двоє святих: апостоли Петро і Павло стоять у вузьких нішах обабіч головного входу, хоч сам храм освячено на честь Яна Непомука. Цей чеський святий, відомий як покровитель сповідників і мостів, став популярним на Поділлі завдяки впливам Габсбурзької монархії та чеської місії в XIX столітті.

Камінь і неоготичні риси роблять костел подібним радше до романських церков десь у Далмації, ніж до типового подільського храму. Тонкі стрільчасті вікна, вузький шпиль із хрестом, фігури святих – усе це ніби кличе до служби, дзвону і вогників свічок. Та двері давно заколочені. Дощі і вітер прорізали дерев'яні дошки, і тепер увійти найлегше збоку – боковий

вхід завжди відчинений.

Всередині костелу тихо і холодно: крізь розбиті вікна просочується зелень, що підступає впритул до самого вітваря. І все ж найцінніше тут вціліло дивом: старий дерев'яний вітвар із Розп'яттям і двома апостолами по боках зберіг свій вигляд, ніби вчора тут гасили свічки після меси. Навколо – оголені цегляні склепіння, залишки амвону, ніші для ікон. На склепіннях уже пішли тріщини, а над вітварем проростає дерево, що ось-ось розведе дах,- та сам вітвар, як і хрест із постаттю Христа, стоїть уперто, як пам'ять.

Турильче. Розп'яття у костелі Яна Непомука

Попри те, що католиків у Турильчому тепер немає, хтось і досі приносить сюди живі квіти. Просто кладе їх під розп'яття – як знак, що костел ще живий, хоч дах над ним от-от упаде. Від цього він стає ще більш справжнім: без обслуговування, без туризму – лише камінь і кілька квітів, які довго пам'ятають про тих, хто тут хрестився, вінчався, молився за збереження

дому.

Турильче згадується вперше письмово в 1462 році. Протягом століть воно належало до маєтків Станівського ключа – спершу Синявських, потім Чарторийських, Любомирських. В кінці XVIII століття село перейшло до Потоцьких, які незабаром продали його родині Івановських.

У середині XIX століття Івановські збудували в Турильчому скромний двоповерховий палац. За переказами, з боку під'їзду він був одноповерховим, а з боку саду – двоповерховий, із терасою, балюстрадаю, вікнами, що виходили на сад. Сад був задуманий як елегантний ансамбль довкола маєтку.

Під час Першої світової війни палац зазнав руйнувань, і вже перед Другою світовою від нього лишалися лише кам'яні стіни, фундамент і зарості. Ще у міжвоєнний період місцеві згадували залишки фундаментів і будівель, які можна було побачити серед кущів.

Неподалік костелу стоїть церква Різдва Пресвятої Богородиці, збудована наприкінці XIX століття. Вона скромна, без шпиля і монументальних прикрас, але віряни кажуть, що на Великдень її ще відвідують – хрестяться біля старого костелу, а потім заходять до православної святині.

Бурдяківці: тіні над річкою Бурда

Від Турильчого дорога повертає нас назад у Скалу, ми минаємо старий замок і тихо ковзаємо крізь містечко – далі, у бік Чорткова. Першим селом, що зустріне мандрівника на цій дорозі, будуть Бурдяківці. Ви можете не помітити, як позаду залишиться ріка Збруч – але праворуч від траси, серед зелених, розливається своя річечка Бурда, від якої і пішла назва села.

Про Бурдяківці нечасто говорили вголос. Історія ніби сховала його між пагорбами: хоча перша згадка трапляється ще у XV столітті, за ці віки село не вибивалося з ряду звичайних подільських поселень. Власники змінювалися – Синявські, Чарторийські, Любомирські, Голуховські, ті самі роди, що володіли Скалою і сусідніми ключами. Але XX століття залишило тут шрам, який і досі шелестить у траві.

У радянський час назву Бурдяківців воліли обходити пошепки. Бо саме тут, серед чорнозему і садків, був секретний об'єкт – підземна пускова

установка міжконтинентальних ракет. Ці залізобетонні бункери ще зберігають під землею відлуння холодної війни. Після розвалу Союзу і «ядерного подарунку» Україні від об'єкта залишилися лише чутки, спогади і кілька замаскованих входів у ґрунті.

Але село – це не про бункери. Найперше, що побачиш тут – це червоний дах і шпиль римо-католицького храму Різдва Пресвятої Діви Марії. Він стоїть тихо, на протилежному кінці села, далеко від траси, над ставом. Хоч офіційна дата будівництва в деяких реєстрах зазначена як 1871 рік, інші джерела вказують на 1909 чи 1912 роки – і стилістика храму більше нагадує міжвоєнні 20-30-ті роки. Невеликий неоготичний мурований костел із червоним дахом і витонченим шпилем видно здалека. Його червону покрівлю легко помітити з дороги.

Костел Різдва Пресвятої Діви Марії у Бурдяківцях

Коли заходиш усередину, там усе ще пахне свічками. Стін мало, простір вузький – а світла досить, щоб розгледіти неоготичний вівтар, образ Діви Марії, старі образи і елементи декоративного оздоблення. Дивом збере-

глася простота – і ця простота вартує більше, ніж відреставровані фасади.

Поруч – греко-католицька церква святого Дмитра, зведена в 1896 році. Вона скромна і приземлена, оточена парканом і деревами. Тут минають весни, похорони, весілля, свята – і в тому поєднанні двох церков на одному подвір'ї звучить історія релігійного співжиття.

Десь між хатами і городами стоїть «ізбушка на курячих ніжках» – стара комора на стовпах, що мовчить про день, коли панщина зникла. У селі багато хрестів і пам'ятних знаків: за скасування панщини 1848 року, за повернення греко-католицької церкви, за полеглих у Другій світовій війні. Є навіть дві скромні могили – символічні, але реальні в пам'яті селян – Січовим Стрільцям і воїнам УПА.

І ще одна нитка – музей Леопольда Левицького, художника з Бурдяківців, який виріс звідси і зайняв гідне місце в українському мистецтві. Музей відкрито 1996 року з ініціативи місцевих та митців. Його фонд налічує понад тисячу експонатів: офорти, ліногравюри, сімейні фотографії і графіку. Між усім цим – порослі мохом руїни поблизу костелу, які ніхто не квапиться прибирати з цієї землі. Можливо, так і треба – щоб лишилися кілька каменів для тіні і пам'яті.

Лосяч: Подільська Швейцарія під шпилем святого Антонія

Дорога зі Скали до Чорткова тягнеться звивистими підгір'ями, а десь посеред цієї мандрівки зненацька відкривається Лосяч – село, загублене серед Подільської Швейцарії. Це порівняння не перебільшення: звідси розгортаються краєвиди, що розсипаються хвилями полів і лісосмуг, річкових плес і старих садів, немов зморшки часу на обличчі цієї землі.

За доброї погоди червоний шпиль костелу святого Антонія Падуанського видно вже здалеку – мов маяк серед зеленого моря. А поруч – стара плебанія, купольна церква, самотній млин і спокійна гладь ставка, у якій дзеркаляться небо і вежа.

Лосяч уперше згадується під цією назвою у 1785 році, хоча давніше поселення існувало як Рогізна (або Рогожна). У лісах урочища Сандурщина, під Глибокою Долиною, досі зберігаються залишки давнього городища – скам'янілий голос тієї епохи. Кажуть, саме в заростях лоз, де ховались

люди від татарських і турецьких набігів, село і отримало нову назву.

У XIX столітті Лосяч належав родині Голуховських – впливовим подільським магнатам, чий слід тягнеться від Скали до Кам'янця. Саме вони в 1889 році (за іншими даними, 1895-1906 рр.) профінансували зведення костелу святого Антонія Падуанського – філіального храму парафії Успіння Пресвятої Діви Марії у Скалі.

Лосяч. Костел Антонія Падуанського

Його образ захоплює: високий стрілчастий шпиль, червона черепиця, сірий тесаний камінь, міцні контрфорси і неоготичні пропорції, які більше нагадують храми десь у Баварії, аніж у Поділлі. Храм стоїть на пагорбі над ставом – з дороги видно його як на долоні. У середині – дерев'яний вівтар у неоготичному стилі, освітлений променями крізь вітражі. А перед входом – фігура Божої Матері на постаменті, що ніби зустрічає подорожнього мовчазним благословенням.

На початку XX століття костел об'єднав громаду з понад півтори тисячі прихожан. А вже в 1950-60-х роках він став єдиним діючим римо-

католицьким храмом у всьому Скала-Подільському районі. Та недовго: у 1970-х костел закрили, а його інтер'єри наповнили не молитви, а деталі до тракторів – тут був склад сільгосптехніки. Лише у квітні 1990 року святиня повернулася до віруючих, а 21 квітня відбулося повторне освячення. У 2002 році інтер'єр розписали поліхромією, кошти на яку виділив кардинал Мар'ян Яворський.

Біля костелу збереглися господарські споруди XIX століття, а поруч – стара плебанія з червоною черепицею, що вже почорніла від дощів. Позаду, за смугою поля, виглядає круглий купол православної церкви Воздвиження Чесного Хреста, зведеної у 1903 році. Вона тоне в зелені, і здається, що її виводять із тіні самі дзвони.

Неподалік, при дорозі, – старий млин. На його боковому фасаді збереглася дата «1872» – ймовірно, саме тоді тут запустили перший механізований вальцьовий млин. Сьогодні він мовчить, та його стіни і досі пахнуть зерном, шелестом жорен і голосами колишніх господарів.

Лосяч. «Подільська Швейцарія»

Якщо ж обійти ставок і глянути на Лосяч з протилежного берега, відкривається краєвид, що пояснює, чому це село називають Подільською Швейцарією. Над темно-зеленими вербами і червоними дахами виростає тонкий шпиль костелу святого Антонія, мов маяк у морі трав і дерев. Його червона сигнатурка палає на тлі неба, віддзеркалюється в гладіні води, а навколо – рибалки, латаття, очерет і спокій. Тут кожна лінія – вивірена природою, а кожна деталь – доказ того, що справжня краса не потребує прикрас.

Колиндяни: замок-палац у райгороді

Від Лосяча дорога поволі виходить із зелених підгір'їв і стелиться вниз до Нічлави. За Давидківцями, серед хвилястих полів, причаїлися Колиндяни – тихе село на роздоріжжі старих трактів. Тут, на високому березі річки, сходяться шляхи зі Скали, Кам'янця, Чорткова, Гусятина і Борщова. Колись цю землю знали як Райгород. Назва змінилась, лишилась мелодія – говорять, що Колиндяни походять від польського *kołęda* (коляда), прадавньої пісні, що приносила світло у найдовші ночі.

Пам'ять про замок у Колиндянах – мов химерна тінь. Колись ця земля належала Володийовським – представникам знаного роду, що залишив свій слід і в історії, і в літературі. Саме вони збудували тут оборонний замок над Нічлавою, про який майже нічого не збереглося – лише сліди у формі та силуетах майбутнього палацу.

У 1840 році на місці замку постала нова споруда – палац, що поєднав у собі класицистичну строгість із фрагментами середньовічної оборонної архітектури. Руїни укріплення, зокрема дві шестигранні башти, не знесли, а трансформували – так вони стали павільйонами з вигнутими шатровими дахами по обидва боки нового центрального корпусу. Він – двоповерховий, прямокутний, із портиком, чотирма іонічними колонами та невисоким фронтоном. Його симетрія сувора, та силуети башт її пом'якшують – мов сторожі з іншої епохи.

До башт палац підступає через флігелі: з вузькими коридорами, кімнатами для гостей і кухнею. Їхні стіни прикрашені пілястрами і фризами – декор ще видно під шаром облупленої штукатурки. З боку саду зберігся ризаліт – залишки тераси, з якої відкривався краєвид на течію Нічлави та пагорби,

ЩО ХОВАЛИ СОНЦЕ.

Замок-палац у Колиндянах

Колись тут дзвеніли голоси гостей у прихожій, горіли каміни в салонах, а з їдальні тягло ароматом страв і деревини старих буфетів. І навіть сьогодні, коли все облізло і тріщить від вологи, ансамбль палацу не втрачає гідності – наче в ньому і досі живе стара легенда.

У ХІХ столітті палац належав родині Альбіновських гербу Ястшембець, а згодом перейшов до Городиських гербу Корчак. Їхній останній представник – Людвік Городиський, шамбелян австрійського двору. Після Першої світової війни, як переказують, маєток здавали російським військам, а самі Городиські більше тут не мешкали. Палац передали для потреб навчального закладу – тут містили школу для дітей працівників маєтку.

За радянських часів у палаці розміщувався сільськогосподарський технікум, а пізніше – база тракторної бригади. Кажуть, і ця індустріальна трансформація не змогла знищити остаточної чарівності резиденції. Лише мертві кузови тракторів і складське начиння у колишніх залах нагадують, що

тут недавно ще жили люди і машини, а тепер – лише шурхіт листя.

У часи Незалежності палац викупив приватний власник. Проте будівля стоїть зачищеною, зарослою, без інформації про плани реставрації. Якщо піднятися на пагорб за палацом, звідти відкривається вид на розливи Нічлави та залишки колишнього комплексу. Поруч – старі господарські споруди, ймовірно ще з часів XIX століття.

Одна з бічних веж замку-палацу Городиських у Колиндянах

Интер'єри палацу частково зруйновані, але крізь вікна все ще можна розглядіти фрагменти минулого: залишки меблів, уламки камінів і скульптури з колишнього костелу. Одна з них – постать єпископа в повен зріст – стоїть у кутку, обернена обличчям до стіни. Наче учень, який відбуває мовчазне покарання часу.

На південній околиці Колиндян, серед високої трави старого кладовища, стоїть філіальна каплиця шикарного неоготичного костелу в Озерянах. Її збудували 1870 року – невеликий храм із простими формами і строгим

фасадом, що дивиться просто в небо між хрестами і кам'яними гробівцями. Тут особливий спокій: кожен надгробок, похилений і зтягнутий бур'яном, ніби шепоче свою частку давнього Райгорода.

А якщо трохи відхилитися далі між Колиндянами і Заліссям – можна втрапити під землю. Печера «Млинки» простягається на п'ятнадцять кілометрів – з ходами, що петляють у мороці, з залами, де сталактити звучать як срібний дзвін. Хтось знаходить тут Цар-дзвін, хтось – Дівочу галерею. Але всі виходять з Млинків іншими. Бо під землею час інакший.

Філіальна каплиця на цвинтарі у Колиндянах, 1870 р.

Озеряни: шпиль костелу і тінь бастеї

З Колиндян прямуємо на південь у бік Борщова. З півночі, ще не доїжджаючи до Озерян, видно гострий шпиль, що стрімко виростає над садками і хатами – неоготичний костел святої Анни стоїть посеред села, мов спадок чужої епохи, що так і не вкоренилася до кінця, але лишила свій силует у камені і червоній цеглі.

Перша згадка про Озеряни – 1494 рік. Тоді татари спалили поселення дощенту, проте воно відродилося – лежало ж на старому соляному шляху з Покуття на Поділля. Леонард Ольшовський став тут господарем, а назву село дістало від крихітних карстових озер – бездонних і влітку, і взимку. Кажуть, що навіть у люті морози їхня вода лишається зеленою і студеною, мовчазною до всього побаченого.

У XVII-XVIII століттях Озеряни належали польському королю, а пізніше – могутнім Жевуським. Саме за них у містечку з'явилися перші торгові ряди, заїжджі двори, а камінь для цього брали з мурів місцевого замку – чи радше бастеї, бо від твердині лишилася одна вежа. Потім маєток перейшов до Сапіг – Леон Сапега не пошкодував коштів на новий костел, завдяки якому Озеряни і досі помітні на мапі захоплених мандрівників.

Неоготичний костел святої Анни в Озерянах

Коли під'їжджаєш ближче, костел відкривається як суворий підручник готики – тут усе говорить про стиль і амбіції його фундатора. Червона нетинькована цегла фасаду прорізана високим стрільчастим вікном із кам'яним мереживом у верхній частині. Три вузькі арки під спільним обрамленням увінчує легкий декоративний візерунок, схожий на кам'яну лозу – ажурний фрагмент, що надає будівлі легкості попри її масивність.

Над порталом – скульптура ангела зі спокійним обличчям. В руках у нього табла з написом «Totus Tuus...», що колись був молитвою, а тепер – тихим проханням до перехожого зупинитися і глянути вгору. Арковий вхід обрамлено стрілчастим порталом, підтримуваним консолями у вигляді фантазійних готичних листків і завитків – вони ніби несуть вагу склепіння на своїх кам'яних плечах.

Праворуч і ліворуч від арки – герби Сапігів на кам'яних щитах: один із зображенням корони і перехрещеними стрілами, інший – із хрестом і стилізованою лілією. Камінь щитів зберіг шорстку поверхню та мікротріщини, що додають фасаду тихої гідності.

Башта костелу здіймається в небо. Її металевий шпиль увінчується кованим вінцем, із уламками старого годинника, чиї цифри вже частково стерлися. З боків – чотири декоративні пінаклі з кам'яними навершнями, що завершують вертикальний ритм споруди.

Двері також сповнені готичності: високі дерев'яні стулки з різьбленими візерунками, аркове склепіння під притвором, ребра, що сходяться в центрі вузлів – усе це нагадує казку з каменю.

Деталь за деталлю костел у Озерянах показує, що навіть у сільській глибинці неоготика вміла бути переконливою: строгий ритм цегли, кам'яні герби і різьблені консолі складають фасад у цілісну історію – мов вирізьблену молитву у червоній цеглі.

Леон Сапега завершив зведення храму у 1875 році. Парафія вже тоді мала понад дві тисячі парафіян. При храмі діяли отці-місіонери – з 1889 року монастир при костелі був центром місіонерської діяльності. У радянські часи храм закрили, перетворили на склад, але у 1991 році повернули громаді – місцеві прихованим чином зберегли хоругви, ікони і церковне начиння. Тепер, коли дивишся крізь готичні вікна углиб холодного інтер'єру, здається, що навіть шпиль костелу пам'ятає ці роки мовчки.

Деталі фасаду костелу святої Анни в Озерянах

Сьогодні реставрація кипить як всередині, так і зовні. Польські волонтери чистять камінь, лагодять шпиль, відновлюють годинник на башті. Піднявшись вузькими сходами до шпиля, можна опинитися в зоні, де вітер торкається крони дерев, а зелений горизонт простягається над дахами села.

Про замок Озерян сьогодні нагадує лише квадратна вежа посеред села, що притулилася до головної вулиці на роздоріжжі до Глибочка. Її не оминає жоден, хто їде через Озеряни – сіра кладка серед яблунь і асфальту, мов уламок зовсім іншої сцени.

Архітекторка Ольга Пламеницька провела заміри і вказала: споруда – бастея XVI століття, проміжний тип між вежею та бастіоном, з товщиною стін близько 1 метра, з п'ятьма стрільницями у довшій стіні та з підземеллям, яке могло бути сховищем. В одному з перших ярусів збереглися залишки білокам'яного portalу, а в дужій стіні – ознаки п'яти вузьких бійниць.

Історичні джерела свідчать, що під час прокладання дороги до костелу випадково натрапили на скарб монет XVI-XVII століть. Порожній горщик тріснув, і срібні монети розсипалися. Наймолодша серед них датується 1675 роком – певно, останні роки турецького лихоліття. Селяни забрали частину, але більшість монет викупив місцевий пан Плятнер. Вежа відтоді мовчить про підземні скарби і турботливі руки, що колись відчиняли потаємний хід.

Озеряни. Залишки вежі-бастей XVI століття

Та Озеряни – це не лише шпиль костелу і тінь вежі. Це ще і карстові озера без дна, що несуть у собі спокій і пам'ять. І церква Христа-Царя, зведена 1937 року, – скромна, але тепла, серед рядів хат, що стоять поряд зі старим і новим. Село – міст між віками, де навіть спокій здатен творити історію.

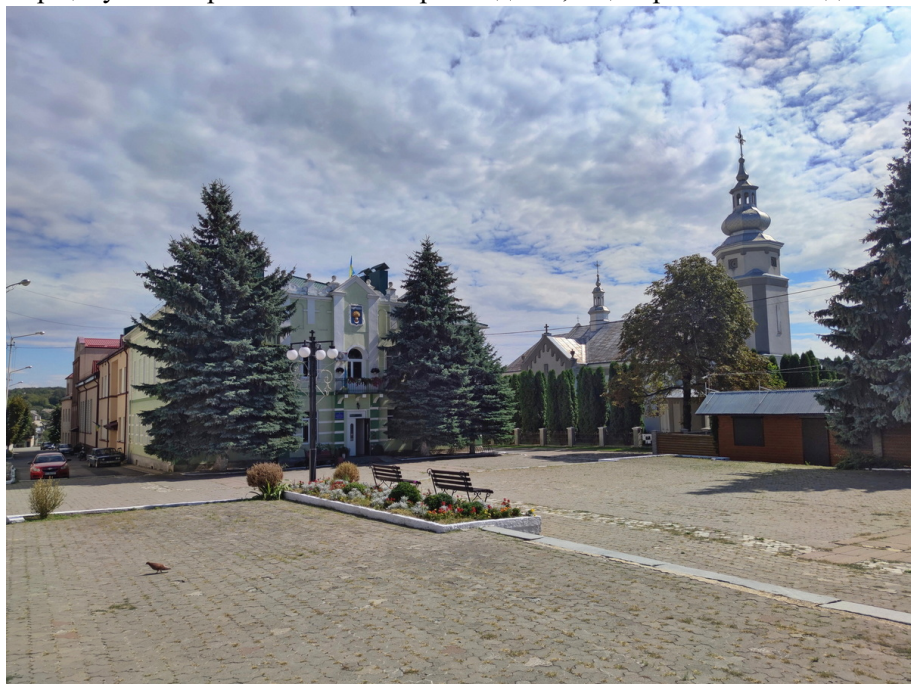
Борщів: борщ, ратуша, Народний дім і замковий костел

З Озерян шлях веде далі на південь – дорога рівнішає, поля змінюються садками, і з хвиль зелені поволі впливає місто. Ще недавно за спиною

лишалися бастея і костел, а вже за кілька кілометрів починається Борщів – скромне, але горде містечко, що ховає свої легенди під склепінням Народного дому, біля старої ратуші і навіть під костелом, який пам’ятає, що колись міг бути замком.

Коли чують слово «Борщів», більшість уявляє теплий борщ у глиняному горщику. Легенда розповідає, що під час татарської навали селяни втопили ворога в казані з борщем. Та, швидше за все, назва походить не від страви, а від трави – борщівника, з молодого листа якого колись готували весняні юшки.

Історія Борщова заглиблюється під каміння площ Ринок і під ратушні підвали. Першу писемну згадку про місто датують 1456 роком – тоді воно належало родині Дудинських. Згодом – Золотніцькі, Дидинські. У 1629 році місто отримало Магдебурзьке право та герб – з того часу Борщів уже не просто точка на карті Поділля, а центр з власною гідністю.

Колишня площа Ринок у Борщеві: ратуша та костел, побудований на залишках замку

Щоб оборонитися від татар і турків, на початку XVII століття в Борщеві постає замок. Мандрівник Ульріх Вердум у 1672-му занотовує: «Оточують його непогані земляні вали і палісади». Згодом твердиню частково перетворили на палац, а 1763 року на її території звели мурований костел Матері Божої Святого Скапулярія на місці попередніх дерев'яних споруд.

Дзвіницю сформували з перебудованої замкової башти – її нижній ярус і нині зберігає первісний оборонний об'єм. У 1871 році храм освячено; надалі він пережив кілька реставрацій. Підвали, фрагменти підземних ходів і земляні вали досі читаються в рельєфі довкола, а строгий фасад, масивні мури та вежа з годинником нагадують про подвійну природу цього місця – між обороною і молитвою.

Неподалік, на вулиці Шевченка, стоїть церква Успіння Пресвятої Богородиці, зведена у 1886 році. В середині – копія чудотворної ікони Борщівської Божої Матері. Згодом поруч був зведений дзвіниця з годинником, який доповнив силу силуету.

Міська рада Борщева знаходиться в будівлі старої ратуші – скромна двоповерхова споруда без високої вежі, але зі строгим фасадом, симетричними вікнами, фігурним фронтоном і кованим балконом. Колись фасад був відкритим, але тепер ялини і смереки при вході створюють зелений екран, що підсилює камерність площі.

Головною прикрасою Борщева є Народний дім на протилежному боці пішохідної Шевченка – будівля з двома цибулястими банями та нотами необароко. Звели її 1908 року з ініціативи адвоката Михайла Дорундяка; на відкритті почесним головою став Михайло Грушевський. Від 1976-го в цих стінах працює краєзнавчий музей: трипільська кераміка, старожитні вишиванки, картини Гніздовського і Левицького. Крізь експозиції відчувається дух Поділля – від печери Вертеби до витканого полотна сусідніх сіл.

Звісно, місто не оминули радянські «додавання». Десь у центрі можна помітити бетонні вставки і плитку, чужі традиційному ритму вулиць. Але стара пішохідна вулиця від Народного дому веде прямо до Ринку – де досі стоять костел і ратуша, немов нагадування: що б не змінилось, місто носить у собі замки, легенди і подільський борщ у глиняному горщику.

Народний дім у Борщеві, 1908 рік

Сапогів: дерев'яна святиня над Циганкою

З Борщева дорога веде на південь – у бік Кривче і далі до Хотина. Але перш ніж дістатися знаменитої Кришталевої печери, варто звернути ліворуч від шосе і серпантинном спуститися у невелику зелену чашу – село Сапогів. Тихе подільське поселення лежить над річкою Циганкою, трохи осторонь головної траси, ніби сховане для тих, хто шукає неспішної зустрічі з давниною.

Перша згадка про Сапогів сягає 1564 року. Після звільнення Поділля від турків у 1704 році тут діяв загін опришків під проводом Пискливого – так селяни нагадали панам, хто справжні господарі цієї землі. Згодом село належало шляхтичам Голєєвським, які володіли і сусіднім Кривчем. У 1820-х Тадеуш Голєєвський звів тут вишуканий класицистичний палац. Будівля мала розлогу бальну залу, салон у стилі ампір і кабінети, прикрашені килимами зі Сходу. Маєток оточував англійський парк із алеєю завдовжки

понад два кілометри.

1855 року палац перейшов як посаг до родини Козебродзьких, які утримували його до вересня 1939-го. В радянські часи резиденцію перебудували під млин, а парк вирубали. Тепер про колишню розкіш нагадують лише уривки переказів та уламки фундаментів серед садів.

А от Миколаївська дерев'яна церква вціліла. Зведена у 1777 році в кращих традиціях подільської школи дерев'яної сакральної архітектури, вона і нині залишається найкращим вартовим місцевої пам'яті. Стоїть храм на пагорбі в самому серці села, піднятий на грубий фундамент з неотесаного каменю.

Дерев'яна Миколаївська церква 1777 року та дзвіниця у Сапогові

Зблизька церква святого Миколая вражає своєю тихою, стриманою красою. Її силует складається з трьох майже рівновеликих частин: квадратного бабинця, нави та вівтаря. Кожна завершена восьмигранним куполом,

що гармонійно зливаються з темним гонтовим дахом. Здалеку вся будівля здається складеною з дерев'яних лусочок – так рівно укладені дерев'яні дранки покривають стіни і дахи, обіймаючи храм м'якою патиною часу.

Особливої чарівності додає церкві дзвіниця, що стоїть поруч. Невелика, міцна, на кам'яному цоколі, вона ніби відповідає храму тією ж мовою темного дерева і старих балок. Її стрімкий гонтовий дах і аркади голосниць доповнюють ансамбль, роблячи його завершеним і камерним. Кам'яна огорожа, стара бруківка стежки і кілька хрестів на пагорбі – все тут дихає пам'яттю та спокоєм.

Влітку церковний пагорб вкривається зеленим шатром дерев, а ранкове сонце, пробиваючись крізь листя, малює світло і тінь на стінах святині. Усе це разом створює той неповторний пейзаж, що робить подільські дерев'яні храми живими і рідними, навіть для тих, хто приїжджає сюди вперше.

У другій половині 1980-х селяни відновили храм практично з нуля. Саме тоді місцеві теслі звели дерев'яну дзвіницю – настільки гармонійну за формою, що навіть фахівці іноді відмовляються вірити, що вона не ровесниця церкви.

Та Сапогів відомий не лише храмом і палацовими легендами. На околиці села розташована гіпсова печера Ювілейна – значно менша за сусідню Кришталеву, алеї вона вражає: її ходи сягають півтора кілометра, а в глибині можна натрапити на прозорі кристали та зали з акустикою, що нагадує храмові.

Кривче і Кришталева: замок, що пам'ятає султана, і печера, що зберігає тасмниці

З Сапогова повертаємося назад на дорогу, що веде з Борщева до Хотина – туди, де м'які подільські пагорби ховають у собі не лише перекази про турків і козаків, але і справжні підземні дива. Село Кривче лежить на крутих схилах над річкою Циганкою, на древньому гостинці, що століттями вів з Борщева до Мельниці і далі – аж до Кам'янця. Кажуть, що саме химерні вигини цього шляху і дали селу ім'я: тутешні межі такі ж примхливі, як і той гостинець, про який досі жартують місцеві: «В тебе така межа, як у Кривчому гостинець».

Кривче вперше згадане у 1565 році – тоді воно належало шляхтичу Закревському, але вже незабаром перейшло до пана Ходимірського. А у 1627-му польський король Сигізмунд Ваза надав місцевим право проводити торги і ярмарки – ще одна ознака, що ця долина завжди була жвавим шляхом.

Найгучніший слід у кривченській історії лишив замок родини Концьких гербу Броквич. Його звели у 1639 році (деякі джерела подають 1650 рік) на високому березі Циганки, щоб контролювати стратегічний шлях до Дністра. Камінь місцевий – вапняк і пісковик. План був простий і чіткий: прямокутник з чотирма наріжними баштами і ще однією надбрамною. Сім метрів заввишки мури, сухі рови і стрімке урвище з півночі робили твердиню однією з найсильніших на всьому Поділлі.

Дві збережені башти замку у Кривчому та мур між ними

Та навіть ці стіни не витримали буремного XVII століття. Замок не раз штурмували козаки і татари, а 1672 року його здобули турки на чолі із самим султаном Магометом IV, який повертався з Бучача після принизливого для Речі Посполитої миру. Тоді ж тут перебували татари-липки –

нащадки полонених, що служили Речі Посполитій, але згодом знову перейшли на бік османів. Їхнім командиром був перебіжчик Александр Кричинський, темна слава якого і досі ходить серед місцевих легенд.

У 1684 – 1699 роках замок служив однією з баз польських військ, що тримали в облозі Кам'янець-Подільський. А коли турецьку загрозу остаточно відбили, твердиня втратила військове значення і перейшла у володіння родини Голєєвських. У XVIII-XIX століттях вони перетворили її на палац і жили серед мурів, що пам'ятали грім гармат.

На початку XIX ст. останній польський власник Ян Голєєвський продав занедбану споруду місцевому торговцю Лазару Зейдману, і частина замкового каміння пішла на будівельні матеріали для гуральні. Пізніше, у 1940-х, ще одну «порцію» розібрали, включно з в'їзною брамою. У міжвоєнний період руїнами опікувалося Польське туристичне товариство: в одній із башт облаштували невеличкий туристичний притулок. Після війни ж фортечні мури розбирали під дорогу: тепер замість південного рову проходить асфальт.

Колишній костел Непорочного Зачаття Діви Марії у Кривчому

Вціліли дві башти і мур між ними – мовчазні рештки колишньої тверди-

ні. В 1990 році місцеві ентузіасти провели консервацію: на одній із башт відновили шатровий дах, підперли мури, розчистили територію. Тоді ж археологи знайшли чимало речей: гарматну кулю, старі люльки, монети різних епох.

Недалеко від замку стоїть скромний костел Непорочного Зачаття Діви Марії. Він починав як замкова порохівниця, а у 1723 році його перебудували на родинну усипальницю Голєєвських. Це невелика споруда зі світлими стінами, стриманим дахом, вузькими прорізами вікон і маленькою вежею з хрестом. Зараз будівлю використовують євангелісти, а кущі і дерева, що підступають з усіх боків, ховають її, ніби продовжуючи роботу часу.

Головна гордість Кривче – не лише замкові мури, аї підземні коридори. Поруч із селом відкривається вхід до однієї з найдоступніших печер Поділля – Кришталевої. Вперше її згадали ще у XVIII столітті: монах-єзуїт Габріель Жанжинський, знаний натураліст, у своїй книзі 1721 року описав це диво. Згодом печеру згадує і польське видання 1878 року «Про печери від Карпат до Балтики». А у 1908 році її вдруге «відкрили» для широкої громадськості інженер Клим Тутковський та краєзнавець Мечислав Орлович.

У міжвоєнні роки печеру досліджували археологи, а власники землі Мельзери подарували вхідну ділянку Польському туристично-краєзнавчому товариству, яке почало проводити тут екскурсії.

Та справжнє дослідження печери провели вже у 1960-х роках: тоді спелеологи склали детальну карту і відкрили понад 22,6 км підземних ходів. У 1968 році печеру електрифікували, встановили двері і облаштували туристичний маршрут. Саме тоді Кришталева стала однією з небагатьох печер України, доступних для широкого кола відвідувачів.

Попри назву, у печері немає кришталю в прямому сенсі. Увесь її «кришталевий» блиск – це гіпсові кристали, що під світлом ліхтарів переливаються кольорами: від молочно-білого до рожевого і бурштинового. Під ногами – підлога, що нагадує шкіру крокодила. На стінах і стелі – фігури, які жива уява миттєво перетворює на слонів, ящірок, орлів, навіть голову буйвола чи кобру, що застигла у вічному кам'яному русі. Тут можна годинами вдивлятися у ці контури, створені землею за мільйони років.

Кристали у печері Кришталевій біля села Кривче

Туристичний маршрут у Кришталевій простий і доступний: він освітлений, безпечний і сухий. Майже два з половиною кілометри підземного лабіринту відкривають інший світ із сталою температурою – трохи понад десять градусів. Нема тут ні шкідливих мікробів, ні надлишкової вологи. Лише прозорі гіпсові шапки, тиша і легкий холод, у якому зберігається пам'ять тисячоліть.

А коли виходиш із темряви назовні, знову бачиш знайомі подільські схили – їхні круті лінії несуть легенди про фортецю, султана і скарб, прихований під «п'ятою скелею». Від пагорба біля входу до Кришталеві відкривається вид на вершину лісу, з якої виростає старий замок із темним шпилем башти та костелом, що ховається поміж соснами. Все це виглядає так, ніби стоїть на краю обриву між минулим і теперішнім. І цей старий шлях, що виводить з-під землі назад до сонця, такий самий звивистий і неспокійний, як сама кривченська історія.

«Голова буйвола» у печері Кришталевій

З Кривче ми повертаємося тим самим шляхом до Борщова – туди, де поміж ратушею, Народним домом і замковим костелом старі легенди сходяться до купи. Тут і завершується ця подорож, і починається нова: між борщем у глиняному горщику та підземними кристалами, між шпильми костелів і мовчазними мурами, що беруть цей край на межі часу.

Статус об'єктів і доступ

Скала-Подільська. Фортеця – руїни, обережність на урвищі. Костел – діючий. Палац – лікарня, огляд ззовні. Кіркут – з повагою.

Турильче. Костел – аварійний, без самовільного входу. Церква – діюча.

Бурдяківці. Обидва храми – у різному стані, діюча парафія.

Лосяч. Костел – діючий, млин – зачинений.

Коліндяни. Палац – приватна власність, огляд ззовні. Печера «Млинки»

– зі спорядженням і провідником.

Озеряни. Костел – у стадії відновленні, огляд можливий; вежа-бастея – огляд з дороги.

Борщів. Народний дім і музей – за графіком. Святині – діючі.

Сайт Борщівського краєзнавчого музею: <http://tripillya.com/>

Сапогів. Дерев'яний храм – діючий. Печера – короткі ходи зі знавцями.

Кривче. Замок – огляд зовнішній. Костел – у користуванні іншої громади. Печера Кришталева – організований маршрут, вхід платний, +10 °С, сухо.

Печера Кришталева на сайті Тернопільського обласного центру туризму: <https://www.centur-tur.te.ua/-кришталева/>

Маршрут 8: Нічлава, Серет і Дністер: між мурами та підземеллями

Нитка мандрів від Нічлави до великої петлі Дністра з підземними музеями, скельними храмами і серетськими урвищами. Рекомендована послідовність: Борщів → Висічка → Пищатинці → Верхняківці → Глибочок → Більче-Золоте → Монастирок → Маріямпіль → Новосілка-Костюкова → Голігради → Касперівці → Заліщики. Пересування – авто.

Меандр річки Серет біля села Голігради

Основні зупинки

Висічка. Руїни замку з шестигранною баштою, костел-усипальниця Чарковських, дерев'яна церква 1763 року.

Пищатинці. Неоготичний костел початку XX століття, церква святого Архистратига Михаїла 1823 року.

Більче-Золоте. Печера Вертеба з трипільськими шарами, парк Сапегів, костел-усипальниця, церква святого Михаїла із розписами Сосенка.

Монастирок. Скельний храм з печерою, Кальварія, огляди на каньйон Серету.

Новосілка-Костюкова. Замкова вежа XVII століття, ампірний костел свя-

тої Магдалини 1817 року, кенотаф 1996 року.

Голігради. Кільцевий меандр Серету, печера Дятел, церква 1849 року, «козацькі» хрести.

Касперівці. Оборонна Георгіївська церква XVI-XVII століть.

Заліщики. Курортна спадщина, парк і палац з колонадою, костел святого Станіслава, церква Покрови, синагога, міська забудова, головна панорама міста та меандру Дністра з Хрещатика.

Висічка і Пищатинці: замок над Нічлавою

Є місце, де камінь і пагорби говорять голосніше за архіви. Дорога з Борщова на Заліщики, коли увійдеш у межі Висічки, ніби замовкає: асфальт раптом звужується поміж зелених хвиль, і за поворотом на високому пагорбі – самотня башта – знак, що ти вже недалеко.

На уступі над долиною Нічлави постають рештки замку, орієнтовно зведеного на початку XVII століття. Фрагменти двох башт і залишки мурів достатньо, щоб повірити у сліди величі: пагорб з трьох боків обривистий, а з півдня і заходу його обіймає струмок Драпака, що впадає у Нічлаву – природний захист.

Про архітекторів і будівничих – мовчання в історії. Але відомо, що в 1672 році фортецю захопили турки, а вже 1675 року тут стояла польська залога під орудою короля Яна III Собеського. Від початкового замку він мав нерегулярний чотирикутний план із баштами у кутах, в'їзна брама була з півночі.

Найкраще збереглася південно-східна башта (шестигранна) – вона досі підіймається над руїнами, підтримувана підмурком із тесаного каменю. Південно-західна ж башта, що залишалася ще в XX столітті, у 1991 році була зруйнована за рішенням сільради: каміння використали для господарських споруд.

Між баштами височіла колись палацова споруда, споруджена Марією Голейовською-Чарковською на межі XVIII-XIX століть, коли перебудували давні укріплення в родову резиденцію. У палаці збирали бібліотеки, картини, срібло, старовинне озброєння. Пожежа, що спалахнула наприкінці

XIX – початку XX століття, знищила значну частину споруди. Під час Першої світової та наступних випробувань палац постраждав, але був відновлений у зменшеному вигляді; після Другої світової його розібрали, зберігши в руїнах лише фундамент і одну башту.

Руїни замку у Висічці

Навіть зараз під стінами чується шепіт минулого. Поруч із руїнами – костел-усипальниця Чарковських у стилі ампір: зовнішні колони стоять у полі, тимпан із гербом помітний крізь облущений тиньк, а інтер'єр колись містив ікону святого Кирила.

Трохи нижче – дерев'яна церква святого Миколая, зведена в 1763 році, у традиційній подільській манері. Металева бляха даху і радянський притвор лише підкреслили віковість дерев'яної основи.

За пагорбом розгортається долина, а внизу – Пищатинці. Село видно наче на долоні: старий костел, затиснутий між хатами, і спокійна церква святого Архистратига Михаїла, збудована у 1823 році, що і донині діє як парафіяльний храм. Перша письмова згадка про поселення датується 1494

роком, коли воно ще називалося П'ятничани.

Костел у Пищатинцях, 1914 рік

Костел у Пищатинцях, зведений 1914 року на кошти місцевих власників, нині стоїть у занедбаному стані, але зберігає стриманий неоготичний фасад. Михайлівська церква досі сповіщає про великі свята – і в її стінах відлунюють голоси місцевих вірян.

Печера Вертеба: кажани та сліди трипільців

Від Висічки дорога знову виводить назад у Борщів – але місто цього разу лише перетинаємо навпростець. Далі прямуємо на захід, у напрямку Товстого, де серпантин асфальту спускається до долини Нічлави. На самому березі річки стоять Верхняківці – невелике село з костелом святого Антонія. Цей храм у неоготичному стилі звели між двома війнами. Сьогодні він пофарбований у жовтий і блакитний – кольори, що міцніше за штукатурку.

За кілька кілометрів далі дорога веде ліворуч – у бік Більче-Золотого. Тут трапляється Глибочок. Костел Петра і Павла стоїть праворуч від дороги: видовжений, низький, із чотирма башточками, що дивляться на поле. Звели його 1890 року – тепер двері забиті дошками, та всередині ще зберігся старий вівтар і кілька розмитих розписів. Поля довкола Глибочка пам'ятають стоянки палеоліту, поселення трипільців, черняхівців, а на полі «Попові долини» знаходили навіть скіфські поховання.

Далі дорога між пагорбами виводить до Більче-Золотого, а за селом – під землю, в інший світ. Печера Вертеба – гіпсова карстова система на лівому березі Серету, неподалік Більче-Золотого. Це одна з небагатьох печер Поділля, що є не лише геологічною дивовижею, а і повноцінною пам'яткою археології та культури. Сумарна довжина ходів – близько дев'яти кілометрів; для відвідувачів відкрито орієнтовно кілометр маршруту. Температура в надрах стабільно 9-10 °С, вологість – висока.

Кажани у печері Вертеба біля села Більче-Золоте

Невідомо достеменно, хто і коли першим відкрив печеру, але одне з ранніх свідчень відноситься до 1822 – 1823 років. У деяких джерелах згадується ім'я Яна Малевського, який нібито натрапив на отвір у скелі під час полювання. Прямо на вході він побачив уламки глиняного посуду і фігурки – перші підказки про культуру, що спочивала під землею.

Згодом археологи почали розкопки. Печера виявилася унікальною: тут виявили кілька культурних горизонтів трипільської доби, а також сліди пізніших епох. У глині збереглися глинобитні платформи, залишки вогнищ, посуд із простим орнаментом, антропоморфні фігурки, глиняні тварини, кременеві ножі, скребки, прикраси. Частина знахідок досі перебуває в самому печерному музеї, інші – у фондах. Вертеба – одна з небагатьох печер на території України, що мала не тільки оборонну, а і культову і житлову функцію.

У роки Другої світової війни печера знову стала прихистком. Восени 1942-го тут ховалася група євреїв, рятуючись від нацистів. Деякі з них провели у підземеллі кілька місяців, облаштувавши собі житло, добуваючи воду зі стін і живучи в повній темряві. Це одна з драматичних сторінок новітньої історії печери.

Нині в деяких її відгалуженнях мешкають колонії кажанів – особливо рідкісні види. У спокої і напівтемряві вони формують чорні згустки, що тримаються на склепіннях. Печера живе власним ритмом. Вологість настільки висока, що стіни і стелі вкриваються прозорими кристалічними нальотами, схожими на іній. Час від часу тісні ходи розходяться у просторі зали, де досі видно плями попелу або глиняні уламки, що залишилися після життя і ритуалів.

У «підземному музеї» можна побачити справжні трипільські фігурки, посуд із орнаментом спіралей, глиняних жінок, тварин і побутові інструменти. У 2023 році в печері було знайдено ритуальний схованок із кількома жіночими статуетками, ретельно прихованими у ніші – доказ складної обрядової практики трипільців. Серед інших сенсацій – черепи з трепанаціями або ударами по голові, які можуть свідчити про жертвоприношення або насильство.

Завдяки археологам, генетикам і дослідникам культури ми знаємо, що трипільці, які мешкали тут, мали різне походження: серед гаплогруп їхніх

останків виділено кілька типів, що свідчать про генетичну строкатість і складну соціальну структуру.

Експозиція музею Трипільської культури у печері Вертеба

А ще – тут справді є місця, де відлуння чути двічі. Гіди люблять цей трюк: світло вимикається, і в повній темряві залишається лише крапання води, легкий шум кажанів – і здавалося б, навіть тінь голосу тих, хто жив тут тисячі років тому. Вертеба не найбільша, не найглибша, але, можливо, найзагадковіша з печер Поділля. Вона пам’ятає, як під нею пройшли племена, війни, родини, обряди і легенди. Пам’ятає і чекає.

Більче-Золоте: гніздо Сапегів

Від Вертеби повертаємося до колишнього містечка Більче-Золоте. Ці місця пам’ятають людей давно – задовго до кам’яних мурів і гербів. Поблизу Більче-Золотого археологи знайшли поселення середнього палеоліту – найстаріше на всьому Тернопіллі. Тут ходили мисливці ще п’ятдесят тисяч років тому. Під пагорбами ховалися трипільці, черняхівці, скіфи і дав-

ні руси. Біля річки Серет стояло городище, оточене ровами і валами. На його обриві і народилося перше поселення з короткою назвою – Більче.

Перша документальна згадка датується 1482 роком. З нею переплітається стара легенда, що і досі звучить серед місцевих: кажуть, що колись тут жила дівчина на ім'я Більча. Пан, що обклав селян податками, хотів узяти її за дружину, але вона відмовила і вбила свого переслідувача. За це рятівницю замурували живцем у кам'яну гору. Відтоді камінь і ім'я злилися – і дали селу його назву.

Неоготичний костел-усипальниця Сапегів у колишньому містечку Більче-Золоте

У другій половині XVI століття Більче входило до Червоногородського повіту Подільського воєводства. Володіли селом Язловецькі – саме за них, імовірно, до середини XVII століття тут звели замок. Відомо, що у 1646 році він вже існував. Фортеця стояла на підвищенні біля Серету – прямокутної форми, з мурами товщиною до 1,7 метра і площею близько 0,7 гектара. До дитинця вели ворота між кам'яними стовпами. Її зводили для

захисту від татарських набігів, але навіть мури не втримували Більче від пожеж і спустошень.

Згодом, коли безпека стала стабільнішою, замок почали розбирати – вже у другій половині XIX століття його каміння пішло на споруди нової резиденції Сапегів. Те, що колись тримало облоги, стало стінами панського дому. Сьогодні з усього комплексу збереглася лише одна стіна – 26 метрів завдовжки, що поросла мохом і майже злилася з пагорбом.

У XVIII столітті Більче перейшло до Потоцьких. Теодор Потоцький, белзький воєвода, володів цими землями разом із сусіднім Монастирком. Після нього господарював син Адам. За описами 1787 року сільські угіддя разом із полями і луками становили понад 1800 моргів. Тут мешкали 249 родин, а кожен чоловік віком від 14 років мусив відслужити у війську. Потоцькі заклали перший парк, сліди якого дожили до наших днів.

У 1854 році Більче на аукціоні викупив князь Адам Сапега – відтоді з іменем Сапегів пов'язане все, що тут залишилося живим донині. Уже в 1866 році парк перепланували у модному тоді ландшафтному стилі. Нові алеї, насадження, ставок і розлогі дерева потягнулися поміж старими замковими каменями. Воєвода віленський, гетьман і канцлер великий литовський Леон Сапега спорудив тут двоповерховий палац. Каміння брали зі старого замку – так кріпосні мури стали стінами затишної резиденції.

Друга світова війна стерла палац до фундаменту. На його місці виріс сільський клуб – єдине, що нагадує про стару велич – це брама при в'їзді до села з боку Борщова. Вона стоїть біля дороги, ніби скромний портал між минулим і тим, що лишилося.

У 1890-х поселення отримало нову назву – Більче-Золоте, а з нею – статус містечка. Тут з'явилися ткачі, ковалі, теслярі, дрібні майстри, відкрилася трирічна школа. Саме в ті роки в парку звели костел-усипальницю Сапегів. За реєстром пам'яток його датують 1839 роком, але правдоподібніше – це кінець XIX століття. Усередині спочивали Леон Сапега і його донька Ізабела. У 50-х роках совіти перепоховали їх на місцевому цвинтарі.

Костел невеликий – радше каплиця, але має риси, що врізаються в пам'ять: балюстрада, високі готичні вікна, черепичний дах, кілька родинних гербів Сапегів. Останні роки костел відреставрували. Тепер тут інколи прав-

лять службу греко-католики – старі стіни не стоять мовчки.

Фігура на фасаді костелу у Більчі-Золотому

Якщо підійти ближче, можна роздивитися герб Сапегів – лицар на коні, з піднятим мечем, вирізьблений просто у камені і вріс у сірий мур так, ніби був тут завжди. Груба фактура стін, складена з великих плит, місцями заросла мохом, і це лише підкреслює спокій цієї кам'яної каплиці серед старого парку.

Вхід до костелу – вузький арковий портал зі світлими готичними склепіннями. Двері грубі, дерев'яні, пофарбовані у темно-червоний, трохи пооблазили від часу. Поруч – лавка, яку вкриває строката тканина, ніби хтось досі чекає тут, поки двері відчиняться. Над дверима лишився напис польською: «Racz Panie połączyć w niebie tych, którzy się kochali na ziemi» – проста молитва про зустріч у небі тих, хто любився на землі.

Обійшовши каплицю, можна побачити, як крізь вузькі вікна пробивається

світло і лягає на стіни всередині м'якими тінями. На фасаді – фігурка Богородиці, що стоїть у неглибокій ніші, прикрита від дощу кам'яним карнизом. Біля фундаменту ростуть дикі кущі, що поволі обплітають камінь, ховаючи його від швидкоплинного часу. Цей костел – ніби пам'ять, що тримається за землю навіть тоді, коли решта давно пішла в забуття.

Друга пам'ятка Сапегів – мурована церква святого Михаїла в самому центрі села. Збудували її у 1871 році, знову ж таки частково з каменю старого замку. Стінописи у 1912 році створив Модест Сосенко – художник, чий підпис можна зустріти в багатьох галицьких церквах. Навіть із сучасною банею цей храм і досі нагадує костел більше, ніж традиційну подільську церкву. Біля нього стоїть дзвіниця, зведена 1938 року на честь двадцятиріччя Української Народної Республіки – ніби маленька згадка про час, коли у цих селах прокидалася своя воля.

Більче-Золоте. Церква святого Михаїла, 1871 р.

Колишній парк Сапегів сьогодні має новий статус – Більче-Золотецький ландшафтний парк, пам'ятка садово-паркового мистецтва державного

значення. На одинадцяти гектарах стоїть ставок, живлений джерелами, а в тіні росте майже чотири сотні старих дерев: тюльпанові і чорні горіхи, сосни Веймутова, рідкісна ялина сиза, магонія падуболиста – все це зібрано тут як жива колекція. У 60-х роках парк поповнили рідкісними кущами і деревами з Гермаківського дендропарку.

При виїзді з села праворуч від дороги стоїть дивна скульптура – оголена жінка з глечиком. Її встановили 1967 року і назвали «Монумент праці». Камінь і бронза тут ніби зберігають історію – трохи радянську, трохи наївну, але все одно частину великого полотна, що зветься Більче-Золоте.

Монастирок: печерний храм та каньйон Серету

Монастирок – місце, куди не ведуть великі дороги, і де річка Серет ніби втомлюється від течії, заспокоюється серед лісів і скель. Усього шість кілометрів на південь від Більче-Золотого, а здається – наче за сотні миль від усього шумного світу. Колись село мало прозаїчну назву Міжгір'я, але її стерли, залишивши найстаріше: Монастирок – ім'я, приросле до скельних хрестів і вапнякових брил.

Тутешня земля пам'ятає поганське капище, яке ще до IX століття влаштували язичники у великій природній печері, вирізаний у скелі вітром і дощами. Пізніше, коли хрести витіснили ідолів, печера стала серцем невеликого давньоруського монастиря. Табличка на вході досі зберігає шрам історії: IX століття нашої ери – час, коли печерний храм став осередком молитви серед глухих лісів Поділля.

До 1530 року тут стояла дерев'яна церква Успіння – вона згоріла в тому ж році. А вже 1600-го Стефан Потоцький заснував Свято-Воздвиженський василіянський монастир: з'явилися келії, господарські двори і новий монастирський храм. І вдруге, і втретє храм гинув – під козацькою шаблею Богдана Хмельницького, під вагою землетрусу. І завжди його піднімали з руїн: спочатку Ян Потоцький, який у 1735 році пожертвував дві тисячі злотих, а згодом – Леон Сапега. Він знову підняв каміння у 1772-му, коли постала нова монастирська Хрестовоздвиженська церква, з келіями, шпіхлером, воловнею і гуральнею. Сьогодні ця церква світиться голубим фасадом поміж дерев.

Скельний храм у печері в Монастирку

Коли доходиш до краю урвища, перед тобою розгортається інший світ – каньйон Серету, що тече зеленим пасмом поміж лісистих берегів. З висоти понад 80 метрів видно, як стара вода прорізає камінь, а береги повторюють кожен вигин течії, ніби стримують її розбіг. Білі лебеді іноді ковзають серед латаття – єдині, хто збудує гладінь.

Скельний храм – головна святиня Монастирка – захований під природним навісом, що виступає на шість метрів над входом. Масивну брилу підтримують три грубих опори з дикого каменю, зведені ще наприкінці XIX століття за Сапегів. Печера дихає холодом і зберігає вологу в щілинах. Усередині грот поділений, як звичайний храм: притвор, нава, вівтар. Кам'яна стіна у вівтарі справді нагадує іконостас – тут і нині видніється зображення Ісуса з закритими очима. Кажуть, що очі закриті, бо він не міг бачити людські гріхи. Цю святиню оновили у 2001 році, але перекази живуть і досі: перше обличчя з'явилося від гри світла і тіні.

Долина Серету біля Монастирка

Усередині печери панує спокій каменю: ніші для свічок, кілька ікон, скромний кам'яний вівтар, прикрашений вишитим рушником і живими квітами. Біля входу лежить велика вапнякова плита на трьох опорах. Це – жертовник, старший за будь-які монастирські мури. У плиті видовбано хрест і жолобок – кажуть, він служив кровостоком, коли тут приносили жертви. Навіть тепер, під час дощу, вода стікає з каменю червоною, наче кров. Цю плиту перенесли сюди ченці у XVII столітті, щоб старі боги лишилися під хрестом.

Від монастирської церкви до скельного храму веде Кальварія – хресна дорога поміж бузкових заростей і дрібних квітів. Дванадцять простих хрестів стоять обабіч стежки – мов тихі сторожі для прочан, які йдуть сюди вже не одне століття. Весною бузок розростається так густо, що між камінням стоїть легкий запах меду і зелені, а під ногами шелестить стара трава.

У Хрестовоздвиженському храмі села Монастирок понад 20 років служив

отець Феодосій (Ярослав Глинський) – ієромонах, відомий своєю практикою екзорцизму. Кажуть, що він мав дозвіл на проведення обрядів вигнання нечистої сили, які відбувалися в печерному храмі та церкві. Отець Феодосій користувався великою повагою серед вірян і духовенства, а храм залишався місцем духовної підтримки для тих, хто шукав зцілення. Його діяльність згадують у численних публікаціях як приклад активного душпастирства та молитви, що виходила за межі звичних богослужінь.

Монастирок. Всередині скельного храму

Новосілка-Костюкова: усипальниця та замкова вежа

З Монастирка повертаємо на Більче-Золоте і, не доїжджаючи села, круто звертаємо праворуч у бік Маріямполь. За Маріямпольом знову праворуч – і виходимо на трасу Борщів-Заліщики. Першим на шляху буде село Новосілка.

Воно заховане поміж пагорбів і глибоких долин Хромави, на перетині доріг між Борщовом і Заліщиками. Дорога сюди ніби зшиває в один ланцюг

пласти подільської історії. Перша письмова згадка – 1530 рік, тоді поселення звалося Костюковою. За легендою, його спалили татари, і вцілів лише один чоловік на ім'я Костюк. Він поставив хату на згарищі – від неї і проросла нова оселя, що згодом дістала назву Новосілка.

На околиці села серед молодого гілля і старих городів стоїть найдавніший свідок тих далеких часів – замкова вежа XVII століття. Її часто називають вежею Володієвського – ймовірно, власники-фундатори замку справді належали до гілки Костюків-Володійовських, що воювали під Кам'янцем проти турків у 1672 році. Башта – єдина з чотирьох, що збереглася – стоїть на південному сході села, над річкою Керничкою. Решту розібрали у XIX столітті, і камінь пішов на спорудження церкви, селянських хат та навіть дороги на Борщів і Заліщики. Руїни зберегли в собі щось від середньовічної непокори: оббиті каменем стіни, проломи замість вікон, мохи і дикі пагони, що вчепилися в кожную щілину.

«Вежа Володієвського» – єдине, що збереглося від замку у Новосілці-Костюковій

В самому серці Новосілки під молодими деревами світиться білим каменем греко-католицька церква святого Михаїла. Звели її зовсім недавно – у 1990-х, але вона вже встигла стати місцем спокою і радості для місцевих. Інтер'єри храму розписав Іван Ставничий – художник, що залишив тут своїх ангелів, святих і орнаменти, аби вони берегли тих, хто входить сюди з відкритим серцем. На подвір'ї завжди квітне трава, взимку сюди сходяться люди з усього кутка села.

Майже на виїзді з Новосілки, там, де сільська дорога плавно розливається в бік Заліщиків, стоїть ще одна мовчазна пам'ять – ампірний костел святої Магдалини. Його звели 1817 року як усипальницю для роду Шелінських – тих самих, що колись володіли цими землями. Над кам'яними стінами і досі височіє купол із витонченим ліхтариком і гострим шпилем. З вулиці храм виглядає гордо і водночас беззахисно: дах давно розібрали вітри і час, але колони при вході вперто підпирають фасад.

Новосілка-Костюкова. Мавзолей Шелінських, 1817 рік

Усередині холодно і сиро. Замість лав – старі дошки, що колись підтри-

мували склепіння. Видно, що тут не раз складали сіно чи дошки – костел використовували як господарське приміщення. Але навіть цей безлад не з’їдає головного – на стінах досі висять чорні таблиці з викарбуваними іменами Шелінських. Літери майже зітліли, проте родинні дати все ще зберігають пам’ять про тих, хто спочив тут понад півтора століття тому. Сьогодні в цьому забутому склепі частіше за всіх господарюють хіба що кури і час.

Та поруч із занедбаним костелом стоїть зовсім інша історія – пам’ятник-кенотаф Борцям за волю України. Створений у 1996 році, він підняв над селом цілу армію кам’яних постатей: від часів Київської Русі і козаччини – до повстанців, що йшли у XX столітті на смерть за синьо-жовтий стяг. Ангел, хрест, воїни із шаблями і рушницями, розірвані кайдани і герб – усе зібрано разом у монумент, що виглядає як застиглий гімн свободи. Під синім небом ці постаті мовчки клянуться бути тут доти, доки житиме пам’ять.

Голігради: меандр Серету між весною і зимою

За чотири кілометри від Новосілки у бік Заліщиків треба звернути праворуч – і вже за кількасот метрів відкриється вид, що не сховається навіть у найщільнішому ранковому тумані. Голігради – одне з тих місць на Тернопіллі, яке відкривається несподівано і залишається з тобою назавжди. Колись я і сам не знав про нього нічого, поки навесні 2024-го не наважився зійти з траси і знайти нову точку для зустрічі із заходом сонця.

Того вечора небо палахкотіло над величним вигином Серету – річка, що здається ніжною і тихою, тут викреслює у заплаві химерний меандр. Величезна зелена підкова, обсаджена густими соснами і дубами, наче спить у своїй власній долині. Останні промені лягали на лісове кільце м’яким золотом: світло обіймало схили, ковзало по вершечках молодих ялинок і бриніло в воді теплими відблисками.

Голігради кожного сезону змінюють голос. Навесні тут легкість і свіже повітря: серпантин ріки віддзеркалює небо і тікає поглядом за обрій; захід опускає промінь на кожну травинку на краю обриву, і здається, що схили вміють тримати світло. Коли день хилиться, обрій спалахує помаранчем, а темні контури дерев стоять, мов сторожі часу – дорожня стрічка губиться

за пагорбами, і далі, здається, йде стежка для тих, хто шукає спокою в просторі і вітрі.

Весняний аромат тут особливий: холодна вода несе подих талих струмків, перша трава прорізає торішній бур'ян, а закрут Серету довго тліє відблиском уже після того, як сонце сіріє внизу. Погляд чіпляється за вигин ріки, і місце ніби просить залишитися ще на мить – аби вловити, як тіні пагорбів перетікають одна в одну.

Голігради. Захід сонця за річкою Серет

Осінній ранок інший. Коли перший холод лягає на землю, трави і кущі беруться кришталевою скоринкою, а долина Серету здається срібною чашею. На одному зі знімків гілка шипшини нависає над краєм крутосхилу, усипана червоними ягодами; позаду – ріка, що дихає туманом. Вода рівна і дзеркальна, а сосни на протилежному березі ніби завмерли, замикаючи меандр у зелене кільце.

Найбільш неповторна мить – між осінню та зимою. Перший мороз припу-

дрює схили тонким блиском, туман з клубочків перетворюється на прозору завісу, а в тиші чути, як ледь потріскує трава. Плоди шипшини стають важкими, блискучими, наче намисто на карнизах гілок; над урвищем висить ледь чутний дзвін дрібної паморозі. Сонце піднімається, і біла пудра сходить зі схилів повільно, зникаючи в теплі дня – наче ніч лише приміряла зиму і відступила.

З археологічних джерел відома гава-голіградська культура – археологічна спільнота кінця бронзового – початку залізного віку, названа на честь поселення Голігради як одного з центрів. Її носії належали до фракійських племен, що формувалися у Карпато-Дунайському регіоні в період 1200-900 років до нашої ери. Археологи досліджували околиці Голіград ще з 1930-х років. Найцінніша знахідка – скарб бронзових речей VIII століття до нашої ери – була випадково виявлена в урочищі Ковалева Балка.

Меандр річки Серет біля Голіградів пізньою осінню

На високому березі над Серетом стоїть церква святого архангела Михаїла, збудована 1849 року. Неподалік від неї – кам'яні хрести XVIII століття, які в народі називають «козацькими». Скелі тягнуться рівною смугою вздовж верхнього краю берега, утворюючи справжній амфітеатр природи. Колись Голігради були улюбленим місцем польських туристів – наймальовничіші скелі отримали назви, як-от Подільський Сфінкс чи Келих Собеського. Їх

зображували на листівках і рекламних буклетах про Заліщики.

У верхній частині лівого берега, на висоті близько 70 метрів, є печера Дятел. Вона має два яруси: нижній – великий грот завширшки близько 25 метрів із джерелами та озерцем; верхній – менший, доступний лише зі спорядженням. На скелях навколо входу – викарбувані хрести різної форми. Усередині печери археологи виявили поховання XVII століття.

Касперівці: оборонна Георгіївська церква і забутий Лютомирськ

Касперівці лежать у мальовничій долині Серету, неподалік від того місця, де річка впадає у Дністер. Село займає обидва береги Серету, з'єднані мостом. Куди б ти не під'їхав – спершу бачиш його з висоти, мов на долоні, у глибині зелених ярів. Це одне з тих подільських поселень, де краєвид говорить не менше, ніж старі камені.

Поселення вперше згадується 1469 року. Археологи відкрили тут і глибші шари: сліди пізнього палеоліту, артефакти трипільської, гавоголіградської, липицької культур, знахідки доби Русі, римські монети. У 1619-му король Сигізмунд III надав ці землі Якубу Ястржемчику Лютомирському, і той отримав привілей заснувати місто. Нову осаду назвали Лютомирськом – на честь фундатора. Статус містечка вона зберігала понад півтора століття, аж до кінця XVIII ст. Та часті набіги турків і татар, війни і розорення зруйнували її майбутнє: замок на узвишші над Серетом зник без сліду. Лише назва Касперівці, що закріпилася за селом, нагадує про пізніших власників.

З тих буремних часів зберігся один головний оберіг – кам'яна Георгіївська церква. Це не просто храм, а мініатюрна фортеця, де віра і меч жили поруч. За дошкою з написом, вмурованою в дзвіницю, перший етап її будівництва датується 1564 роком. Завершили спорудження, ймовірно, у 1650 році – саме ця дата викарбувана на плиті, знайдений під час досліджень у вівтарі. Первісно церква була тридільною, з оборонною вежею над бабинцем. Сьогодні від неї залишився лише нижній ярус.

Її товсті стіни тримаються на двох масивних контрфорсах, прибудованих через слабкий фундамент вівтарної частини. Проте саме вони надали храмові характеру – він стоїть мов лицар у шоломі, із малими вікнами-

бійницями. Усередині колись сяяв бароковий стінопис: фігури святих на скосах вікон, ангели у сяйві.

Дах храму протягом століть вкривав гонт. Ще наприкінці ХХ століття він надавав споруді стриманої гармонії, що поєднувалася з товстими мурами. Та в 1990-х під час ремонту замінили його на блискучу бляху, а стіни покрили сучасною «шубою». Автентичність втратилася, але силует і донині вражає подорожнього. Вхід розташований нетипово – з північного фасаду бабинця. Біля апсиди видніє невелика прибудова ХІХ століття, а інтер'єр досі зберігає камерність і затишок давньої святині.

Коли стоїш біля Георгіївської церкви, уявляєш, як тут ховалися селяни від татарських нападів, як у вежі зберігали зерно і зброю, як молитва і страх змішувалися під товстими склепіннями. Це одна з небагатьох пам'яток на Поділлі, де можна доторкнутися до справжньої оборонної сакральної архітектури ХVІ-ХVІІ століть.

Касперівці. Георгіївська церква, 1564 рік

Але Касперівці пам'ятають і інші святині. На правому березі Серету, серед цвинтаря, ховається церква святої Параскеви. Її збудували у 1772 ро-

ці, а розширили у 1825-му. На зарослому схилі неподалік лежить кам'яна брила з рельєфом святого Онуфрія-відлюдника, що стоїть на колінах у молитві. Легенда каже: полонений утік із татарського табору, сховався у лісі і урятувався в день святого Онуфрія. На знак вдячності він витесав цей образ, після чого зник. Дослідники датують рельєф XVII століттям, і в ньому справді вчувається язичницько-християнське переплетення символів.

На іншому кінці села можна побачити маленьку римо-католицьку каплицю 1910 року, зведену біля дороги на Лисичники. Вона непримітна, проте нагадує про польську громаду, що жила тут до війни.

Сьогодні Касперівці – тихе подільське село, де ріка і далі ріже камінь, а храми бережуть час. Лутомирськ давно шез із мап, та його відлуння лишається в топонімах, у пам'яті каменю і у силуеті Георгіївської церкви, що і досі стоїть, мов кам'яний вартовий над Серетом.

Заліщики: найкраща панорама в країні

Ще кілька кілометрів дороги – і ми в Заліщиках. Тут Дністер звивається так, ніби сам намалював для себе підкову: трикілометровий меандр охоплює місто з трьох боків, утворюючи природну фортецю і мікроклімат, що не має аналогів у всій Галичині. Саме ця форма подарувала місту славу «подільської Рив'єри». Звідси найзнаменитіша панорама на Дністер, яку відкриває протилежний, буковинський берег – про неї згодом.

Кажуть, що перші поселенці оселилися тут «за лісом», тож і назва пішла від цих слів. Інші ж розповідають, що тутешні купці спочивали у затінку ліщинових заростей, і саме ліщина дала ім'я місту. Як би там не було, ще у X-XI століттях Дністер служив живою дорогою між Галичем та Молдавією, і цей берег пам'ятає човни з полотном, вином, воском і людьми, що торували шлях між князівствами.

Перші достовірні згадки про поселення датуються серединою XV століття. У документах трапляється і дата 1340 рік, коли Заліщики могли бути прикордонним виселком, підвладним польському королю. У кожному разі, вже тоді тут була переправа через Дністер, якою користувалися купці та мандрівники.

На початку XVII століття навколишні землі опинилися у володінні магнатів Любомирських. У 1672 році Заліщики ледве не зникли з мапи: турецьке військо спалило село вщент. Та, мов травинка крізь попіл, місто відродилося. Коли маєтності перейшли до краківського каштеляна Станіслава Понятовського, почалося нове життя: у середині XVIII століття постають будівлі, що мали окреслити обличчя Заліщиків на століття вперед.

Барельєфи на фасаді старого будинку у центрі Заліщиків

Заліщики отримали Магдебурзьке право у 1766 році – і це дало крила місцевим майстрам і торговцям. Уже тоді вони славилися на весь край своїми килимами, глиняним посудом, дерев'яними різьбленнями. З приєднанням Галичини до Австрії у 1774 році Заліщики стали повітовим містом. На гербі міста зобразили ратушу з єдинорогом.

Сама ж ратуша – перебудована з давнього замку або мисливського двору Понятовських – довго була гордістю міста. Її порівнювали з караван-сараєм: масивна квадратна споруда з кутовими баштами, бійницями, під-

земними ходами і внутрішнім подвір'ям. Кажуть, на даху стояла скульптура шведського рейтара, можливо, у пам'ять про службу Понятовських у Північній війні. Бокові вежі з бійницями і потужні мури свідчили про оборонні функції будівлі. На жаль, у 1968 році оригінальну споруду розібрали за вказівкою райкомівця Хашинського – камінь за каменем, немовби знищуючи не лише стіни, а і частину пам'яті. На її місці з'явився пам'ятник Леніну і клумба.

Поблизу ратуші на березі Дністра князь Понятовські у XVIII столітті звели скромний маєток з невеликим палацом. Згодом він опинився у руках Ігнація Бруницького – заможного купця, який перебудував палац у модному ампірному стилі. Він облаштував колонаду, що і сьогодні з'єднує головний будинок зі флігелем. Кажуть, що в цих стінах ночував цісар Франц II. Щоб потішити імператора, власник маєтку відтворив інтер'єри палацу точно за зразком покоїв Шенбрунна у Відні. Гостю це сподобалося настільки, що він дарував Бруницькому титул барона.

Заліщики. Колонада палацу Понятовських-Бруницьких

Дотепер навколо палацу зберігся парк – затишна тінь старих дерев, серед яких ростуть гінкго і тюльпанове дерево, завезені у XVIII столітті. Площа парку – близько 5 гектарів, у ньому понад сорок видів реліктових дерев і чагарників. Якщо блукати його алеями під теплим літнім сонцем, можна уявити собі, як місто дихало виноградом і піснями під час «Винобрання» – традиційного свята, що збирало в Заліщики вершки польського бомонду. Щороку у вересні залізничні вагони класу «люкс» везли сюди відпочивальників зі Львова.

Клімат тут і справді особливий. Мікроклімат Заліщиків формує Дністер, що оточує місто з трьох боків: теплі повітряні маси затримуються у «петлі», і температура на кілька градусів вища, ніж у сусідніх районах. Саме це дозволяло вирощувати виноград, персики, абрикоси, а також тютюн – культури, нетипові для Поділля. Саме через це Заліщики і отримали курортну славу.

Костел Станіслава зі Щепанова з келіями у Заліщиках

Першою святинею, що з'явилася тут завдяки Станіславу Понятовському,

став парафіяльний костел святого Станіслава зі Щепанова. Спочатку він був дерев'яним і стояв на пагорбі, мов маяк для всіх, хто припливав чи приходив до Заліщиків.

На початку XIX століття костел перебудували в камені. На його простих стінах і досі видно герб Понятовських – над дверима до старої сакристії. За радянських часів храм перетворили на склад солі: кристали виїдали розписи і камінь, лишаючи на них шрами байдужості. Лише 1991 року костел повернули римо-католицькій громаді, і святиня поступово ожила.

Поруч із костелом стояли келії монастиря. Вони збереглися частково і нині, мовчазні і суворі, нагадуючи про часи, коли братія доглядала святиню.

Другим духовним осередком міста стала греко-католицька церква Святої Трійці, зведена у 1864-1875 роках (освячена 1873-го). У 1950-х храм адміністративно передали іншій конфесії та змінили титул на Покрови; згодом його закрили і перетворили на музей. Лише наприкінці 1980-х святиню повернули громаді. Колись усередині стояв іконостас роботи Йосипа Нича – відомого тернопільського різьбяр, але він утрачений.

Заліщики пам'ятають і єврейське минуле. Наприкінці XIX століття євреї складали більшість міського населення: вони тримали крамниці, займалися ремеслами, винокурнями та шинками. У ті часи тут діяло кілька синагог, але донині збереглася лише одна стара будівля. У радянські роки її перетворили на пташник, проте кам'яні стіни вистояли і досі нагадують про ту частину історії міста, коли у вузьких вуличках лунала ідиш, пахло хлібом, рибою і старим вином.

Після Першої світової, попри нові кордони і буремні роки, Заліщики знову ожили курортом. Залізниця, прокладена ще у 1895 році, зв'язала місто зі Львовом і Краковом. У міжвоєнний час Заліщики стали магнітом для тих, хто шукав «українське Середземномор'я». Теплий клімат, дністрові кручі, виноградники і тіністі пляжі з золотим піском. Купальники, парасольки, легкі сукні. Курортники прогулювалися берегом, сходилися на тенісних кортах, слухали оперетку і музику оркестрів. Восени у місті проходило легендарне «Винобнання» – свято вина і врожаю, що збирало «вершки» з усієї Польщі.

У вересні 1939 року, коли Друга світова війна вже охоплювала Європу, Заліщики ще кілька днів жили курортним ритмом. Тут навіть певний час

перебував польський уряд – у тиші виноградників, на терасах старих вілл. Але війна перекреслила цю ідилію. Німецька окупація, радянська влада, нові кордони – усе це знищило старе «подільську Рів'єру». Не залишилося жодного пансіонату чи готелю, лише імена, що тепер звучать як спогад: Ballada, Helenowka, Maria, Morela, Naddniestrzanka, Neapol, Vita, Bajka, Irena, Kresowianka, Riwiera... Колись їхні дерев'яні балкони дивилися на теплий Дністер, сьогодні там росте трава і шурхотить тиша.

Колишня синагога у Заліщиках

Після війни Заліщики жили спокійніше, але вже без колишнього курортного блиску. Маєток Бруницьких, у якому свого часу приймали цесаря, отримав нове призначення. У радянські роки його використовували як ревматологічний санаторій для дітей. В інтер'єрах, де колись відтворювали розкіш Шенбрунна, залишилися лише тіні від колишньої величі. Пізніше тут розташували лікарню, яка діє і нині. Збереглася відома колонада, що з'єднує головний корпус із флігелем, а також ворота з кордигардією, які все ще стоять, ніби охоронці минулого.

Парк навколо палацу і сьогодні зберігає свою ауру. Хоч і втратив колишній лоск, серед старих дерев тут трапляються справжні ботанічні скарби – тюльпанове дерево, гінкго, софора, робінія, ведмежий горіх. Ці насадження нагадують, що колись парк був частиною європейської курортної культури.

Від австрійської доби вціліли кілька будівель, що формували колись обличчя Заліщиків. Біля колишньої площі Ринок стоїть Народний дім, нині тут працює пошта. Неподалік – будівля товариства «Сокіл», споруджена у 1903 році. Тут відбувалися вистави театральних труп і концерти мандрівних співаків; саме тут у 1905 році звучав голос Соломії Крушельницької – її «Заповіт» і «Думи мої» слухали, затамувавши подих, мешканці та курортники.

Колишня будівля товариства «Сокіл» у Заліщиках, 1903 рік

Культурне серце міста пульсує спогадами про багатьох митців. Осип Маковей, відомий український письменник і публіцист, працював тут дире-

ктором семінарії наприкінці ХІХ століття. Польський поет Ян Каспарович знаходив натхнення в цих місцях, а у тіні заліщицьких алей народжувалися слова гімну «Святий Боже», що згодом лунав у костелах від Львова до Кракова.

Навіть у радянський час культурне життя не згасло. У колишньому будинку «Сокола» діяв кінотеатр, а фасад прикрасила меморіальна дошка на честь виступу Соломії Крушельницької. У Народному домі працювали бібліотека, хор і театральний гурток – вони підтримували дух громади навіть у найтяжчі роки.

Пам'ять про видатних діячів і нині живе в міському просторі. У Заліщиках встановлено пам'ятник композитору і диригенту Михайлу Гайворонському, уродженцю міста, а також бюст Осипа Маковея, котрий свого часу очолював місцеву семінарію. У приміщенні колишньої семінарії тепер готель, а у школі діє літературно-меморіальна кімната, присвячена письменнику.

Варто згадати і трагічні сторінки. У липні 1941 року, під час відступу радянських військ, на залізничному мосту через Дністер сталася катастрофа: вагони з в'язнями НКВД були підірвані разом із мостом. Люди загинули у вогні і воді, а про трагедію довгі роки заборонялося говорити. Лише у 1991 році на місці встановили пам'ятний хрест.

Сьогодні Заліщики вже не мають курортної інфраструктури довоєнних часів. Від вілл і пансіонатів залишилися тільки фрагменти фасадів, які виглядають із-за дерев і гаражів. Проте природа залишається головним скарбом міста. Дністер і досі формує унікальний мікроклімат, завдяки якому тут досягають виноград, персики, абрикоси та навіть кавуни. Саме тому Заліщики називають «помідорною столицею» – адже тут збирають врожай кілька разів на рік.

Місто живе тихо, але зберігає відлуння великої історії: від магнатських маєтків і культурного розквіту до зруйнованих мостів і відроджених храмів.

І все ж у Заліщики варто приїхати. Не заради старих фасадів, не заради обшарпаних залишків австрійських митниць чи фасаду колишнього «Сокола». А щоб стати на протилежному, буковинському березі – біля села Хрещатик. Саме тут, на високому оглядовому схилі, відкривається найзнаменитіший вигин Дністра. Ріка, ніби велика срібна змія, туго обвиває

Заліщики, і місто лежить у її кільці, затиснуте у власну долю. Кручі під ногами поросли травою і кущами, нижче шумить вода, світло м'яко розливається між пагорбами. Цей вид неможливо винести із собою – його доводиться залишати в серці.

Дістатися сюди не складно: переїхавши Дністер, одразу в'їжджаєш у Чернівецьку область. Дорога веде крізь село Звенячин, далі на перехресті – поворот ліворуч на Хрещатик. Грунтова дорога з легким серпантином піднімає все вище річкою вгору. Перед самим селом – скромний вказівник на оглядовий майданчик і поворот ліворуч. Ще кілька хвилин під колеса – і ти вже стоїш над усім Поділлям.

Стояти тут варто довго – щоб розгледіти кожну деталь цього живого пейзажу. Зліва розливається широка петля Дністра: вода гнеться під мостом, де тягнеться вузька смужка залізничної колії, по якій колись прибував курортний потяг зі Львова. Далі, за мостом, починається мозаїка Заліщиків: дахи старих садиб із городами, клаптики садів і стріхи, що виблискують черепицею на сонці. У самому центрі піднімаються шпилі костелу святого Станіслава, бані греко-католицької церкви Покрови Пресвятої Богородиці та силует колишньої синагоги – вони, ніби три сторожі старого міста, вписані у зелень, що розплескується між вулиць.

Панорама меандру Дністра і міста Заліщики з села Хрещатик

Далі погляд ковзає вздовж меандру праворуч – ріка повертає плавно і ховається у зеленому коридорі, де схили обсіпані лісом. Там, над кронами

дерев, виглядає золотий купол Хрещатинського монастиря – маленька крапка віри над безмежною зеленню.

Тут легко уявити минуле: біля залізничного мосту дзвенить поїзд із пансіонатами «Neapol» чи «Ballada», берег гуде голосами відпочивальників, що купаються у прозорій воді. Середмістя живе своїм життям – базарує, молиться, співає у костелі, слухає виступи у «Соколі». І навіть якщо сьогодні багато з цього лишилося лише у спогадах, петля Дністра огортає Заліщики своєю зеленою долонею – так, ніби берег оберігає пам'ять про золоті роки цього міста.

І стоячи тут, на високому схилі біля Хрещатика, чуєш, як під ногами дихає ріка – вона знову і знову обіймає місто своїм вигином, щоб воно залишалося таким, яким його задумала природа: затишним, теплим, і трішки сумним у своїй красі.

Статус об'єктів і доступ

Печера Вертеба. Вхід із гідом; усередині прохолодно (+9...10 °C), висока вологість; зручне взуття, ліхтар не завадить.

Сайт печери Вертеба: <https://verteba.com.ua/>

Більче-Золоте. Костел-усипальниця Сапегів – огляд зовнішній, церква – діюча.

Монастирок. Спуски до скель і стежки до печерного храму – слизькі після дощів.

Голігради. Оглядові точки на краю урвищ; сильний вітер – тримайте дистанцію від краю, у вологу погоду краще у трекінговому взутті.

Касперівці. Храми діючі; поважайте розпорядок, одяг у святинях стриманий.

Заліщики. Костел і церква – діючі; в палаці – лікарня, огляд зовнішній; парк навколо палацу і колони – доступний для прогулянок.

Хрещатик (Буковина). Під'їзд до оглядового майданчика – ґрунтова ділянка з легким серпантином; після дощів – уважність і низька швидкість.

Маршрут 9: Від Червоногорода до Бучача: замки, водоспади і містечка

Шлях долиною Дністра і верхів'ями Стрипи – від каньйонів і водоспадів до барокових ансамблів. Порядок зупинок: Червоногород → Товсте → Литячі → Язловець → Бучач, відгалуження: Підзамочок, Звенигород, Трибухівці. Авто між пунктами, у межах – пішки.

Джуринський каньйон з залишками Червоногородського замку в урочищі Червоне

Основні зупинки

Червоногород (урочище Червоне, с. Нирків). Джуринський водоспад 16 м, залишки замку і палацу Понінських, руїни костелу і каплиці-усипальниці, оглядовий майданчик.

Товсте. Неоготична церква Архістратиґа Михаїла, костел, ратуша, будинок рабина, рештки форту Хмельницьких.

Литячі. Долина Дністра з «островом Інь-Янь», травертинова скеля з гротом і джерелом, дуб-колона, панорама каньйону.

Язловець. Замок Бучацьких, ренесансний палац, монастир Непорочного Зачаття, костел святого Миколая.

Бучач. Бароковий центр: ратуша і костел Успіння зі скульптурами Пінзеля, замок, монастир василіян, кам'яниці та австрійські вілли.

Підзамочок. Замок XVI століття над Стрипою.

Звенигород. Модерний костел Серця Ісуса початку XX століття.

Трибухівці. Костел Непорочного Зачаття 1920-х.

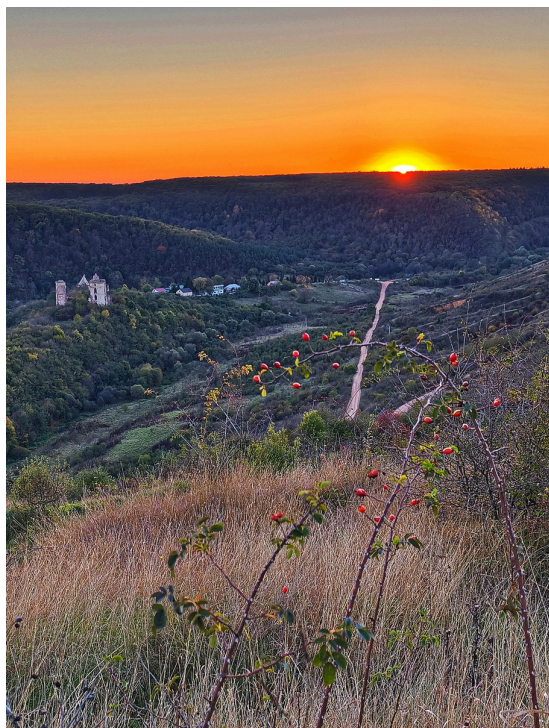
Червоногород: руїни замку в кратері і найбільший водоспад

Зі старих Заліщиків дорога відривається від Дністра і хилиться на північ, у бік Тернополя. Асфальт веде крізь поля і схили, які ще зберігають у собі тепло старого курорту. За селом Бересток треба звернути ліворуч, у бік Городенки. Там, де нова траса ріже пагорби, старий шлях ховається за поворотами – варто не пропустити знак на Нагоряни і Нирків. Ще кілька кілометрів – і ти вже на дорозі, що давно перестала бути дорогою. Останні кілометри до урочища Червоне більше схожі на спогад про дорогу, яка давно здалася під колесами тракторів і дощів. Ями, вибитий гравій і латаний асфальт – мов на чесному слові, – усе це доводиться терпіти, якщо хочеш побачити головну містичну пастку цього краю.

Але ця дорога завжди виправдовує себе. Минаємо село Нагоряни, і перед Нирковом звертаємо ліворуч на ґрунтову дорогу. Тут починається урочище Червоне, або Джуринський каньйон – глибокий зелений кратер, з дна якого піднімаються червоні схили та уламки мурів. З оглядового майданчика відкривається все одразу: башти, що вперто височіють посеред пагорба; скелет старого костелу; ліс, де серед тіні ще ховається водоспад; і старий серпантин, що петляє поміж дерев. Восени цей красвид схожий на марево: багрянний камінь, жовте листя і білий струмінь води, що розбиває тишу.

Кажуть, що колись тут міг стояти Червен – місто з літопису, яке дало ім'я цілому пасму давніх городів. Документів немає і точного місця теж, зате

червоний колір землі ніби підкріплює цю версію краще за будь-який архів. Понад тисячу років тому тут діяли князі: Володимир Великий приходив із півночі, полював у лісах Червоногородського князівства, ставав на оборону проти половців. Потім прийшли литовці. Коріятовичі, що звели замки у Кам'янці та Скалі, опікувалися і Червоногородом – низьким замком над рікою, затиснутим кільцем пагорбів.

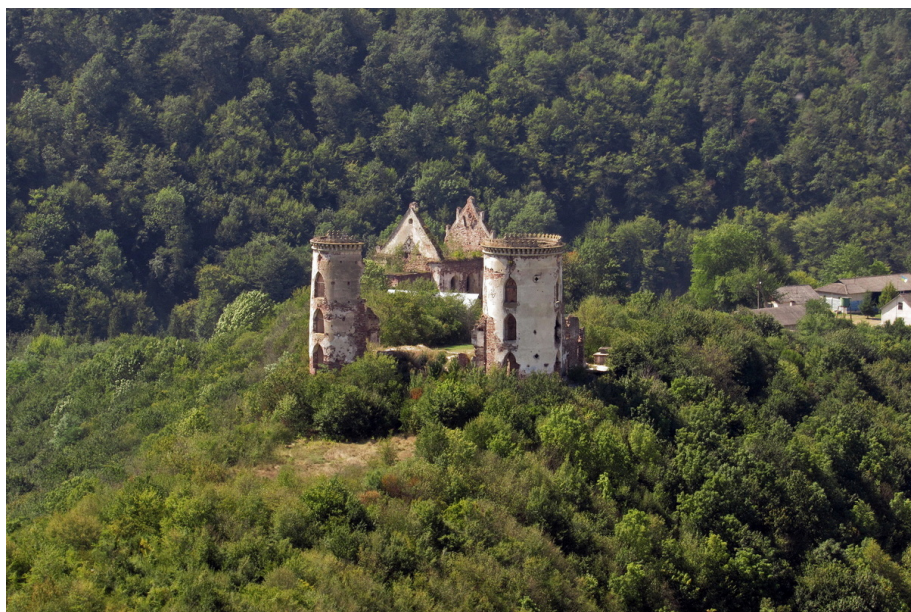
Червоногород. Захід сонця в урочищі Червоне

Домініканський монастир у Червоногороді, згідно з літописами, було засновано вже 1331 року стараннями князів Коріятовичів. Сам костел, який стоїть тут досі у вигляді руїн, збудували 1615 року за кошти Лісецьких та старости Константія Ричинського. Цей храм Успіння Богородиці мав риси готики, ренесансу і згодом – бароко. В його стінах молилися ще тоді, коли місто було столицею повіту.

Польські королі продавали Червоногород і викупували знову. Тут перепліталися імена – Ягайло, Вітовт, Свидригайло, Спитко з Мельштина, Фе-

дір Коріятович. Стіни переходили від одного власника до іншого так само легко, як річка змінювала русло. У XV столітті Червоногород стає столицею Західного Поділля. Бучацькі і Язловецькі добудовують замок, зводять костел святого Миколая, випрошують Магдебурзьке право у Казимира IV. Тут служив Михайло Хмельницький – батько того самого Богдана, що повернеться сюди сімдесят років потому вже не на службу, а на руїну.

На початку XVII століття замок перебудовує староста дрогобицький Миколай Данилович, зводячи чотири круглі башти з каменю. Але ці стіни не витримали: козаки Кривоноса, а згодом турки 1672 року знову нищать місто. Турки, за легендою, перекопали річку Джурин, щоб осушити замкові підступи. Вони підірвали скелю і пустили воду новим руслом. Саме так виник водоспад, що став і зброєю, і візитівкою цієї місцини.

Руїни Червоногородського замку та домініканського костелу

З новим часом прийшли австрійці і Понінські. Наприкінці XVIII століття Кароль Понінський викупує ці землі, а близько 1820 року перебудовує старий замок на палац у стилі ампір. Башти замку розбирають, а на їх місці зводять нові – нижчі, декоративні, із зубчастими галереями. Їх зводить син Кароля, Калікст Понінський – кавалер мальтійського ордену, що мешкав

у Львові. А маємком дбала його мати – Гелена Понінська.

Гелена з роду Гурських створила в Червоногороді одну з найкращих сільських резиденцій Поділля: англійський парк, тераси, пам'ятник із совою, фрески і меблі, каплиці і навіть невеличку гідроелектростанцію, яка пізніше живитиме навколишні села. Гелена Понінська втратила кількох дітей, і на схилі яру збудувала для них мавзолей – із колонадою, мармуровим надгробком роботи Торвальдсена, з образом Генія Смерті. Цей барельєф нині зберігається у Львівській галереї мистецтв, а сама усипальниця – у руїнах.

Після Гелени замок перейшов до її сина Калікста, згодом – до роду Любомирських. А далі – війна. У лютому 1945 року костел став прихистком для польських мешканців, які готувалися до евакуації. Того дня загинуло близько 60 осіб. Обставини цієї трагедії і досі залишаються предметом суперечок між істориками. На згадку про загиблих перед храмом стоїть скромний хрест. Після війни палац розібрали – його каміння пішло на будівництво свинарника в Ниркові. З усього ансамблю залишилися лише башти – мов порожні мушлі великої історії.

Дорога від оглядового майданчика до дна каньйону йде серпантином – стара ґрунтівка, що з кожним метром втягує тебе у зелений кратер. Під колесами шурхотить гравій і сухе листя – весною тут пахне вогкою глиною, восени – прілим горіховим листям і димом з рідкісних багать.

Перша зупинка на цьому спуску – руїни усипальниці Понінських. Вона стоїть осторонь дороги, ледь видима серед високої трави і кущів, які по волі повертають камінь назад у землю. Атмосфера тут особлива – ніби самі дерева завмирають довкола. Перед входом – залишки колонад, розкидані в траві, мов уламки старого ритуалу. Тепер споруда – майже сам один контур і спогади. У похмурі дні здається, що з отих темних отворів хтось досі визирає.

Поруч – ще одна руїна, костел-каплиця. Його цегла зберегла сліди вогню і часу, а порожнє вікно схоже на отвір, крізь який витікає пам'ять. Стіни вкриті мохом, тріщинами і ледь помітними графіті. Коли стоїш тут увечері, чути, як ізнизу глухо шумить Джурин – ніби нагадує, що час спускається сюди так само, як вода з пагорба.

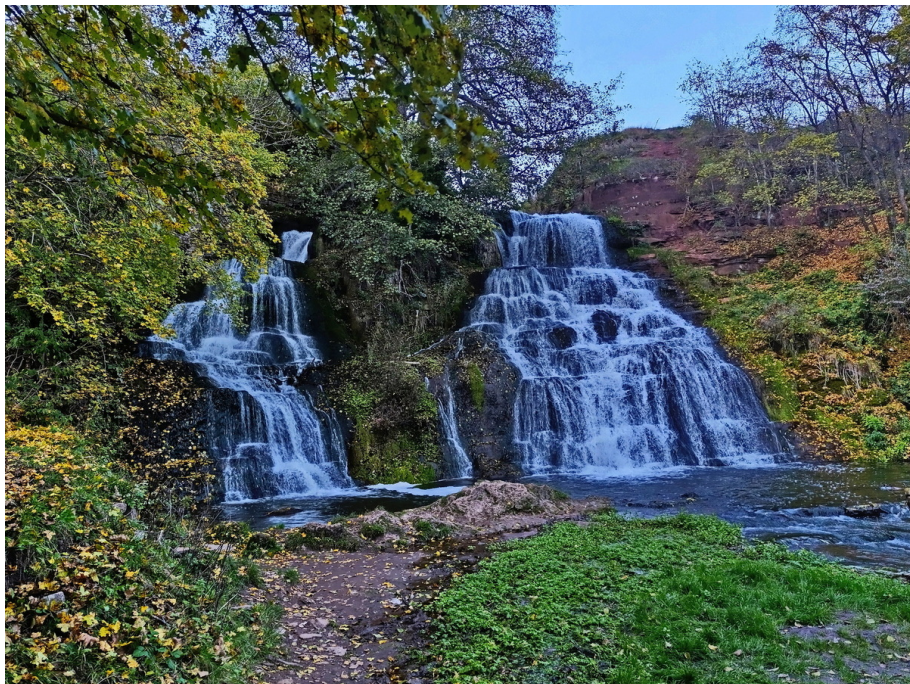
Червоногород. Руїни каплиці-усипальниці Понінських

Серпантин веде нижче. Крізь дерева проглядають башти – півтори круглі вежі з зубчастими вінцями, що висять над урвищем. На віражах серпантину відкриваються видові прогалини – ніби саме дерево відступає, щоб дати змогу побачити обриси Червоногрудського спадку. Ще метрів двісті – і чутно стає воду. Джуринський водоспад завжди чути раніше, ніж видно: глухий шум, що наростає, ніби ти наближаєшся до дихання великої машини, яка працює без упину вже кілька століть.

На великій галявині можна залишити автівку і далі спуститися до водоспаду пішки. Вода рветься вниз по червоних виступах, каскадами спадає на каміння, розсипається дрібним пилом, що зависає у повітрі, мов туман. Тут, унизу, все інше стихає – залишається тільки цей шум і відблиск світла на струменях. Влітку туристи сидять на плоских плитах просто під потоком, занурюють ноги у крижану воду і слухають, як старий Джурин переповідає їм щось своє.

Джуринський водоспад – це не просто струмінь води серед лісу. Це дивна помилка ріки і людей, які колись вирішили, що течію можна обдурити. Кажуть, що вперше русло Джурина змінили турки: під час облоги вони підірвали скелю, щоб осушити підходи до замку і підійти під мури. Ріка слухняно відступила, але залишила після себе каскад, що живе досі.

Шістнадцять метрів падіння – найбільший рівнинний водоспад України. Вода не летить суцільним лезом, як на карпатських струмках, а стікає широкими сходами. Верхній каскад розриває струмінь на смуги, нижній розбиває його на білу піну. Влітку ця піна тепла від сонця, але варто стати під неї – і відчуєш, що Джурин досі пам'ятає крижану джерельну воду своїх витоків.

Джуринський водоспад в урочищі Червоне

Колись біля водоспаду працювала невелика водяна електростанція. Її бетонні мури ще видно вище за течією, порослі мохом і лопухами. У 1950-х роках місцева ГЕС забезпечувала електрикою кілька навколишніх сіл. Її збудував інженер Микола Остапець, використавши основу старого млина.

Тепер це лише руїни серед зелені – мов нагадування про час, коли вода крутила не лише каміння, а і колеса історії.

Коли туристів нема – шум води лишається єдиним голосом. Вгорі – хмари над каньйоном, краплі осідають на обличчя. Від галявини над водоспадом стежка веде далі – вглиб урочища, де серед чагарників і зсувів ховається кістяк старого храму. Колись тут, у тіні високих дерев, стояв Домініканський костел. Його залишки сьогодні – це простір між арками, де луна, мов молитва, забута між камінням.

З-поміж прорізів стін видно схили і небо – таке саме сіре, як у дні, коли тут правили месо. Коли заходиш усередину, здається, що це вже не будівля, а акустична мушля, у якій збереглося звучання старих голосів. Під ногами – м'який ґрунт, іноді зсипається дрібне каміння. Тут завжди волого – мов пам'ять про сльози, що колись лилися в цьому місці. На хорах – ластівки. Вони злітають, коли наближаєшся, і зникають у прорізах, де колись були вітражі. Це місце живе не стінами, а спогадами.

Всередині колишнього домініканського костелу в Червоногороді

Від костелу вузька стежка веде ще далі – до самих руїн замку. Башти Червоногородського замку видно здалеку – навіть якщо ти йдеш крізь зарості і траву по пояс, вони все одно вигулькнуть за кілька метрів: два круглі циліндри з порожніми отворами, що колись були вікнами і бійницями. Але правда в тому, що повноцінно стоїть тепер тільки одна. У квітні 2013 року одна з башт не витримала – тріщина, що довго тягнулася по її стіні, зрештою розкрилася, і пів башти з гуркотом зійшло вниз, у чагарі. Тепер друга стоїть наполовину: з одного боку – ще вежа, з іншого – обірвана лінія цегли і глиняний зріз стін, мов рана в живому камені.

Всередині башт – нічого: земля, уламки, зарості дикого винограду, що чіпляються за кожну щілину. Кам'яні сходи, якими колись ходили вартові чи гості князів Понінських, ведуть у порожнечу. На підлозі трапляється старе цегляне маркування. Якщо присісти біля стіни, чути рівне глухе дихання Джурина – від водоспаду сюди доходить його шум, що сплітається з шелестом трави.

Далі від руїн замку можна понад ровом піднятися на пагорб. Повертаючись серпантином, мимоволі обертаєшся – ще раз дивишся на цю долину, де зійшлося стільки шарів: князі, татари, турки, ксьондзи, козаки, графи, піонерський табір «Ромашка» і свинарник, який голова колгоспу звів із каменю старої столиці повіту. Найкраще вертатися на оглядовий майданчик на заході сонця: звідси видно, як останнє світло ріже урочище Червоне навскоси – червоний ґрунт спалахує багряно, башти стають чорними силуетами, водоспад унизу ще дзюрчить у тіні, а верхівки дерев ловлять останнє золото. Стоячи тут, легко уявити Червоногород таким, яким він був колись: дерев'яний замок серед мисливських лісів, мурована твердиня з гарматами і вогнем, неоготичний палац із садом і парковими алеями, у яких шумів той самий Джурин.

Товсте: містечко батька Богдана Хмельницького

Від Червонограда дорога знову виводить на трасу до Тернополя – асфальт лягає хвилями між полями і хуторами, що туляться до пагорбів. Попереду – Товсте. Колись цей куточок Поділля знав себе і містечком із ратушею, і ярмарковим вузлом, і базою козацьких залог. Тепер сюди заїжджають ті, хто їде з Тернополя до Заліщиків, або далі – на Чернівці. Та варто зупинитися бодай на годину – і побачиш більше, ніж відкривається з вікна

автобуса.

Поселення тут з'явилося ще за Київської Русі – про це нагадує городище з валами, що стоїть осторонь сучасних хат. Назву пояснюють ґрунтом: давнє «Тлусте/Товсте» – «родюче, ситне місце». Ходить і переказ про боярина В'ячеслава Толстого, васала князя Романа Мстиславовича, ніби від його прізвиська пішла перша назва; залишимо це як гарну історію без паперів. Письмово Тлусте згадують у 1414 році, а з 1435-го воно вже під Польщею – у Червоногородському повіті Подільського воєводства.

У 1548 році Тлусте отримує Магдебурзьке право, а у 1571-му Ян Ходорівський вибиває для нього привілей на два ярмарки на рік і щотижневі торги. На той час містечко вже мало кам'яний мур, міську браму і чотири укріплені форти, з'єднані системою підземних ходів. Один із цих тунелів знову «заговорив» у 1993 році – коли під час прокладання газопроводу робітники натрапили на 255 метрів підземного ходу, що спав під садками і городами.

Товсте. Перебудований форт Михайла Хмеля

Особливу пам'ять про Товсте несе рід Хмельницьких. У другій половині XVI століття містечко належало Михайлу Хмелю – батькові Богдана. Кажуть, що саме тут міг народитися майбутній гетьман. Один із фортів, імовірно зведений саме Михайлом Хмельницьким, частково зберігся – його видно на бічній вуличці, що веде від церкви Архістратига Михаїла до старого вокзалу. Кам'яна споруда з характерним дахом і досі стоїть на своєму місці.

Інший форт у XVIII столітті розібрали, щоб закласти мури садиби місцевих магнатів Слонецьких. Від неї лишився невеликий палац у стилі класицизму XIX століття та старий парк із липами і тополями, що тихо шумлять над каменем, який ще може пам'ятати стіни Хмеля. Сам двір, зведений у XVIII столітті, нині є житлом для кількох родин – інтер'єри не збереглися, але силует будівлі досі вловлює риси давнього маєтку.

Середмістя Товстого розташовано компактно уздовж траси, і тут одразу відчувається галицько-подільський шар міської історії. Кілька перехресть зберігають архітектурне різноманіття: кам'яні вілли початку XX століття сусідять із двоповерховими будинками міжвоєнного періоду, а поруч – скромні радянські хатки, залишки колишніх крамниць і Народний Дім. Сьогодні в ньому діє краєзнавчий музей. У дворі – стара липа, що пам'ятає ярмарковий гамір і вози з яблуками і мішками пшона.

Найвеличніша споруда містечка – церква святого Архістратига Михаїла. Це стримана неоготика архітектора Яна Саса-Зубжицького, розпочата 1912 року і завершена лише у 1939-му. Високі мури, стрілчасті вікна, тонкі контрфорси – і вся ця конструкція вже понад століття стоїть непорушно. Усередині – розписи Т. Вацика: фігури, орнаменти, декоративна мозаїка, що притихли на стінах, як давня молитва. Над входом – кам'яна постать, яка визирає з-під карниза і ніби запитує кожного: чи знаєш ти, куди ступив?

Поруч – стара ратуша. Вона стоїть просто і стримано: двоповерхова, без вежі і годинника, з аркадою на першому поверсі. Збудована 1925 року, вона слугувала осередком магістрату та символом місцевого самоврядування. Біля неї вирували торги, вирішувались справи, лунали голоси мешканців Тлустого, яке ще пам'ятало свої права і привілеї.

Церква Архістратиґа Михаїла у Товстому, 1912 – 1939 рр.

Трохи далі – костел, який першим кидається у вічі. Зведений із дрібного місцевого вапняку і пісковика, постав ще у 1741 році, освячений як храм Пресвятої Трійці. У 1912-му Теодор Тальовський, знаний львівський архітектор, ґрунтовно перебудував його, надавши стриману лінію і новий фасад у стилі неороманської еkleктики з елементами модерну. Повторно освячений у 1932 році, костел пережив Другу світову і кілька десятиліть пізнішої порожнечі. Колись тут на рік влаштували пологовий будинок, потім був сільський клуб із танцями і зборами. Стіни зберегли шари фарби, відбитки каблуків на дерев'яній підлозі і сліди того, як святиню перетворювали на тимчасовість. Лише у 2000-му храм повернули вірянам і переосвятили як костел святої Анни – тепер ним опікуються домініканці з Чорткова.

Та Товсте – це не лише храмове каміння. Тут збереглася пам'ять і про Бал Шем Това – засновника хасидизму, який деякий час служив рабином у містечку. Стара синагога не вціліла, але будинок рабина початку ХХ

століття ще стоїть. Похилені стіни, дерев'яні вікна, покрівля на кроквах – усе це зберігає відлуння великої духовної ідеї, що виросла на подільській землі. У його дворі весна досі пахне бузком, як сто років тому.

Ратуша у Товстому, 1925 р.

Іще один шар Товстого – це гончарство. Від середини XIX до початку XX століття містечко було відомим осередком кераміки на Поділлі: місцеві майстри працювали з сірою, червоною і білою глиною, яку добували на східній околиці села. Виготовляли горщики, тарілки, амфори і декоративні вази з ангобами – поливами, що робили посуд барвистим і міцним. Продукція товстянських гончарів продавалася не лише на місцевих ярмарках, а і за межами краю. Навіть сьогодні у містечку ще залишилися старі майстри, зокрема Василь Бардачевський, які зберігають тяглість цього ремесла.

Литячі: острів Ін-Янь на Дністрі

Від Товстого дорога тягнеться на північний схід – у бік Бучача, але, не доїжджаючи Язловця, звертаємо ліворуч на Литячі. Ми петляємо вузькою асфальтівкою, а далі – ґрунтовкою, крізь села, ніби торкаючись дрібних намистин Подністров'я. Шлях проходить через усі Литячі – довге, трохи розсипане поселення з традиційними хатами та широкими подвір'ями. Це одне з найчепурніших і мальовничих сіл на Дністрі: за кам'яними мурами – доглянуті обійстя, хатки з орнаментами, у дворах квіти, а серед садів – віковий дуб колоноподібної форми, пам'ятка природи.

На південно-східній околиці села, біля цього дерева, ми лишаємо авто. Далі – лише пішки. Але попереду те, що точно не вміститься у жодному описі.

Острів Ін-Янь на Дністрі біля села Литячі

З перших кроків уже відчувається, як щось змінюється в просторі. Стежка йде обережно вниз, між кущами і молодим лісом, і раптом – відкривається краєвид. Мов завіса спала з очей.

Нижче, у самому серці Дністрової чаші, між Тернопільським і Франківським берегами, лежить острів. Дивної форми, майже правильної. З висоти – це два півкола, що торкаються одне одного – мов символ Інь і Янь, викладений не пензлем, а водою, часом і травою. Природа, вочевидь, знала, що творить.

Цей острів з'явився у 1970-х роках, коли велика повінь розлила Дністер, залишивши серед води шматок суходолу. Але тепер це – одна з найпоетичніших точок усієї долини. Тут навіть вітер, здається, обертається за колом цієї форми.

Литячі. Острів Інь-Янь зблизу

Острів Інь-Янь – не лише географічна особливість, а відлуння балансу. Коли стоїш на кам'янистому виступі, що звисає над рікою, краєвид складається в одну гармонію. Півкруглі обриси острова, темно-зелені плями дерев, світлі смуги піску, синь води, яка поволі змінює відтінок залежно

від неба, – усе це виглядає кадром, що затримався в пам'яті ще до того, як ти його побачив.

Неподалік височіє велика травертинова скеля. Вище неї б'є джерело, а в самій стіні заховався монаший грот. До нього можна піднятися лише з певними навичками – але варто: переказують, що тут жив самітник, який спав на кам'яному ложі, застеленому сіном, і ходив босоніж. Кажуть, колись на цій скелі стояла церква, аж поки не впала у Дністер. Цей берег справді спокійний: у ньому легко впізнати відлуння давніх молитов.

В самому селі є костел 1887 року, заснований останніми власниками села Краснопольськими. Тепер він покинутий, його мури мовчать серед бур'янів. Натомість мурована церква святого Архістратиґа Михаїла, зведена 1828 року, доглянута і барвиста. Її подвір'я оздоблене яскравими кольорами, а найвні скульптури пофарбовані в теплий жовтий відтінок. Стара барокова постать Божої Матері тут пофарбована із синькою, тому має ніжно-блакитний колір. Це трохи дивакувате, але водночас щире і живе оформлення наче перегукується з характером села.

Язловець: ключ Поділля між фортецями, костелами та палацами

З Литячів повертаємось тією ж дорогою – назад до траси Товсте-Бучач. Лиш кілька кілометрів – і раптом асфальт починає в'юнитися між пагорбами, як гірський струмок. Перед нами серпантин, не типовий для Поділля, радше нагадує підйоми десь під Туркою чи у Ворохті. Круті повороти, зелені схили, що парують після дощу, – дорога впирається в горизонт, ховається за деревами, знову вигинається. Саме тут, серед цих несподіваних вигинів, починається Язловець – нині село з кількома сотнями мешканців. А колись це було місто, що називали «ключем Поділля».

Назва має кілька легенд: від «язу» – частоколу, в якому сиділи вартові («яз-ловці»), або ж від мисливця Яза, що заснував поселення біля трьох пагорбів і річки Язлівки. Найвірогідніше ж ім'я прийшло з географії: міцний пагорб біля повороту річки, що створював природну фортецю.

Перша письмова згадка про замок датується 1436 роком. Коли Поділля оговтувалося після татарських набігів, поляки закладали тут нове місто-фортецю. Микола Бучацький, перший польський воєвода Поділля,

заснував оборонний осередок, а його брат Теодор на укріпленні, що контролювало торговий шлях між Львовом і Молдавією, звів дерев'яну твердиню з кам'яною баштою. Вона стояла на пагорбі: з одного боку – скеля, з іншого – глибокий рів. Замок недаремно звали «ключем Поділля» – він фактично замикав долину і тримав під оком перехрестя шляхів.

Залишки замку в Язловці

Язловець виріс на вигнутому пагорбі, де Вільховець робить півколо, огортаючи містечко з трьох боків. У середині XV століття укріплення переходить у кам'яну фазу, а в XVI столітті за Юрія Язловецького перетворюється на справжній військовий центр. Юрій – політик першої величини: коронний гетьман, воєвода Руський і Подільський; воював, козакував, потрапляв у татарський полон. Саме він добудував замок: п'ятиярусна донжон-башта, стіни завтовшки до чотирьох метрів, триступеневі бійниці для перехресного вогню. Високо на третьому ярусі ренесансний портал, колись доступний лише через звідний міст, і досі зберігає родовий герб – кам'яний слід доби, коли Язловець був центром сили.

Місто зростало. У 1519 році Язловець отримав Магдебурзьке право і право на щорічний ярмарок, що згодом стане одним із найбільших на Поділлі. Вулиці забудовувалися вірменами, котрі розвивали торгівлю, і домініканцями, що змагалися за душі з кальвіністами – бо Юрій Язловецький із дружиною відійшли від католицизму.

Після Юрія замок успадкували його сини – Микола та Гієронім. Перший повернувся до католицизму, відкрив у місті школу та лікарню. Другий жив війною: обоз був його домом, кольчуга – одягом. Вони розбудовували замок, додавали бастей, корпуси, двори. У 1599 році тут з'явилася каплиця, ще один житловий корпус, і навіть нова бастея на три поверхи – її обриси і нині читаються серед руїн.

Але показовішим став 1648 рік: Язловець, уже у володінні Конєцпольських, витримав облогу козацького війська. Після того укріплення посилили – звели нижній замок із бастіонами, подвійними мурами і арковим проїздом, за тодішніми правилами фортифікації. Та до 1672-го край виснажили тривалі війни: шляхта виїхала, гарнізони рідшали, склади спорожніли. Коли на Поділля прийшло османське військо і упав Кам'янець, лінія оборони посипалася. Язловець не став винятком: місто прийняло умови і відчинило браму, тож османи розмістили тут залогу, заклали сади і виноградники біля мурів. Утрималися недовго: 1684 року Ян Собеський відбив Язловець. Турки пішли – і разом із ними відійшов останній подих величі: фортеця, що ще недавно стояла на рубежі, поволі занепадала.

XVIII століття принесло Язловцю нову архітектурну роль – цього разу палацову. Старий замок у верхній частині містечка поступово занепадав, а в його підніжжі, на основі нижнього замку, постає нова резиденція. Краківський каштелян і воєвода мазовецький Станіслав Понятовський, батько останнього польського короля, вирішив не відновлювати фортифікацію, а трансформувати її в оселю. До основного корпусу добудували два бічні крила – з'явився класичний П-подібний палац, що розкривався двором у бік гори, а з іншого боку виходив до парку.

Фасад прикрашав ренесансно-бароковий портал із колонами корінфського ордеру, масками і постатями вікторій. Сам портал був перенесений із руїн верхнього замку і нещодавно реставрований польськими майстрами. Над ним встановили барельєф із гербами Понятовських і Чарторийських, увінчаний хрестом і короною, а також девіз латинською: *Honestus rumor*

| ALTerum est patrimonium («Добра слава – другий спадок»). Цей напис і сьогодні читається над арковим проїздом.

Ренесансно-бароковий портал палацу (сьогодні – монастиря) у Язловці

Бічні крила палацу включили до свого об'єму частину колишніх оборонних стін нижнього замку. Усередині були просторі зали, бальна кімната, парадні сходи. На початку XIX століття палац почав занепадати, але ще довго залишався одним із найвишуканіших аристократичних осередків Поділля.

У середині XIX століття маєток перейшов до баронів Благовських. Вони рідко мешкали тут постійно, частіше організовували «маївки» і бали, збираючи місцеву шляхту. А вже 1863 року Кшиштоф Благовський передав палац с. Марцеліні Даровській – засновниці Згромадження Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. З того моменту палац став монастирем, школою та духовним центром, а парк, закладений ще за турків і Понятовських, був перетворений сестрами на впорядкований сад із алеями та склепом-усипальницею.

Марцеліна Даровська відкрила при монастирі школу для дівчат і безкоштовну початкову школу для дітей із навколишніх сіл. Вихованок учили не лише грамоти і катехизму, а і домашніх ремесел – шиття, кулінарії, ведення господарства. Цей новаторський для того часу підхід дав початок цілій генерації освічених подільських жінок.

Бальну залу палацу Марцеліна Даровська перетворила на каплицю, де в 1883 році було встановлено мармурову статую Діви Марії роботи скульптора Оскара Сосновського. Вона швидко здобула славу чудотворної, а в 1939 році була урочисто коронована примасом Польщі Августом Хльондом у присутності понад сорока тисяч прочан. Після війни статую перевезли до Шиманова під Варшавою, де вона зберігається і нині. У Язловці ж встановлено її копію.

Двір палацу-монастиря у Язловці

Сестри впорядкували старий парк, заклали нові алеї, збудували гробівець-усипальницю за римським зразком, де похована і сама Марцеліна Даровська (1827-1911). У 1996 році Папа Іван Павло II проголосив її блаженною.

Сьогодні монастир у Язловці діє знову: він поєднує реколекційний центр, дім паломника і музей, присвячений засновниці. Черниці дбають про дітей із навколишніх сіл, приймають переселенців та проводять духовні зустрічі.

Від монастиря стежка веде вище – до руїн костелу Успіння Пресвятої Діви Марії. Його звів Микола Язловецький для домініканців у 1589-1590 роках. Це був готично-ренесансний храм із високою вежею та напівкруглими каплицями, зведений майже на зразок оборонної споруди. Сьогодні він стоїть у руїнах: дах і склепіння обвалилися, але навіть залишки апсиди і ренесансних порталів зберігають вражаючу велич. У стінах ще видно сліди розписів, а під хорами – надгробок відомого композитора доби Відродження Миколая Гомулки. Костел ніби нагадує про час, коли Язловець був центром сили і духовного життя.

Язловець. Руїни домініканського костелу Успіння Пресвятої Діви Марії, 1589-1590 рр.

Ще далі – вірменська церква святого Миколая (1551). Вона стала осередком громади, що принесла сюди купецькі традиції зі сходу. У XVII сто-

літті до храму прибудували оборонну дзвіницю. Після переходу до греко-католиків церква відновилася і діє і досі. Її мури – це мовчазні свідки часу, коли вірмени становили одну з найзаможніших і найвпливовіших громад Поділля.

Єврейська громада Язловця залишила менше слідів: синагога не збереглася, але на півночі села ще лежать уламки старого кіркуту – ренесансні мадеви із сувоями та зірками. Це рештки того світу, який колись творив багатонаціональне обличчя містечка.

На північно-східному пагорбі височіє каплиця-усипальниця Блажовських (XIX ст.). Неоготика, трохи пошкоджена, але все ще вишукана. Звідси відкривається одна з найкращих панорам Язловця – долина з руїнами замку, палацом і вежами костелу.

Колишня вірменська церква у Язловці, 1551 р. з прибудованою оборонною дзвіницею

А якщо йти далі старою вуличкою повз вірменську церкву, можна натра-

пити на незвичний міст. Його арка ніби вигнута навскіс, немов дві руки складені «будиночком». Це рідкісний інженерний експеримент початку ХХ століття – «зигзагоподібний» міст, складений із простих арок, зсуених одна відносно одної. Він виглядає дивакувато і геніально водночас – ще один знак того, що Язловець умів дивувати навіть у дрібницях.

Бучач: місто шедеврів Пінзеля

Після Язловця ми повертаємо на трасу і рухаємося на північ – трохи більше ніж 15 км – і Бучач зустрічає нас обіймами долини річки Стрипи. Схили стають глибшими, як архівні шухляди історії, а води річки тихо, немов ховаючи таємниці, вказують шлях у минуле. Саме тут Стрипа розділяє Поділля і Галичину – рубіж, що дав місту своє ім'я: від «буча» – водної шалені, що вміла стрімко і рвучко змінювати настрої.

Бучач. Колишня площа Ринок з ратушею

На високому плоскогір'ї, над долиною, збереглися руїни замку. Споруджений на пісковикі, з мурами понад три метри завтовшки, він сьогодні схо-

вав частину свого готичного portalу, уламки якого досі видно серед трави і тіней.

Фортеця постала наприкінці XIV століття завдяки роду Бучацьких гербу Абданк – одній із найстаріших династій Поділля. Пізніше в її мури вписалися палац, вежі та господарські корпуси, зведені Потоцькими. Тут проходили ярмарки і лицарські зібрання, а головне – місто витримувало удари ворогів. У 1648 році козаки Максима Кривоноса так і не змогли взяти твердиню, у 1660-х її не здолали татари.

Найгучнішою сторінкою стала облога 1672 року. Османська армія султана Магомета IV, що здобула Кам'янець, підійшла до Бучача. Яна Потоцького в місті не було, і оборону очолила його дружина Тереза. Перекази розповідають: коли турки надіслали вимогу здатися, вона відповіла запискою «перемога над жінкою не принесе слави». Султан виявив шляхетність – прийняв дари, зняв облогу, але згодом саме під бучацькою липою уклали ганебний мир: Кам'янець і Поділля лишалися за Османами, Правобережна Україна переходила під їхній протекторат, а Польща мала щороку сплачувати 22 тисячі дукатів.

Через кілька років Ян III Собеський відновив війну. У 1675-му війська Ібрагіма Шишмана не змогли взяти замок, відступивши при звістці про підхід головних польських сил. Та вже наступного року інший османський полководець Ібрагім Шайтан здобув твердиню. Відтоді вона поступово втрачала військове значення.

Попри занепад, замок ще довго приваблював своєю красою. У XVII столітті Марія Могилянка-Потоцька за участі митрополита Петра Могили ініціювала відбудову укріплень і спорудження нового ренесансного палацу. Звідний міст, башти і масивні мури збереглися фрагментами. На початку XVIII століття тут оселився Миколай Базиль Потоцький, але замість повної реставрації влаштував у мурах дерев'яний палац. Згодом камінь розбирали на будівництва, і до наших днів дійшли потужні стіни, висока кругла башта та руїни палацу.

Підіймаєшся до руїн – і місто ніби стихає. Між кам'яними брилами згущується час: сонце торкає вапняк, повітря прозоре, а Стрипа внизу окреслює долину. Тут історія зібрана в кілька шарів – від перемог до зрад. Фортеця була робочою, не парадною. Вона витримувала набіги татар і

козацькі гармати, відбивала османів, коли місто було готове до оборони. Коли загроза відступила, мури поволі занепали. Та навіть у руїні замок лишається магнітом – простір, що притягує погляд і пам'ять.

Руїни замку у Бучачі

Сьогодні, стоячи тут, на високому плоскогір'ї, де колись походжали вартові, важко не озиратися. Панорама, що відкривається з Замкової гори, вражає: місто лежить у долоні, розсипане поміж пагорбів, які сходяться до Стрипи, мов до осі свого буття. М'які вигини вулиць, строкаті дахи кам'яниць, шпилі храмів, зелені островці дерев – усе це зливається в один безперервний простір, у якому час пливе інакше. Видно костел і ратушу, що височіє поміж забудови, видно монастир отців василіян зі стриманою величчю, яка контрастує з театральністю барокових фасадів. Далі – житлові квартали, що розходяться в різні боки, вплітаючись у ландшафт, як ріка вплітається у луки.

Історія Бучача вписана не лише у мури замку, церкви і ратуші, а і у дрібні, на перший погляд, деталі, які час залишив на околицях. Неподалік від

руїн замку, що зберігає у собі віки оборони, честі і занепаду, є джерело, з яким пов'язаний один із найбільш поетичних моментів міської легенди. У 1683 році, коли Бучач знову повернувся до складу Речі Посполитої, сюди завітав король Ян III Собеський. Це був рік його славної перемоги над турками під Віднем. Повертаючись із походу, він зупинився у місті та, за переказами, втамував спрагу водою з джерела біля підніжжя замкової гори.

Джерело і сьогодні струмує з тієї ж самої кам'яної стіни. Вона потемніла від часу, місцями осипалася, але на її тлі ще збереглося барельєфне зображення короля, і під ним – невелика ніша, де хтось залишив вазу з живими квітами. Місцеві називають його «джерелом Собеського». Ця деталь, що могла б загубитися серед щоденного міського ритму, насправді є символом глибшого – відлуння доби, коли королі ходили цими вулицями, а оборонні стіни ще були повними сили.

Ратуша у Бучачі зі скульптурами Пінзеля, XVIII ст.

Посеред майдану Волі у Бучачі стоїть споруда, що ніби зійшла з гравюри XVIII століття. Це знаменита Бучацька ратуша, яку вважають найгарнішою в Україні. Її не можна оминати: погляд сам зупиняється на вигинах скульптур, на витонченому орнаменті, на ідеальній симетрії барокового фасаду. Тут кожен елемент – не просто архітектурна прикраса, а жива частина задуму, втілення однієї великої амбіції.

Головним замовником споруди став Микола Потоцький – канівський староста і великий меценат, що мріяв зробити Бучач новою перлиною Речі Посполитої. Він поставив перед архітектором Бернардом Меретиним і скульптором Йоганом Георгом Пінзелем, «українським Мікеланджело», майже нездійсненне завдання: створити ратушу, красивішу за львівську. Поділяють, що архітекторів навіть заборонили одружуватися, поки він не завершить будівлю.

У 1750 – 1751 роках на центральній площі виросла двоповерхова споруда заввишки у 35 метрів, з багаторусною вежею та шпилем, що сягав 53 метрів. Вежа здіймалася над дахами, нагадуючи, хто тут господар. Шпиль втратили під час пожежі 1865 року, і хоча годинник повернули на місце у 2002-му, вежа досі зберігає відчуття втрати.

Фасади оздоблені пілястрами коринфського ордера: на головному їх шість, на інших – п'ять чи чотири. Над входом – картуш із гербом Потоцьких «Пилява» та ініціали фундаторів. Споруду увінчує витончений фронтон, а навколо – скульптури, більшість яких належать руці Пінзеля.

Тут він створив цілу епопею. Давид, що вражає Голіафа; Геракл, який душить Немейського лева; Нептун із тризубом; Феміда з вагою справедливості; навіть Запорожець – символ української волі. Усе – в русі, в емоції, в напрузі миті. Це не просто декор, а драма, застигла в камені. У XVIII столітті кількість скульптур сягала двох десятків. Частина згоріла, інші були знищені під час Першої світової війни: російські солдати стріляли по них із рушниць, розважаючись. Те, що вціліло, нині перебуває в музеях Львова.

Інтер'єри ратуші колись склалися з дванадцяти залів, з'єднаних гвинтовими сходами. У XIX столітті тут працювали органи міського самоврядування, згодом – магазини і квартири. У 1980-х у ній тимчасово розмістили краєзнавчий музей і дитячу художню школу. Та знову прийшов занепад.

Сьогодні триває реставрація – і місто чекає, коли усі скульптури повернуться на фасад, а шпиль знову здійметься над майданом.

Деталі декору ратуші у Бучачі

Колишня площа Ринок навколо ратуші, нині майдан Волі, зберігає в собі дух старого Бучача – містечка, що вміло поєднувало міщанський лад, Магдебурзьке право і галицьку архітектурну пишноту. Простір навколо ратуші, яка досі править за головний акцент, був осердям торгівлі, зібрань, ярмарків і судів. Тут сходилися вулиці з усіх куточків міста, і досі відчутна їхня невидима тяглість у хаотичному, але гармонійному розташуванні старих кам'яниць. Будинки стоять щільно, стіна до стіни, формуючи напівзамкнений периметр, як це було прийнято в містах із чіткою ринковою традицією. Хоч час змінює назви і фасади, майдан Волі лишається серцем Бучача – місцем, де кожен крок відлунує століттями.

Костел Успіння Матері Божої, поруч із ратушею, – бароковий роман, на-

писаний каменем і світлом. Його силует входить у міську панораму так природно, ніби стояв тут завжди: фасад стриманий, майже аскетичний, і саме тому виразний. За цим зовнішнім спокоєм – внутрішня енергія святині, що працює з простором, тінями та рухом.

На місці давнішого храму в 1761-1763 роках постала нова мурована святиня коштом Миколая Василя Потоцького. Первісний задум пов'язують із Бернардом Меретином – автором найближчих бучацьких шедеврів, – а будівництво довів до ладу надвірний архітектор Потоцьких Мартин Урбанік. Цей тандем дав костелові суголосність із ансамблем міста: храм не домінує силою, він підводить погляд до себе поступово, через ритм площі та перспективу вулиць.

Фасад – школа барокової стриманості: подвійні пілястри, гранчасті вази на аттику, герб «Пілява» над порталом як знак фундації. У тимпані – копія «Сікстинської Мадонни», ніби небесний суфлер, що нагадує: тут у провінційному середмісті тримається високий стандарт краси. Камінь працює як декорація для світла: зранку воно підкреслює вертикаль пілястр, опівдні виявляє об'єм карнизів, увечері знімає жорсткість ліній і робить храм м'якшим, ближчим.

Усередині вибухає власне бароко. Центральний поліхромний вівтар – бірюзово-білий, оперезаний позолотою – тримає на собі погляд і простір. Скульптури Йогана Георга Пінзеля з майстернею не просто прикрашають дерево – вони рухають повітря довкола: у постатях святих видно жест, сумнів, відвагу, зупинений подих. Бічні вівтарі підхоплюють цю драматургію, амбона та балюстрада презбітерію додають ритму; орнаменти, крилоподібні завитки, спалахи позолоти працюють як партитура. Тут емоція не прикриває віру – вона її артикулює.

Історія зламів теж прочитується в стінах. За радянських часів святиню позбавили функції: у навах тримали склад, а крипти переробили під котельню. Після 1991 року храм повернули громаді: відновили орган, відчистили інтер'єр, повернули кольори вівтарям. Світло знову ковзає лініями різьблення і підсвічує обличчя святих так, ніби хтось щойно зняв із них марлеву пелену.

Скульптури Пінзеля у костелі Успіння Матері Божої у Бучачі

Перед входом і сьогодні лежать турецькі ядра – короткий, речовий коментар до легенд про облоги. Біля стіни – невелике грото з фігурою Мадонни, інтонація подяки після довгого мовчання. І вся композиція храму – від герба на фронтоні до дерев'яної пластики вітварів – нагадує, що в Бучачі мистецтво і духовність не замикалися в іконопис; вони виходили в місто, у щоденний рух площі, у звички погляду.

Щоб дістатися монастиря василіян, треба залишити майдан Волі з його бароковою ратушею і пройти через міст над Стрипою. Дорога починає плавно підніматися вгору, і з кожним кроком місто розкривається інакше. З монастирського подвір'я відкривається одна з найкращих панорам: черепичні дахи, зелені крони, вигини вулиць, що розходяться від річки, немов гілки від стовбура. А десь унизу, між деревами, виблискує шпиль ратуші – ніби дякує тим, хто зберіг духовне джерело над містом.

Монастир отців василіян на горі Федір – це не лише архітектурна домі-

нанта, а і символ тяглості. Заснований у 1751-1753 роках за фундацією Миколи Потоцького, він від початку поєднував духовний центр і освітній осередок. Тут діяла семінарія та гімназія-інтернат, які дали Україні цілу плеяду діячів – серед них богослов Юліян Добровольський, філолог Іларіон Грабович, природознавець Семен Труш.

Храм Воздвиження Чесного Хреста, що входить до складу комплексу, збудований у стилі пізнього бароко. Його хрещатий план, симетрія фасадів і дві високі вежі-дзвіниці роблять його схожим на західноєвропейські храми, але в пропорціях є щось виразно подільське. Стриманість фасаду врівноважується багатством деталей: пілястри, карнизи, плавні лінії, які нагадують музику XVIII століття, застиглу у камені.

Бучач. Панорама монастиря василіян з Замкової гори

До ансамблю належать також корпуси келій (1751-1753), старовинна стайня, кухня і дзвіниця, зведена у 1854 році. Ліве крило увінчане вежею, що і сьогодні тримає у собі пам'ять століть. Усередині храму – справжній бароковий симфонізм: розкішний іконостас із темперним розписом та позоло-

ченими капітелями, прикрашений шістьма скульптурами Тараса Філевича. Бірюзово-білі постаті зберігають ту ж експресію, що і роботи Пінзеля: складки одягу, порухи рук, живий ритм віри, застиглої в дереві.

Монастир був не лише духовним, а і культурним центром. Тут друкували книги, навчали молодь, обговорювали політику і долю краю. У 1919 році саме тут відбулася нарада президента ЗУНР Євгена Петрушевича – історія цієї гори вміщує не лише молитву, а і боротьбу.

У 1946 році монастир закрили, семінарію ліквідували, а будівлі передали під сільськогосподарське училище. Лише у 1991 році василіяни повернулися сюди. Почалося відродження: відновили корпуси, відкрили реклекційний центр, а з 1995 року тут знову працює історико-філософський ліцей для майбутніх священиків.

За монастирським подвір'ям, ще вище на горі Федір, розташований старий некрополь Бучача. Це місце, де місто мовчить голосніше, ніж будьде. Стежка в'ється між похиленими хрестами і кам'яними плитами, вкритими мохом і часом. Тут спочивають кілька поколінь мешканців Бучача: шляхта, міщани, священики, звичайні городяни. Більшість написів – польською мовою, деякі – німецькою чи латинською, але серед них трапляються і українські. Це своєрідна кам'яна хроніка міста, в якій відчувається його багатонаціональне минуле.

Серед могил трапляються справжні витвори мистецтва: ангели з розпростертими руками, скорботні мадонни, герби родів, вирізані у вапняку, що вже кришиться під дощами. Є родові склепи, оздоблені колонами і декоративними фризми, але є і прості хрести, врослі у землю. Деякі гробівці розкриті часом: вибиті двері та тріщини у склепах нагадують про невідворотність забуття, але водночас створюють відчуття, що минуле все ще поруч.

Особливою атмосферою дихає каплиця-усипальниця Потоцьких, що стоїть тут у руїні. Її арки обвалилися, але в обрисах і досі впізнається велич, з якою будували навіть останній прихисток для тіла. Сьогодні це не лише поховання аристократів, а і пам'ятка, що нагадує: історія міста продовжує себе навіть у тлінні.

Коли піднімаєшся ще трохи вище між могилами, крізь крони дерев відкривається панорама Бучача: видно шпилі монастиря, барокову ратушу,

куполи храмів і звивисті вулички. Це враження особливе – ніби місто простягається вниз як долоня, а цвинтар на горі стає точкою, де земне поєднується з вічним. Тут відчуваєш, що це не просто кладовище, а жива пам'ять Бучача, викарбувана в камені і у мовчанні дерев, що шумлять над могилами.

Бучач. Старовинний цвинтар на горі Федір

Бучач має ще одну особливість, яка вирізняє його серед інших подільських містечок. Це – скульптури Йогана Георга Пінзеля просто неба. На перехрестях вулиць, серед сучасних будинків і електропроводів, зненацька з'являються постаті Божої Матері чи святого Яна Непомуцена. Вони стоять не як музейні експонати, а як живі свідки минулого, вбудовані у щоденний ритм міста.

Кожна з них має динаміку, напругу і емоцію, властиву лише Пінзелю. Його святі не суворі і відсторонені, а сповнені людських почуттів. У поглядах – тривога, у жестах – сила, у складках одягу – рух. Це не застигли символи, а драма в камені, яка триває вже понад два з половиною століття.

Найвідоміша з таких фігур – статуя святого Яна Непомуцена. Вона стоїть на вулиці Чортківській, біля мосту, який веде у передмістя Підзамочок. Святий у рясі з хрестом у руках наче схиляється над рікою, благословляючи її течію. У 2009 році скульптуру відреставрували і повернули на місце, і тепер вона знову зустрічає подорожніх, як це було триста років тому.

Є і інші придорожні фігури: Божа Матір із дитям, святі у традиційних барокових позах. Частину з них відновили лише останніми десятиліттями, за старими світлинами чи описами. Але навіть копії не зменшують враження: у цих образах все одно відчувається «пульс Пінзеля».

Бучач. Придорожня фігура Яна Непомуцена авторства Пінзеля

Те, що скульптури не замкнені в музеї, а залишаються на вулицях і площах Бучача, робить їх унікальними. Вони продовжують бути частиною міського простору, свідками історії, які пережили війни, руйнування і байдужість. І саме завдяки цьому місто дихає мистецтвом – не в залах і ката-

логах, а на ходу, на кожному кроці.

Ще одна святиня, пов'язана з творчістю Пінзеля, – церква Покрови Пресвятої Богородиці, зведена у 1764 році за проєктом архітектора Бернарда Меретина. Скульптурне оздоблення виконав Йоган Георг Пінзель, і саме тут їхній дует знову створив гармонійний бароковий ансамбль. Стриманий фасад із пілястрами контрастує з динамічними інтер'єрами: головний вівтар прикрашали скульптури ангелів і святих, що ніби рухалися і молилися разом із вірянами.

У ХХ столітті храм пережив складну долю: за радянських часів тут діяв музей, а частину унікальних робіт Пінзеля вивезли до Тернополя та Львова. Лише у 2010 році діаконські врата його авторства повернули до святині. Сьогодні церква знову діюча: у її просторі відчувається і сила барокового мистецтва, і жива духовність, що знову наповнює храм молитвою.

Бучач. Колишня вілла Губнера, 1897 р.

Крім барокових шедеврів, у Бучачі варто звернути увагу і на забудову кін-

ця XIX – початку XX століття. Тут, серед вузьких вуличок, збереглися вілли та міські садиби, які додають місту особливого європейського шарму. Найвідоміша з них – вілла Губнера (1897 рік) по дорозі до монастиря василіян, зведена за проєктом архітектора Джованні Батісти Феррарі. Її високий дах, різьблені дерев'яні віконниці і тераси на кованих опорах нагадують гірські вілли Австро-Угорщини. Сьогодні тут розташована музична школа – і дзвінки голоси дітей додають старій будівлі нового життя.

На вулицях Шкільній і Шевченка збереглося ще кілька зразків міської сецесії. Це колишні кам'яниці, вілли та громадські споруди, зокрема будинок товариства «Сокіл» (1902-1903), де колись відбувалися театральні вистави, спортивні події і національні зібрання. Його фасад прикрашений арковими вікнами та характерною пластикою сецесійних ліній. Інші кам'яниці, хоч і скромніші, теж мають елементи модерну: асиметричні балкони, ковані огорожі, стилізовані рослинні орнаменти.

Серцевина Бучача зберегла майже недоторкану структуру старого міста: вузькі вулички, будинки зі шпильастими дахами, балконами на кованих кронштейнах і ретельно оздобленими фасадами. На зміну середньовічній площі Ринок прийшов сучасний майдан Волі – вже не такий виразний композиційно, але сповнений духу часу. Деякі споруди нагадують прибалтійські квартали, інші – міжвоєнні маломістечкові модернові експерименти. Подекуди ще видно вивіски з 1990-х, але і під ними вгадується автентична архітектура. Тут усе близько – і час, і простір, і пам'ять. А на горизонті, поміж дахами, завжди маячить ратуша – мов наглядач і опікун цього історичного міського ландшафту.

Підзамочок: фортеця над каньйоном Стрипи

З Бучача їдемо або йдемо пішки дорогою на північ – вулиця Грушевського веде нас уздовж давньої забудови, перетинає передмістя, і вже за півгодини неспішного ходу відкривається вигляд на Підзамочок – село з гордим і поетичним іменем, що одразу вказує на його функцію і роль. Тут, на краю гори, над каньйоном Стрипи, здійснюються до неба мальовничі руїни замку – мов збережений фрагмент середньовічної драми, втиснутої в червонуватий пісковик.

Фортеця зведена на початку XVII століття Яном Кшиштофом Бучацьким-

Творовським як bastiонна резиденція з укріпленням у стратегічно важливому місці – там, де річкова долина утворює природний бар'єр. Будували її з того ж червоного пісковика, що і замок у Бучачі, і цей теплий, «живий» камінь надає руїнам напрочуд органічного вигляду в ландшафті. План замку мав форму неправильного багатокутника, спрямованого гострим кутом у бік Стрипи, хоча деякі дослідники вважають його «широким чотирикутником». На півночі, між двома вежами, збереглися залишки житлового палацу: ще можна розгледіти сліди камінів, віконних отворів, фрагменти міжповерхових перекриттів. І над усім цим – мовчазна башта, що колись стежила за підходами з долини.

Залишки замку Бучацьких-Творовських у Підзамочку

Стіни замку сягають чотирьох-шести метрів заввишки, з численними бійницями та місцями збереженою штукатуркою на пісковиках. Найкраще збереглася в'їзна брама – справжня перлина фортифікаційної пластики. Вона прикрашена гербом «Пилява» та латинським написом із датою 1600 року. Тут колись піднімався міст – його механізм відтворили в надбрамній вежі, куди нині можна зайти. Над брамою і досі видно фундаційну таблицю з

гербом власників – Бучацьких-Творовських.

Як і замок у Бучачі, ця фортеця зазнала страшних втрат. Від козацьких штурмів під час Хмельниччини її ще рятувала відвага і арсенал, але вже в 1672 році замок зазнав сильного удару, а в 1676-му турецьке військо Ібрагіма Шайтана фактично зруйнувало його, після чого він остаточно втратив оборонне значення. У XVIII столітті замок уже стояв у руїнах, а в його стінах навіть деякий час діяла папірня. Впродовж наступних століть мешканці села розбирали замкові мури на будівельний матеріал, влаштовували тут футбольне поле, а іноді просто використовували простір як смітник.

Та останніми роками ситуація змінилася. У 2008 році замок передали Національному заповіднику «Замки Тернопілля». Було проведено консерваційні роботи: надбудували приміщення над брамою, встановили двері, укріпили частини мурів. Місцеві ентузіасти розчистили територію, замкнули ворота на замок – ключі можна взяти у чоловіка, що мешкає біля входу і охороняє руїни. Він же з радістю проведе коротку екскурсію. Всередині замку вже можна побачити не тільки стіни, але і упорядкований простір колишнього палацу, де відкрили численні деталі з інтер'єру – у тому числі графіті, залишені мандрівниками півтора-два століття тому. Ці написи в камені – це тихі шепоти з минулого, що продовжують звучати крізь століття.

Зі стін відкривається вражаюча панорама. Внизу Стрипа петляє між обривистими берегами, створюючи глибокий каньйон. На південь – силуети Бучача, з ратушею, монастирем і костелами, а ближче – тихі вулички Підзамочка. Все це – у золотому світлі, що пробивається між кам'яних мурів, сплітається з історією, обростає легендами. Замок, хоч і в руїнах, живе – не лише як об'єкт спадщини, а як місце сили, де камінь промовляє голосами минулого.

Звенигород: модерновий силует серед подільських просторів

Продовжуючи мандрівку долиною Стрипи від Підзамочка, дорога незабаром приводить до невеликого села з гордим і співзвучним історії Поділля іменем – Звенигород. Усього два кілометри північніше, і ти вже серед його хат, розкиданих на пагорбах між схилами над рікою. Село виникло ще

в XVI столітті, належало спершу родині Бучацьких, а потім перейшло до Потоцьких. Попри давню історію, тут не збереглося ані замків, ані старих оборонних споруд, однак є інший скарб – незвичний для цих місць модерновий костел.

Звенигородський костел має кілька назв, у джерелах його згадують як костел Святого Духа і святого Йосафата. Споруджений у 1934 році, він став архітектурним експериментом у самому серці Поділля. Є версія, що первісна парафіяльна каплиця під тим самим титулом діяла тут ще з кінця XIX століття – близько 1889 року, а вже в 1930-х на її місці постала сучасна будівля. Точна дата дискусійна, але безсумнівно: храм був одним із найпізніших римо-католицьких сакральних об'єктів, зведених у цих краях перед війною. Він належав до парафії Успіння Пресвятої Діви Марії в Бучачі і був філіальною святиною для місцевої громади.

Костел Святого Духа і святого Йосафата у Звенигороді, 1934 р.

Архітектура костелу вирізняється серед подільських храмів. Це поєднан-

ня модерну, ар-деко та навіть відлуння романіки: витягнуті овальні вікна, плавні декоративні лінії, скульптура Діви Марії над входом, що стоїть на змії, дві приземкуваті вежі з круглими вікнами та цибулястими шоломами куполів. Головний фасад вінчає фігурний фронтон. Усе це виглядає дуже колоритно – ніби архітектор свідомо прагнув відійти від подільських традицій і надати селу обличчя, що перегукувалося з європейськими течіями 1930-х років.

Та доля костелу була трагічною. Після Другої світової війни його закрили і перетворили на склад – спершу зерна, а згодом мінеральних добрив. Унаслідок цього з інтер'єру практично нічого не лишилося. Старий дерев'яний вівтар, що і досі видно у напівзруйнованій апсиді, – лише тінь колишньої святині. В апсиді обвалився поміст, завалилися хори, а декоративні елементи, зокрема різьблені скульптури, розсипалися на уламки.

На початку 2000-х років костел повернули римо-католицькій громаді. Тоді в середині навіть з'явилися риштування, частково прибрали сміття, але брак коштів не дозволив розгорнути серйозну реставрацію. З того часу храм стоїть замкнений і поступово знову руйнується.

Трибухівці: костел на роздоріжжі часу

Продовжуючи маршрут із Бучача в напрямку Чорткова, неможливо оминути велике село Трибухівці – важливий населений пункт, розташований на схід від Бучача. Його історія сягає щонайменше XVI століття, а перші письмові згадки пов'язані з подіями 1672 року, коли мандрівник Ульріх фон Вердум описував ці місця у своєму подорожньому щоденнику.

У різні часи село мало різних власників. У першій половині XIX століття ним володіла вірменська родина Кшистофовичів, яка сприяла розвитку місцевої громади. Наприкінці століття маєток перейшов до роду Городиських гербу Корчак. Вони звели тут палац у стилістиці еклектики, прикрашений колонами та терасами. На жаль, ця резиденція не збереглася – сьогодні про неї нагадують лише архівні фотографії та опис у спогадах місцевих жителів.

Та головною архітектурною домінантою Трибухівців є не палац, а костел, що височіє при дорозі на Чортків. Це святиня, яка розповідає про витривалість і віру громади. Ще у XVIII столітті тут діяла парафія, що входила

до складу Устенського деканату. У 1763 році звели перший мурований костел, освячений архієпископом Вацлавом Сераковським на честь Успіння Пресвятої Диви Марії. Він простояв понад півтора століття, поки громада не вирішила звести новий храм.

Будівництво сучасного костелу розпочалося у 1904 році і тривало з перервами майже два десятиліття. Завершили його у 1923-му. Храм постав із місцевого сірого пісковика з оригінальними цегляними вставками. Його витягнутий силует увінчаний гостроверхим шпилем, що і нині добре видно з дороги. Поруч височіє кругла башточка з шатровим дахом, яка додає будівлі романтичної нотки, характерної для міжвоєнної сакральної архітектури Галичини.

Трибухівці. Костел Успіння Пресвятої Диви Марії, 1763 р.

Двір костелу обнесено кам'яними стовпчиками з кованою огорожею, а алея з кипарисів веде до входу, створюючи врочисту атмосферу. Усередині були вітгарі, дерев'яні хори, вітражі – більшість із цього втрачено, але сама будівля зберегла свою монументальність.

Після Другої світової війни костел, як і більшість святинь у регіоні, був зачинений. Довгий час його приміщення використовувалися не за призна-

ченням. Лише з настанням Незалежності святиню повернули вірянам. У 1993 році храм відновили і переосвятили на честь Матері Божої Неустанної Допомоги.

Сьогодні костел знову служить парафіянам і є своєрідною візитівкою Трибухівців. Його шпиль, що здіймається над дорогою, символізує поєднання минулого і сучасності – нагадуючи, що навіть після століть випробувань громада зберегла свою святиню.

Цей маршрут залишає після себе особливий слід. Червоногород із його водоспадом і червоними мурами, Ін-Янь на плесі Дністра, Язловець з його замковими легендами, Бучач – місто мистецтва і давніх укріплень – усе це ланцюг місць, які не губляться в дорозі, а запам'ятовуються. Ми залишаємо за спиною Подністров'я і вирушаємо далі – до Чорткова, де чекає наступна історія. Але ця мандрівка – одна з тих, що збирають Поділля в єдину мозаїку: де кожен фрагмент важливий і живе своїм неповторним голосом.

Статус храмів і доступ

Червоногород. Замкові руїни та водоспад – відкриті для огляду, без постійного нагляду; залишки костелу та каплиці – недіючі, частково аварійні.

Товсте. Церква Архистратига Михаїла – діюча греко-католицька; костел – діючий, старий рабинський будинок – приватна власність, зовнішній огляд; форт – залишки на приватній ділянці, огляд з вулиці.

Литячі. Доступ вільний, стежки до острова та скелі – піші, у дощову погоду слизькі; грот – без обладнаного спуску, відвідування з обережністю.

Язловець. Замок – огляд зовнішній; монастир сестер Непорочного Зачаття – діючий, відвідування за погодженням; костел святого Миколая – руїна, огляд зовнішній.

Сайт Язловецького монастиря: <https://klasztorjazlowiec.pl/uk/>

Бучач. Костел Успіння Матері Божої – діючий, відкритий у денний час; ратуша – огляд зовнішній; монастир василіян – діючий, територія частково відкрита; замок – руїни, вільний доступ.

Сайт монастиря василіян у Бучачі: <http://osbm-buchach.org.ua/>

Підзамочок. Замок – руїни, територія впорядкована, доступ за погодженням з власником ключів.

Звенигород. Костел Йосафата – занедбаний, триває повільна реставрація, огляд зовнішній.

Трибухівці. Костел Успіння – діючий, відкритий під час богослужінь.

Маршрут 10: Чортків: під двома ратушами і тінню костелу святого Станіслава

Міський маршрут кварталами Чорткова з оборонними і сакральними домінантами та австрійськими віллами. Маршрут прогулянки такий: Горішня Вигнанка → Долішня Вигнанка → міст на Сереті → площа Ринок → костел святого Станіслава → вул. Степана Бандери → квартали австрійських вілл → пішохідна Шевченка → майдан Незалежності → завершальний оглядовий пагорб поблизу автостанції. Усе пішки.

Чортків. Дерев'яна ратуша та костел святого Станіслава

Основні зупинки

Вигнанка. Покровська церква і джерело, замок Гольських, підйом на Вигнанську гору з панорамою міста, дерев'яна Вознесенська церква.

Площа Ринок. Стара ратуша з фахверковою вежею, торгові ряди, середньовічний квартал.

Костел святого Станіслава. Домініканський неоготичний храм архітектора Яна Саса-Зубжицького.

Вул. Бандери. Казначейство, колишня пошта, «Сокіл», Окружний суд, монастир сестер милосердя.

Майдан Незалежності. Нова ратуша у стилі конструктивізму, «будинок Петрушевича», новий храм у вигляді тризубу.

Синагоги. «Нова» у мавританському стилі на вул. Шевченка і «Стара» на вул. Гоголя.

Успенська церква. Дерев'яний храм у двориках.

Австрійські вілли. Ансамблі на кількох вулицях – каталог міської сецесії.

Замок Чорткова: історія міста в камені

Чортків – місто, яке вже своєю назвою викликає усмішку або подив. Колись її намагалися змінити, прагнучи знайти щось богоугодніше, на кшталт «Богородичного». Але це місце – не про демонів і не про страхи. Це місто, яке живе поміж легендою і щоденністю, і навіть його назва – лише черговий подільський міф. За переказами, воно і справді могло отримати ім'я від одного з перших власників – Єжи Чартковського, що, мовляв, збудував тут дерев'яний замок наприкінці XIV століття. Однак достеменно відомо інше: ще 1427 року в документах згадується назва Чартковіце – поселення, що належало до Тереховлянського повіту. І, як це часто буває на Поділлі, справжнє походження імені загубилося десь між легендою і реальністю.

Та місто від самого початку знало, що таке переплетіння культур і традицій. Від кількості храмів різних конфесій тут іноді паморочиться в голові: лише тих, яким понад сто років, у Чорткові – кілька. І кожен із них – живий, діючий: православна церква, костел, старовинна синагога. Важко знайти в Галичині інше місто, де люди так завзято і щиро будують нові храми, не зважаючи на те, що старі стоять ледь не на кожному кроці.

Мій перший чортківський ранок припав на неділю. Дзвони і гучномовці кількох церков зливалися у відлуння у вузьких вулицях довкола Ринку.

Вийшовши з готелю біля центру, я побачив порожні фасади і відкриті церковні подвір'я: ті, кому не вистачило місця всередині, слухали Службу з тротуару. Для мене, вихідця зі Східної України, це радше нагадувало міста Близького Сходу, де молитва розливається кварталами. Я пішов у бік площі Ринок, щоб відчуті, як місто живе цим недільним ритмом.

Як і годиться для подільського містечка, історія Чорткова почалася із замку. За переказами, перший дерев'яний стояв на лівому березі Серету, під горою Вигнанка. І це вже тоді було рішення незвичне: фортеці зазвичай будували на висоті, а тут – у низині. Вибір, що визначив її подальшу долю – замок не раз і не два брався штурмом, переходив з рук у руки, і врешті так і не став неприступним бастионом.

Замок Гольських у Чорткові в процесі реставрації

Минуло більше двохсот років, і новий власник Чорткова – подільський і руський воєвода Станіслав Гольський – вирішив зробити з дерев'яної твердині кам'яну. У 1610 році, за збереженими згадками, почалося будів-

ництво замку з масивного пісковика. За описами реконструкцій, він мав вигляд неправильного п'ятикутника з кількома наріжними баштами. І хоч камінь додав фортеці ваги, її розташування під горою і далі залишалося слабким місцем.

На той час оборонна споруда вже не могла бути просто бастіоном – вона мала бути і резиденцією. На подвір'ї замку з'явився ренесансний палац, витягнутий уздовж західної стіни. Аркадні галереї, відкриті сходи, хрестові та напівциркульні склепіння на першому поверсі, житлові кімнати на другому. У залах палацу, за припущеннями, були фрески на світські теми – залишки оздоблення, що перетворювали інтер'єри на прикрасу епохи.

Але і цей замок оборонявся недовго. У 1648 році під його стінами з'явилися полки Максима Кривоноса. Штурм. Місцеве ополчення на чолі з кушніром Северином Настільним не змогло втримати твердиню. Польські шляхтичі потрапили в полон. Через сім років історія повторилася. У 1655 році московські стрільці та козаки здобули замок після триденної облоги. Його тодішній власник – ротмістр Павел Потоцький – потрапив до московського полону і пробув там чотирнадцять років. Історики згадують, що в неволі Потоцький був у милості в царя, одружився вдруге і залишив по собі кілька мемуарних творів про Московію.

1672 року замок опинився в руках турків. У той час, коли Поділля стало частиною Османської імперії, в його стінах розмістилася резиденція субпаші Подільського пашалику. Та у 1683 році твердиню знову відбили – повернули Потоцькі. Але епоха оборонних фортець минала, і замок у Чорткові поступово втрачав військового значення. У XVIII столітті башти стали частиною палацових ризалітів, а між ними збудували терасу з підвалами. Західний фасад, що виходив у двір, виглядав уже скоріше як панська садиба, ніж фортеця.

Пізніше замок опинився у власності Садовських, які у 1779 році передали його австрійському уряду – під тютюнові склади. Частину приміщень здавали в оренду, частину просто покинули. У 1863-му в мурах замку інтернували польських повстанців. А на початку XX століття пам'ятка вже тривалий час перебувала в руїнах. Польський уряд спробував відновити її як туристичний об'єкт, але не встиг. Після Другої світової тут діяли автобаза та газонасосна станція. За радянських часів на території навіть відкрили газову заправку. І лише міцність каменю, закладеного кілька століть тому,

врятувала замок від остаточного знищення.

Уже в наші дні Чортківський замок опинився під опікою Національного заповідника «Замки Тернопілля». У 2019 році тут розпочали реставраційні роботи – частину мурів відновили, укріпили фундаменти, накрили дахами. Одна з башт і досі лишається без покриття. Дехто з фахівців критикує ці роботи – через поспіх і використання несправжньої черепиці нові конструкції створюють тріщини в старих мурах. Після початку повномасштабної війни реставрацію зупинили, і замок закрили для відвідувачів. Проте сам факт, що після століть занепаду сюди повернулися майстри – не з мечами, а з проєктами і мулярськими кельмами – вже дає надію.

З сусідньої гори Вигнанка замок виглядає інакше, ніж упритул. Мури охоплюють подвір'я, дві наріжні башти виступають вперед, ніби все ще пильнують свої боки. Південно-західна збереглася найкраще – п'ятикутна, із двома ярусами і підвалом, який тримає на собі масу каменю. Північно-західна – чотиригранна, нижча, але не менш виразна. Бійниці, розташовані на стінах і баштах, ймовірно, давали змогу вести перехресний вогонь. Сьогодні вони мовчать, але їхній вигляд усе ще несе відгомін минулого.

Вид на замок у Чорткові з Вигнанської гори

Подейкують, що з-під замку ведуть підземні ходи – аж під Серет, до Більче-Золотого. Археологи цього не підтверджують. Але на Поділлі – якщо щось не доведено, це ще не означає, що його не було.

Вигнанка: панорама міста з пагорба

Це місцева історія, яку Чортків береже майже непомітно для мандрівника, що квапиться у саме місто. Замок Гольських стоїть не в центрі Чорткова, не на парадній площі і навіть не на високому березі. Він виріс у Долішній Вигнанці – колишньому приміському селі, яке тепер увійшло до міста і розляглося на лівому березі Серету. Саме тут, під горою Вигнанка, поруч із замковими мурами, зберігся один із тих храмів, які для Чорткова стали майже характерною рисою.

Панорама Чорткова з Вигнанської гори

Покровська церква під своїми позолоченими банями не виглядає старою. Вона і справді – наймолодша з давніх храмів Чорткова. Зведена на кошти парафіян у 1904 – 1907 роках, вона одразу отримала в народі прізвисько «полкової». Церква мала б стати звичайним парафіяльним храмом, та незабаром після освячення на подвір'ї сталося те, що завжди додає святині особливого статусу: забило джерело, яке одразу ж назвали чудодійним. Поруч звели капличку на честь Божої Матері.

У 1944 році війна прийшла сюди так близько, що сталося майже неймовірно. У церкву влучив німецький снаряд. Вибухом знищило все довкола,

і капличку теж. Та ікона Богоматері, що стояла біля джерела, залишилася неушкодженою. Кажуть, саме в цю мить біля каплички стояв радянський солдат – і він не отримав навіть подряпини. Сьогодні джерело б'є тут і далі, пригорнуте кам'яною стінкою, обрамлене квітами, під живим потоком води, яку люди п'ють, мов благословення.

Від цієї церкви починається дорога на Вигнанську гору – ту саму, що зберігає панораму всього Чорткова. Стежка тягнеться над замком, повз джерело, вище і вище – не надто круто, але вперто. Десять-п'ятнадцять хвилин підйому – і ти на одній із найвражаючих оглядових точок Тернопільщини. Дорога вузька, ґрунтова, подекуди кам'яниста: автівкою сюди підійматися не завжди просто. Легше йти пішки або об'їхати з боку траси на Тернопіль, через Горішню Вигнанку. Саме звідти, з невеличкого села над Чортковом, відкривається той самий вид, який не відпускає навіть після десятка побачених фотографій.

Справжня панорама Чорткова відкривається поступово. Спершу з-за дерев виринають золоті бані Покровської церкви, а поруч розгортаються мури замку Гольських, які з цієї точки видно майже повністю. Руїни стін тягнуться ламаною лінією вздовж схилу, окреслюючи внутрішній двір; із цієї висоти здається, що вони обводять не камінь, а порожнечу минулого.

Ще далі, на правому березі Серету, місто розливається усією своєю давньою забудовою. Погляд ковзає вниз, до масиву середмістя, де височіє костел святого Станіслава з його гостроверхим шпилем, що здіймається над дахами будинків, немов тонка стріла. Поруч із ним – стара ратуша з дерев'яною вежкою, яка і досі виглядає так, ніби чекає міського голову зі срібним ланцюгом на шії. Весь цей ансамбль – середина Чорткова, його нерв і серце.

Трохи ліворуч погляд вихоплює найбільший із нових храмів міста – катедральний собор святих апостолів Петра і Павла. Сучасний, білий, із чотирма вежами, він чітко виділяється на тлі щільної міської забудови. Він – як знак того, що місто живе, змінюється, росте, але не забуває про своє коріння. За ним, майже гублячись серед дахів, ховається синагога – її просторий прямокутник з характерними вікнами легко впізнати, якщо знаєш, куди дивитися.

Чортків. Вид з Вигнанської гори на середмістя з костелом святого Станіслава

І, нарешті, лінія пагорбів за містом – з обрисами високих берегів Серету, з полями, що простягаються до горизонту, з зеленим обрамленням Чорткова. Все це – як жива карта, де кожен поворот вулиці, кожен дах, кожен храм мають свою історію.

Коли спускаєшся з Вигнанської гори вниз, дорога веде тебе назад до Долишньої Вигнанки. І перш ніж перейти міст через Серет, варто звернути праворуч, на вулицю Залізничну. Вона веде до вокзалу – старій двоповерхової будівлі, зведеної ще за австрійських часів. Стримана, практична, вона зберегла в собі дух того періоду, коли сюди приходили потяги зі Львова, а на перонах стояли люди в капелюхах і з валізами.

По дорозі до вокзалу, з лівого боку, стоїть одна з найцікавіших дерев'яних церков Поділля – церква Вознесіння. Її можна і не помітити відразу, заховану поміж сучасних будинків. Але варто тільки наблизитися – і вона зачаровує своїм виглядом. Три високі верхи з заломами, витягнутий бабинець, піддашся на фігурних кронштейнах – усе це створює образ храму, який зберігає в собі і мистецтво, і молитву, і пам'ять про покоління. Цен-

тральний купол здіймається над іншими двома, ніби бере їх під свій захист. Дзвіниця, хоч і відбудована в 1990-х, органічно доповнює ансамбль. А інтер'єр – теплий, з домотканими рушниками, іконами і старими дерев'яними лавами – ніби запрошує не просто зайти, а залишитися хоча б на хвилину в тиші.

Чортків. Дерев'яна Вознесенська церква, 1717 р.

Церква Вознесіння стоїть тут із 1717 року – довершений зразок подільської дерев'яної архітектури. Вівтар зорієнтований до Серету, а сама святиня збереглася майже у первісному вигляді, без відчутних перебудов. Її силует стриманий і виразний, із чіткою грою об'ємів. Усередині – новий, але вишуканий різьблений іконостас; у дбайливо відновленому інтер'єрі з'явилася ікона українських страсотерпців – точний штрих до живої пам'яті.

Оглянувши храм, ми повертаємося на початок вулиці Залізничної, перетинаємо міст через Серет – і ступаємо на правий берег, у саме серце Чорткова. І це вже зовсім інший світ – про який варто розповідати окремо.

Стара ратуша та площа Ринок

Перейшовши міст через Серет, ми відразу опиняємося на перехресті, з якого відкривається найвпізнаваніший чортківський краєвид: погляд одразу вихоплює шпиль костелу святого Станіслава і фахверкову вежу старої ратуші. Це перше, що бачить мандрівник, ступивши на правий берег, і перше, що запам'ятовується надовго. У місті, де кожна вулиця має свою історію, саме це місце стало справжнім ядром, довкола якого сходиться Чортків.

Чортків. Площа Ринок та стара дерев'яна ратуша, 1905 – 1908 рр.

Важко було б уявити найгарніше місто Тернопільщини без найгарнішої ратуші. І Чортків тут не підвів. Ба більше – це єдине місто, яке може похвалитися одразу двома ратушами. Але саме стара, початку XX століття, стала справжньою візитівкою. Секрет її появи криється в особистій історії чортківського бургомістра Людвіка Носса. Людина, яка не тільки керувала містом, але й, здається, мала тонкий смак і любов до деталей. Носс вчився фармакології у Швейцарії та Данії – і, вочевидь, саме там перейнявся симпатією до європейського стилю фахверкових будиночків із

гостроверхими дахами та дерев'яними балками. Повернувшись у Чортків, він втілює цю любов у камені та дереві.

Будівництво старої ратуші тривало з 1905 до 1908 року. В її основі – двоповерхова кам'яна споруда з торговими рядами. Але найголовнішою окрасою став її чотиригранний годинниковий шпиль із фахверковими конструкціями, що виріс із центру будівлі, мовби вирубаний із мрій Носса про далекі швейцарські містечка. Шпиль увінчує флюгер у вигляді півня, а чотири циферблати годинника дивляться в різні боки світу. За місцевими переказами, годинниковий механізм було виготовлено спеціально для Чорткова у Швейцарії. Попри свій вік, він досі працює, залишаючись одним із небагатьох діючих міських годинників початку ХХ століття на Тернопільщині.

Ратушна вежа – не єдина її особливість. По периметру першого поверху торгових рядів тягнеться дерев'яна галерея, спираючись на тонкі та подібні стовпи. Вона створює відкритий прохід для містян і додає будівлі легкості. Балкон здається настільки прозорим, що візерунок дерев'яних конструкцій більше нагадує мереживо, ніж архітектурну деталь. Торгові ряди і сьогодні використовуються за призначенням – магазини, крамниці, кав'ярні заповнили їх так само щільно, як і сто років тому.

Ратушу давно полюбили і кінематографісти. Її шпиль, вулички довкола, балконні арки можна побачити у кількох відомих стрічках – серед яких «Вершники», «Діти підземелля», «Квартет Гварнері», «Вишневі ночі». Можливо, тому і сама площа навколо ратуші живе так, ніби вона – декорація, з якої ось-ось з'являться герої старого фільму.

Чортківська площа Ринок не така, як більшість подібних площ в містах Галичини. Це не класичний прямокутник із ратушею посередині. Це – ціла мережа вуличок, що розходяться від ратуші, утворюючи тісний, заплутаний, але дивовижно гармонійний простір. Серединний квартал, який тут зберігся майже повністю, робить чортківський Ринок унікальним для України. Подібну структуру мала площа Польський Ринок у Кам'янці-Подільському, але там від серединного кварталу залишилась лише одна кам'яниця. У Чорткові – зберігся весь ансамбль.

Вежа старої ратуші з годинником у Чорткові

Будинки середнього кварталу тісно туляться один до одного, створюючи лабіринт вулиць, провулків і маленьких двориків. Кам'яниці різних епох і стилів, з фасадами, що бачили і Австро-Угорщину, і Польщу, і советську владу, стоять тут майже впритул до ратуші. Кам'яниці, арки, старі вивіски, дерев'яні віконниці – все це здається частиною одного великого ансамблю, де кожна деталь має своє місце.

З півдня до ратуші прилягають ще одні торгові ряди – одноповерхова споруда з високим цоколем і відкритими аркадами, що утворюють мальовничу галерею вздовж вулиці. Її колони – тонкі, витягнуті, з делікатними капітелями, підтримують широкий карниз, який ховає під собою тінь. Центральна частина виділяється фігурним фронтоном і сходами, що розходяться двома півколами – ніби невеликий парадний ганок, який веде просто до дверей колишньої крамниці.

Фасад зберіг легку барокову хвилю – у лінії фронтона, у пластичності ко-

лон, у декоративному ритмі арок. Під ними досі розташовані невеличкі магазини і майстерні, тож простір живе – не як музей, а як продовження старого міського ринку. Між колонами – вивіски, крам, квіти, сходи до підвальних приміщень, що колись теж були частиною торгівлі.

Особливої уваги заслуговує і будинок самого бургомістра Людвіка Носса. Він стоїть напроти ратуші – не кам'яний і не в стилі суворой чиновницької архітектури, а дерев'яний, двоповерховий, прикрашений ажурним різьбленням. Фасад із витонченими арками, вікнами, оперезаними різьбленими наличниками, і балкон, що тягнеться по всьому периметру другого поверху, роблять його більше схожим на альпійське шале чи віллу у швейцарських горах, ніж на будинок подільського урядника.

Дерев'яний будинок бургомістра Людвіка Носса неподалік від старої ратуші у Чорткові

Схоже, що саме тут, у цьому дерев'яному мереживі, залишився відбиток

Носса – романтика, мандрівника, мрійника, що хотів бачити Чортків красивим і затишним. Цей будинок – не просто архітектурна курйозність. Це пам'ять про людину, яка формувала обличчя міста так, як сама його бачила, і тому він став живою частиною історії площі Ринок.

Надвіслянська готика костелу святого Станіслава

На західному боці площі Ринок, серед міського гамору та вузьких вуличок, виростає над містом стрункий і водночас величний силует домініканського костелу святого Станіслава. Чортків, місто не надто велике за розмірами, але багате на храми, здавалося б, мав би звикнути до своїх святинь. Але цей костел – зовсім інша історія. Він не просто домінує над містом, він фактично формує його силует. І для мене – це особливий храм, єдиний із римо-католицьких, до якого я відчув таке глибоке захоплення ще до першого візиту, лише побачивши його на сторінках старої книжки про замки і фортеці.

Повна назва звучить як костел Матері Божої святого Розарію і святого Станіслава. Історія цього місця почалася 22 лютого 1610 року, коли руський воєвода та власник Чорткова Станіслав Гольський запросив до міста домініканців і заснував для них монастир із костелом. Перший храм у складі монастирського комплексу спорудили у XVII столітті, ймовірно разом із келіями. Станіслав Гольський, за переказами, був похований у крипті цього храму.

Цей первісний храм мав не лише духовне, але і оборонне значення. Навколо комплексу були високі мури, укріплені вежами – за роками нападів жителі міста знаходили в них притулок. Донині з тильного боку костелу видно залишки оборонних мурів, які нагадують про давні небезпеки.

У 1663 році, коли король Ян Казимир мандрував із військовими планами, він зупинився для молитви в цьому храмі. Через двадцять років, у 1683-му, Ян III Собеський також відвідав костел із військового походу – це надало святині символічного статусу місця благословення.

Костел святого Станіслава – символ Чорткова

З плином століть потреба у просторішому храмі стала очевидною. У другій половині XIX століття парафія зростала, і старий храм вже не міг вмістити всіх. Тоді виникла ідея збудувати новий, масштабніший і монументальний – архітектурний витвір у дусі готики. За проєктом Яна Саса-Зубжицького, відомого львівського архітектора, новий костел споруджували на місці старого. Стилістика – надвісянська готика – переспрямовувала у Чортків дух західноєвропейських храмів і готичної спадщини.

Будівництво тривало приблизно десять років, завершившись перед Першою світовою війною. Новий храм вражав масштабом, високими шпилями, стрільчастими вікнами і деталями готичного фасаду. Скульптури святих, виконані Чеславом Стовпом і Діаманом Станкевичем, прикрасили зовнішні стіни храму – не лише як естетичний елемент, а як візуальна проповідь.

Але доля не була ласкава до святині. У 1914 році, під час Першої світо-

вої війни, військові вивезли з костелу переважну більшість дзвонів – лиш один найбільший вдалося врятувати. Під час Другої світової війни, у 1941 році, радянські війська, відступаючи, підпалили будівлю монастиря і храму. Вісім домініканців було розстріляно – четверо на березі Серету, інші – в монастирських криптах. Це був удар не лише по святині, а і по духовній тканині міста.

Після війни костел ще деякий час використовувався римо-католицькою громадою, але вже згодом його передали православним, а в 1959 році приміщення перетворили на склад. Частину келій знесли, інші віддали під швейну фабрику. У 1970-х роках із храму прибрали навіть старі надгробки, вмуровані в стіни.

Костел святого Станіслава у Чорткові, вид збоку

І тільки наприкінці 1980-х років костел знову повернули ордену домініканців. Серед перших, хто сюди прибув, був і отець Рейнгольд Вишне-

ський – колишній монах, який жив тут перед війною. Від старого убранства збереглося небагато: головний неоготичний вітар із копією чудотворної ікони, меморіальні таблиці, органний проспект без труб, та кілька фрагментів декору. Стінопис 1943 року, виконаний Станіславом Тейссем і Романом Сельським, не зберігся.

Сьогодні в одній із каплиць храму зберігається ікона та дошка, присвячена пам'яті вбитих домініканців. Їх урочисто перепоховали в орденській каплиці на цвинтарі. Оригінал чудотворної ікони Матері Божої Святого Розарію наразі зберігається в польському Гданську, у костелі святого Якуба.

Вхідний портал костелу святого Станіслава у Чорткові

Коли заходиш усередину костелу під час недільної служби, перше, що вражає, – це інтер'єр. Високі, світлі склепіння, стрільчасті арки, вітражі, що заливають храм кольоровим світлом, і особлива атмосфера – водночас урочиста і тепла. Але найбільше – орган, звучання якого розноситься під

склепінням і, здається, несе в собі відлуння століть.

Зовнішній вигляд костелу справляє не менше враження. Його шпиль видно з усіх кінців міста – стрункий, мов стріла, що рветься в небо. Фасад, прикрашений готичними елементами, не виглядає холодним чи чужим – навпаки, у ньому дивно поєднуються стримана європейська велич і місцева щирість. Готичні арки, витончені контрфорси, башточки з фігурками святих – усе це не просто декор, а жива історія храму, яка збереглася попри війни, пожежі і забуття.

З точки, де костел виходить до площі Ринок, відкривається, мабуть, найкращий ракурс на фасад: центральна вежа стрімко здіймається вгору, стрільчасті арки піднімають погляд, у нішах – витончені постаті святих. Якщо стати праворуч, поміж кам'яницями, храм немов виринає з глибини вулиці – різкий, несподіваний, як гостра грань міста. З боку замку видно насамперед шпиль і дахи – силует костелу прочитується над залишками оборонних мурів. А з Вигнанської гори він постає саме таким, яким і має бути: головною домінантою Чорткова.

Вулиця від костелу до монастирю шариток: міський променад

Від костелу святого Станіслава вгору прямує одна з головних вулиць Чорткова – Степана Бандери. Вона веде від історичного серця міста до пагорбів, де за давніх часів завершувалася міська забудова, а сьогодні зберігся цілий ансамбль давніх вілл та громадських споруд – наче музей просто неба.

Майже напроти костелу стоїть будинок казначейства – невисока двоповерхова споруда зі спокійним фасадом, оздобленим класичними формами. У її лініях – тихі відлуння фінансової величі минулого Чорткова. Стриманий стиль і витончені лиштви вікон органічно вписуються в архітектурну тканину цієї частини міста.

Далі праворуч привертає увагу фасад колишньої пошти. Його декор – небагато, але із смаком: вишуканий балкон над входом, тонка ліпнина навколо вікон, фасад, що читається з першого погляду – усе це залишає відчуття елегантності давнього Чорткова, навіть коли сучасна вивіска пошти нагадує, що часи йдуть.

Перспектива вулиці Степана Бандери у Чорткові

За будинком поштамту, на початку вулиці Івана Франка, височіє споруда товариства «Сокіл». Колись тут збиралися гімнасти та активісти патріотичного руху. Тепер цей ошатний червоноцегляний будинок із фронтонами та вежею – народний дім імені Рубчакової. Його фасад, прикрашений білими лініями, ніби зійшов зі сторінок альбому архітектури модерну. Сокольський будинок – не лише архітектурна домінанта вулиці, а і символ громадської активності старого міста.

Далі підносяться колишній Окружний суд – масивна триповерхова будівля з бароковими фронтонами і мансардним дахом. Вона ніби натякає на ті часи, коли тут вершилися справи округу. Суд спорудили на початку ХХ століття, в період, коли Чортків став повітовим центром і потребував солідної адміністративної споруди. Сьогодні тут міститься державна установа, але фасад зберігає історичне обличчя австрійської доби.

Колишній будинок товариства «Сокіл» у Чорткові, сьогодні – народний дім імені Рубчакової

Вулиця Степана Бандери має особливий характер завдяки своїй забудові. По обидва боки – не просто кам'яниці і вілли, а своєрідний каталог стилів кінця XIX – початку XX століття. Між строгими фасадами громадських споруд – розкішні особняки заможних городян. Ось вілла з кутовою башточкою та високими вікнами, ось особняк із дерев'яним різьбленим декором і верандою, затіненою деревами. Ці будинки – немов персонажі старого міста: трохи втомлені часом, але не втративши гідності. Деякі з них мають гостроверхі шпилі, декоративні вежі, незвичні віконні форми – усе це надає вулиці казкової атмосфери.

Серед казкової забудови вулиці вирізняється колишній монастир сестер милосердя (шариток) – один із наймонументальніших і найтрагічніших об'єктів Чорткова. Заснований у 1854 році за заповітом останнього власника міста Єроніма Садовського, він мав стати не лише духовним, а і соціальним центром для сиріт і знедолених. Уже наприкінці XIX століття шаритки збудували новий корпус та каплицю в неоготичному стилі з

вітражами, шпилями та стриманою вишуканістю. Монастир функціонував як освітній і благодійний заклад, де перед Першою світовою навчали понад сотню дітей.

Його історія – це також історія втрат. У 1946 році сестер виселили до Польщі, а будівлі передали радянським спецслужбам. Тут облаштували в'язницю НКВС, військову частину і швейну фабрику. Каплицю перетворили на спортзал, знищили інтер'єри і церковне начиння, а надгробки замурували. Лише в 1993 році монастир повернули греко-католикам. У приміщеннях нині діють церква Непорочного Зачаття Діви Марії, єпархіальне управління та невеликий музей жертв НКВС із збереженими тюремними дверима.

Попри трагічну долю, архітектура монастиря не втратила своєї сили. Вежа костелу з червоної цегли і досі здіймається над пагорбами, корпус келій з просторим внутрішнім подвір'ям зберіг риси монастирської стриманості. Це місце пам'яті, відродження і тиші, яке завершило і увінчало архітектурну вісь старої вулиці.

Колишній костел монастиря шариток у Чорткові, сьогодні – церква Непорочного Зачаття Діви Марії

Австрійські вілли: Чортків у деталях

На межі XIX і XX століть Чортків пережив справжній архітектурний злет. Це був час, коли місто, розташоване на тодішньому австрійському прикордонні, отримало імпульс до розбудови, і його тихі вулички перетворилися на галерею вишуканої міської забудови. Сьогодні цей пласт історії читається в кожному фасаді на вулицях Івана Франка, Росляка, Зелена, Лесі Українки, Маньовського та Пігути – тут збереглися десятки вілл початку XX століття, що створюють унікальне обличчя міста.

Чортків. Вілли австрійської доби на вул. Росляка

Вулиця Росляка – одна з найбільш атмосферних у Чорткові і справжня перлина його сецесійної забудови. Тут стоять невеликі, мов лялькові, вілли з гостроверхими башточками, фігурними фронтонами, мальовничими еркерами і декоративними порталами, які утворюють затишну атмосферу передмістя початку XX століття. Особливо виразно вирізняються будинки №6 і №8 – ошатні, збережені у своєму первісному вигляді, трохи зістарілому, але від того ще більш привабливому. Поруч із ними тягнеться ряд одноповерхових особняків із вежками і фронтонами, що формують єди-

ний ансамбль, наче зійшлий зі сторінок старих поштівок, і зберігають у собі відлуння тієї доби, коли Чортків забудовувався особняками міської буржуазії.

Іншу нотку в міський красвид вносить вулиця Івана Франка – один із головних осередків чортківської віллової забудови початку ХХ століття. Тут у ряд вишикувалися ошатні особняки з башточками, конічними дахами, різьбленими аттиками і декоративними деталями, які творять цілісний архітектурний ансамбль.

Особливо виразною є група вілл під номерами 30-34. Вілла №34 вирізняється симетричним фасадом із центральним ризалітом і двома вежками, що підкреслюють строгість композиції. Поруч – вілла №32 із гостроверхою башточкою та стриманим, але гармонійним декором. Вілла №30 привертає увагу блакитним дахом і кам'яним ганком із кованим дашком, що додають їй домашнього затишку.

Вілла №26 – одна з найбільш еклектичних, із багатим ліпленням і виразною мансардою з фігурним аттиком, яка домінує в її силуеті. А вілла №24 стала справжнім зразком чортківської сецесії – її фасад прикрашають ліплені маскарони у вигляді жіночих облич та орнаментальні гірлянди, які особливо виразно виглядають при близькому огляді.

Завершує цей ансамбль вілла №16 – компактна, зі стриманим декором, але вдало вписана у загальну стилістику вулиці. Всі разом ці будівлі створюють неповторний архітектурний образ Франка – вулиці, де кожна вілла стала мовчазною візитівкою своєї епохи.

Вулиця Зелена – спокійна окраїна середмістя Чорткова, яка зберегла дух маленького галицького містечка і чарівну атмосферу початку ХХ століття. Тут у ряд стоять вілли з асиметричними фасадами, арковими вікнами, декоративними балюстрадами, еркерами і башточками – кожна зі своїм характером, але всі разом утворюють гармонійний ансамбль. Деякі з них вражають ошатними фризами з маскаронами, інші – стриманим декором, що межує з камерністю, однак усі вони зберігають відлуння часу, коли Чортків забудовувався особняками заможних городян.

Серед найвиразніших – вілла №31, двоповерхова споруда з наріжним еркером, арковими вікнами та балюстрадою, яка додає вулиці рис шляхетності. Вілла №27 – типовий зразок замиського житла з восьмигранним ерке-

ром, шатровим дахом і витонченими віконними рамами. Поруч, на №25, стоїть садибна вілла з високою конічною баштою, наріжним еркером і багатогою ліпниною, яка особливо гармонійно виглядає на тлі саду.

Вілла на вул. Зеленій у Чорткові

Будинок №14 відзначається стриманим декором і невисокою башточкою, а вілла №13 з червоним дахом, округлими фронтонами, великими еркерними вікнами і ажурними балкончиками виглядає так, ніби зійшла з вінтажної листівки.

Вулиці Чорткова зберегли несподіване розмаїття віллової забудови, зведеної на зламі XIX-XX століть. Однією з таких пам'яток є двоповерховий будинок №3 на вулиці Горбачевського – кам'яниця з арковим входом, декоративним фронтоном, витонченим ліпленням у дусі віденської сецесії та легким балконом над порталом.

На сусідній вулиці Маньовського стоять два особняки: будинок №1 – з

високим трикутним фронтоном, симетричним фасадом і строгими архітектурними лініями, та будинок №3 – двоповерховий, із характерним кутовим еркером і скромним ліпленням, типовим для міщанської забудови початку XX століття.

Вулиця Пігути зберегла цілий ансамбль особняків тієї ж доби. Вілла №3 – одноповерхова будівля з невеликою башточкою, що нагадує міські дачі. Вілла №21 – з мансардою, просторим фасадом і стриманим еклектичним декором. Будинок №24 вирізняється виразним ліпленням, широким вікном на фасаді та збереженим оригінальним вхідним порталом – класичний приклад пізнього модерну.

На вулиці Коцюбинського гармонійно вписані в міське середовище дві садиби. Садиба №1 – компактна, з кутовим еркером і простим, але витонченим фасадом, а садиба №3 – із фігурним дахом і декоративними вікнами, що нагадують про архітектуру замських вілл австрійського періоду.

Одна з вілл на вул. Івана Франка у Чорткові

Замикає цей перелік невелика вілла на вулиці Лесі Українки – стримана, з акуратним фасадом, простими лініями і гострою вежею під червоною

черепицею, який залишається майже незмінним уже понад століття.

Сьогодні ці вілли – не лише естетичне тло міста, а і жива пам'ять про його «золоту епоху». У них досі вгадується дух часу – шляхетність, добробут, ідеї європейського урбанізму, що зробили Чортків унікальним осередком маломістечкової архітектури Центральної Європи.

Майдан Незалежності: серце міського життя

Повернувшись вулицею Степана Бандери до площі Ринок, ми рушаємо пішохідною вулицею Шевченка – чортківським корзо, де відлуння минулого і ритм сучасності тісно переплелися в архітектурі та щоденному русі. Прямуємо до майдану Незалежності – і вже перед самим ним нас зустрічає вузька, трохи аристократична кам'яниця колишнього готелю-ресторану «Брістоль». Її високі вікна, стримані фасадні лінії та затишна тераса мовчки свідчать про добу австрійської вишуканості.

Нова ратуша на майдані Незалежності у Чорткові, 1926 – 1930 рр.

У глибині пішохідної вулиці Шевченка, ніби між шарами часу, заховала-

ся кав'ярня «Пан Чартковський». За дверима – не просто заклад, а інсценізація старого Чорткова з лондонською телефонною будкою, старовинним дисковим телефоном і кам'яними склепіннями, що пам'ятають ще австрійські розмови. Інтер'єр – поєднання темної деревини, цегли і місцями грубого, але теплого декору. Над столами – абажури з фігурками вершників, ніби зі старої казки. Ці деталі не награні – це справжній дух місця, де можна повірити, що час зупинився. Тут не поспішають – тут слухають, згадують, п'ють каву, як у Львові, тільки без метушні.

Трохи далі, по бічній вулиці Гоголя, притулившись до старої забудови, стоїть Стара синагога. За переказами, перша божниця в цьому місці була ще в 1680-х роках, а пізніше, у середині XVIII століття, збудували нову – під керівництвом рабина Маєра Каца. Сьогодні збереглися тільки товсті стіни одноповерхової будівлі – вони мовчазно відлунюють давні молитви та пісні, що лунали в цих мурах від часу хасидських свят до буднів громади, яка століттями жила поруч.

Далі – майдан Незалежності. На його східному боці височіє Нова ратуша, зведена впродовж 1926 – 1930 років у стилі конструктивізму. Триповерхова споруда, квадратна в плані, стала символом модерного адміністративного Чорткова міжвоєнного періоду. Проект реалізували під керівництвом польського інженера з Перемишля Юзефа Кунцевського та місцевого будівничого Андрія Дrajньовського. Головний фасад увінчано вежею зліва, яку прикрашають чотири годинники. Її баня з маківкою надає композиції завершеного і водночас врочистого вигляду. Вежа стала не лише функціональним елементом, а і архітектурною домінантою майдану, що впізнається одразу з кількох вуличних перспектив.

На північному боці майдану височіє триповерхова сецесійна кам'яниця з ошатними балконами, ліпленням і мальовничою вежею – будинок, відомий як «Будинок Петрушевича». Саме тут у липні 1919 року діяла канцелярія президента ЗУНР Євгена Петрушевича, а частину кімнат тоді віддали під госпіталь для поранених січових стрільців та бійців УГА. Будівля і нині житлова, але її фасад – із купольною банею, ажурними балконами та фронтоном – зберігає пам'ять про Чортків як тимчасову столицю держави, яка не встигла вистояти, але залишила глибокий слід.

«Будинок Петрушевича» на майдані Незалежності у Чорткові

Західніше майдану Незалежності, у затишному дворикі, ховається справжній скарб. Не виблискує позолотою, не прагне домінувати – стоїть собі скромно у глибині подвір'їв, наче затишна старенька, що пам'ятає часи, коли місто ще лише прокидалося до життя. Це – дерев'яна Успенська церква, найдавніший храм Чорткова, зведений у 1635 році руками кушніра Миколи Драчука та шевця Гаврила Журавля. За іншими джерелами, храм могли збудувати ще у 1580-х роках, і він, як зазначав мистецтвознавець Григорій Логвин, є однією з найстаріших дерев'яних святинь Поділля.

Храм тричі руйнували: у 1593, 1617 та 1640 роках. Його неодноразово перебудовували – у XIX столітті добудували два зруби: один до нави, інший до вівтарної частини. У радянський період святиня занепала, опинившись серед гаражів та котелень, але не зникла. У 1980-х роках її розібрали буквально до вінця, щоби врятувати, і зібрали наново – вже з новою де-

ревиною, але з дотриманням усіх архітектурних особливостей XVII століття. Церква зберегла і старовинний іконостас XVIII століття, а також фрагменти стінопису, навіяні візантійськими розписами київської Володимирської церкви.

Це – рідкісний приклад справжньої реставрації, а не стилізації. Сьогодні храм належить ПЦУ, але його цінність давно вийшла за межі конфесійності. Успенська церква – частина ландшафту міста, його характеру, його тихої, некрикливої душі. Її силует – нетиповий для Поділля: тут зійшлися подільська ґрунтовність і карпатська вигадливість, що надали храму м'якої, живої пластики, незвичної для цієї частини України.

На південному боці майдану височіє Катедральний собор Петра і Павла УГКЦ, що вписав у себе символ української Незалежності – тризуб. Освячений 2001 року, він утворює сучасну домінанту Чорткова – бачиться здалеку, з пагорбів, і виблискує яскравими елементами, мов знак нової епохи. Порівняно з дерев'яною церквою, він гостро контрастує: сучасна, урочиста форма тризуба – символ духовної відроди.

Чортків. Дерев'яна Успенська церква, 1635 р.

Продовжуючи нашу мандрівку вулицею Шевченка далі на південь, ми потрапляємо на будівлю, яка не просто привертає увагу – вона зупиняє час. Це – Нова синагога, збудована у 1905-1909 роках за проєктом віденського архітектора Ганса Гельдкремера. Її вигляд – це не архітектура будинку молитви у звичному розумінні. Радше – палац, споруджений у мавританському стилі з романтичним флером Сходу. Її головний фасад складається з центрального ризаліту, що охоплює масив основного об'єму з чотирисхилим дахом, обабіч якого розміщені грановані двоповерхові башти, а на флангах – одноповерхові флігелі. Все це створює несиметричну, але монументальну композицію.

Вишукане різьблення, виконане італійськими майстрами, прикрашало інтер'єр нарівні з квітчастими вітражами, ліпленими капітелями, мармуровими підлогами – усе вивершувалося у зібраний, декоративно насичений простір, що міг би бути місцем не лише молитви, але і громадських зібрань, конференцій, музичних вечорів. Тут усе промовляло про відкритість і гідність чортківської єврейської громади.

Цей будинок став серцем хасидського руху, заснованого у місті ще у 1860 році ружинським цадиком Давидом Моше Фрідманом. У ті роки євреї складали третину населення Чорткова, і духовне життя громади набирало особливого розмаху. У 1910 – 1914 роках головний рабин приїжджав сюди з Відня чи Парижа, а на богослужіння з'їжджалися віряни з Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Росії – Чортків став духовним центром, про який знали далеко за межами Галичини.

У часи Першої світової війни синагога зазнала часткових руйнувань, але вже впродовж 1925 – 1927 років була відбудована. Її розкіш повернулась – ненадовго. У роки Другої світової війни більшість єврейської громади міста було знищено нацистами. Але сама синагога встояла. У радянські часи вона отримала нову, утилітарну функцію – в її стінах облаштували школу юних техніків. І хоча простір змінився, архітектура збереглася, залишивши в наш час один із небагатьох автентичних прикладів мавританського архітектурного стилю в Україні. Її силует і сьогодні нагадує про ту добу, коли Чортків був не лише перехрестям шляхів, а і духовним центром для багатьох народів.

Чортків. Нова синагога, 1905-1909 рр.

Завершимо нашу прогулянку Чортковом на ще одному таємному оглядовому майданчику, про який знають хіба що місцеві. На південній околиці міста, трохи північніше від автостанції, через приватні подвір'я веде вузька стежка до пагорба з великим дерев'яним хрестом. Це місце – не просто точка на мапі, а тиха межа між містом і небом. Звідси відкривається панорама, яку важко забути: бачиш Чортків цілком – замок і костели, стару і нову ратуші, дерев'яну Успенську церкву та величний собор Петра і Павла, а далі за містом – силует Горішньої Вигнанки.

Увечері, коли місто запалює свої ліхтарі, панорама набуває іншого виміру: крихітні світла ніби пульсують у темній долині, а місто дихає – спокійно, розмірено, з вдячністю за ще один прожитий день. Тут, на пагорбі, серед тиші і простору, Чортків відкривається не лише очима – він відчувається серцем.

Статус об'єктів і доступ

Замок Гольських. Територія Національного заповідника заповідника «Замки Тернопілля»; реставрація перервана, відвідування обмежене,

огляд зовнішній.

Покровська церква. Діюча парафія; джерело відкрито.

Костел святого Станіслава. Діюча святиня; інтер'єр – за розкладом богослужінь/подій.

Стара ратуша та торгові ряди. Громадсько-комерційні функції; огляд фасадів і галерей вільний.

Нова ратуша. Діюча адмінбудівля; інтер'єри не туристичні, огляд ззовні.

Монастир сестер милосердя (нині єпархіальні установи). Діюча громада, храм і музей – за розкладом; подвір'я частково відкрите.

Успенська і Вознесенська церква. Діючі; відвідування з дотриманням храмових правил.

Нова синагога. Колишня божниця, нині громадська будівля; огляд зовнішній, інтер'єр – лише за попередньою домовленістю.

Стара синагога. Закинута будівля; огляд зовнішній.

Вілли австрійського періоду. Переважно житлова/змішана власність; огляд фасадів із вулиць і тротуарів.

Оглядові точки. Підйоми/спуски лише пішки; на краях схилів не підходити до крихких карнизів.

Маршрут 11: Від Копичинців до Скалата: замки, оборонні синагоги і покинуті костели

Подорож між Нічлавою, Збручем і Гнилою – від вокзалу в Копичинцях до твердині Скалата, між сільськими храмами і малими палацами. Маршрут проліг так: Копичинці → Чагарі → Коцюбинці → Жабинці → Пробіжна → Сидорів → Шидлівці → Гусятин → Личківці → Городниця → Постолівка → Раштівці → Товсте → Гримайлів → Скалат. Між пунктами – авто, іноді - автобус, на місцях – пішки.

Замок Кишиштофа Віхровського у Скалаті, 1630 р.

Основні зупинки

Копичинці. Костел Успіння ПДМ, церкви Різдва Христового і святого Миколая, дерев'яна Здвиженська в Кутці з дзвіницею, Народний дім, австрійський вокзал.

Чагарі. Село сучасних скульптур Олексія Степанова.

Коцюбинці. Костел свв. Петра і Павла, малий палац Городиських, церква святого Михаїла.

Жабинці. Костел Різдва Пресвятої Діви Марії – поетична руїна з пам’ятним стовпчиком.

Пробіжна. Костел Преображення, руїни синагоги XIX століття.

Сидорів. Замок-«корабель», костел Благовіщення, мавзолей Пайгертів.

Шидлівці. Кладка через Збруч, австрійський млин, філіальний костел Благовіщення 1935 року.

Гусятин. Костел бернардинів, оборонна синагога, Онуфріївська церква, міжвоєнна колонада на березі Збруча.

Личківці. Замковий мис, руїни єзуїтського костелу 1706-1708 років, поховання генерала Яна Шептицького, палац Кімельманів, монументи Заборовських.

Городниця. Три храми і поруч гора Бохит – місце знахідки Збруцького ідола.

Постолівка. Неоготичний костел свв. Петра і Павла, діюча церква.

Раштівці. Неоготичний костел як склад, церква Воздвиження 1912 року, «Ангел з дитиною» над джерелом.

Товсте. Бароковий костел Непорочного Зачаття і церква святого Івана Хрестителя, сліди замку, млин XIX століття.

Гримайлів. Руїни замку і палацу, парк, синагога, Покровська церква зі скульптурами, пам’ятник Іванові Пулюю.

Скалат. Замок із чотирма наріжними баштами, синагога, Преображенська церква, сучасний костел святої Анни.

Копичинці: костел, дерев’яна святиня і вокзал з минулого

Початок маршруту – з містечка, що спокійно лежить на Нічлаві, між Чортковом і Гусятином. Дорога з Чорткова – не більше двадцяти хвилин, але

враження зовсім інші. Тут – кам'яниці з облущеною штукатуркою, залізничний вокзал кінця XIX століття на гілці колишньої Галицької поперечної залізниці, і відлуння давніх укріплень, яких уже не побачиш.

У назві «Копичинці» чується щось від давнього: хтось каже – від «копи», інші – від язичницьких капищ, а ще згадують шляхетську родину Копичинських. Історія підтверджує: осідок тут таки був – укріплення фіксують із XV століття, а міський статус за Магдебурзьким правом містечко отримало у 1564 році. Першу римо-католицьку парафію заснували 1443-го – разом із «протокостелом» під титулом, що звучить як молитва: Успіння Пресвятої Діви Марії і свв. Симона, Станіслава, Климентія, Катерини, Миколая, Леонарда.

Наприкінці XVI століття в околиці діють козацькі загони Северина Наливайка. А вже 12 травня 1651 року, під час Визвольної війни, під Копичинцями відбулася битва: козацькі сили були розбиті військом коронного гетьмана Марціна Калиновського. Пізніше, у 1672 – 1683 роках, містечко опиниться під владою Османів, а потім повернеться до Речі Посполитої.

Був і «червоний» замок – з червоного теребовлянського пісковика, на високих валах, у міжріччі Стрілки і Крутилова. Його, ймовірно, зруйнували турецькі війська на початку війни 1672 року. Коли в 1688-му Копичинці перейшли до Баворовських, на місці старих мурів постає палац. У липні 1917 року російські вояки розграбували і підпалили резиденцію; руїни так і стояли посеред міста, доки по війні їх остаточно не розібрали – сьогодні тут міський парк.

У центрі – костел Успіння Діви Марії: нинішній, третій, звели у стилі ампір у 1802-1805 роках коштом родини Баворовських, а освятили 1824-го. На фасаді – картуш із родовим гербом «Прус II». Після Другої світової храм закрили: спершу склад, згодом – цех соків і вина. У 1991 році святиню повернули громаді; відновлення тривало до 1994-го – і нині костел знову виконує свою функцію, зберігаючи кілька історичних «шрамів».

Мурованих храмів у містечку – два. Церква Різдва Христового – православна, датована 1898 роком. Вона масивна, з напівкруглими вікнами і стриманим декором, у ритмах неовізантики.

Костел Успіння Діви Марії у Копичинцях, 1802-1805 рр.

Другий – святого Миколая, «на Горі», – греко-католицький. Проєкт Василя Нагірного; початок робіт – 1900, освячення – 1908 владикою Григорієм Хомишиним. Розписи виконав Михайло Осінчук у 1936 році. Храм стоїть вище, ніби наглядач міста, і несе в собі школу монументального малярства міжвоєнної Галичини.

Та справжня несподіванка – дерев'яна Здвиженська (Воздвиженська) церква 1630 року в передмісті Кутець (місцеві кажуть – Куток). Один із найдавніших дерев'яних храмів Тернопілля: довга ганкова галерея, кріплення на кореневих «гачках» і висока дзвіниця першої половини XVIII століття. У XX столітті її накрили бляхою, але 2013 року храм повернули під гонт – і силует знову дихає старим Поділлям.

Біля святині стоїть Хрест Тверезості (1901) – рідкісна для малих міст пам'ятка суспільної моралі, офіційно внесена до переліку пам'яток з координатами в обласному реєстрі.

Центр зберіг синагогу – вже без культової функції, із «товстими» стінами та вузькими вікнами. 1755 року на Поділля повертається Якуб Франк; місцеві джерела стверджують, що він перебував і в Копичинцях, чим стимулював зростання громади – до початку XX століття. У пізніші десятиліття будівля синагоги використовувалася утилітарно, під магазини і побутові послуги.

Неподалік – будівля Народного дому, споруджена у 1910 році. Проєкт належить архітектору Баб'яку, а будівництво здійснив майстер К. Геваницький. Це – класичний приклад модернової архітектури малих міст, з симетричним фасадом, широкими вікнами та вінцевим карнизом. Сьогодні тут розміщується міська бібліотека, але дух просвітництва початку XX століття, коли в цих стінах лунали вірші, лекції і музика, ще не згас.

Залізничний вокзал у Копичинцях, кін. XIX ст.

У центрі міста збереглися кілька старих кам'яниць. Вони не реставровані, але саме тому ще живі: з облупленими фасадами, дерев'яними віконницями, балконами на кованих кронштейнах. Їх не треба ідеалізувати – але

варто помічати.

А завершити знайомство найкраще вокзалом – двоповерховим, із фронтонами і високими вікнами, типовим для станцій кінця XIX століття на ділянці Галицької трансверсальної залізниці Станіславів – Гусятин. Не копія Львова чи Чернівців, але впізнаваний «австрійський акцент» на фасаді і сьогодні задає ритм прибуттям і відправленням.

Чагарі: село скульптур і фантазій

Від Копичинців дорога тягнеться в бік Гусятина, і за кілька хвилин – перша зупинка. Чагарі. Непримітні на перший погляд: подільська сільська лінійка хат, кілька крамниць, довгі тіні садів. Тут немає замків і «поважних» храмів – зате є те, чого не чекаєш від села, заснованого лише в 1802 році: простір фантазії, винесений на видноту.

Чагарі. Одна зі скульптурних груп Олексія Степанова, зроблена на замовлення підприємця Михайла Мацієвського

Саме тут маршрут робить кульбіт до гротеску – завдяки трьом скульптурним ансамблям, що перетворили Чагарі на маленький музей під відкритим небом. Їх створив Олексій Степанов – колишній футболіст, трудовий мігрант у Бельгії та Нідерландах, а згодом київський художник з власним арт-ательє. Замовив роботи уродженець села, підприємець Михайло Мацієвський. Перші композиції з'явилися 2009 року і одразу стали місцевою візитівкою.

Перший в'їзний знак – ніби гігантське дерево: умовна колона-«стовбур» із прорізними всередині людськими силуетами – оголеної постаті, чоловіка-атлета і личини старого дерева. Над усім – хвиляста «крона» з назвою села. Тут язичницька підсвідомість перехрещується з модерною грою – і звичайний в'їзд перетворюється на пролог.

Другий в'їзний знак – майже сюрреалістична декорація: химерні істоти, ящірки, мушлі, роги, форми, схожі на морських тварин і снодійні видіння. На тлі ставка композиція виглядає так, ніби тут щойно зупинили знімальний майданчик.

Третя робота – фігурна група з фонтаном. У центрі здіймається фантазійний птах – чи то фенікс, чи дракон із розправленими крилами; навколо – діти, книги, струмені води, написи. У цій театральній композиції відчувається і наїв, і справжня радість самовираження. Після її появи мешканці підхопили хвилю: на багатьох подвір'ях з'явилися власні малі скульптури і вигадливі клумби – така собі ланцюгова реакція краси.

Коцюбинці: костел, палац і Нічлава, що пам'ятає замок

Після Чагарів дорога звертає на південь – до Коцюбинців, села над Нічлавою, де в повітрі живе відлуння зниклих валів і дзвонів. Туристичних натовпів тут не буває, реставраційних декорацій – теж. Зате є важливе і незмінне: храм, костел, палацик і ріка, що повільно тече попід городами, мов тінь старої історії.

Писемні згадки про село тягнуться від 1443 року (як Коцюбин), а в 1562-му вже фіксують назву Коцюбинці. На початку XX століття ще бачили сліди давнього замку – земляні вали і кам'яні основи; а 26 липня 1671 року німецький мандрівник Ульріх фон Вердум занотував тутешній замок у своїх записах. Кажуть і про давні Підвишенці, зруйновані татарами; хай

там як, але Нічлава зберегла пам'ять про укріплене місце.

У центрі – костел свв. Петра і Павла. Зведений 1902 року коштом Людвика Городиського та громади на місці давнішого парафіяльного храму, він має просту і чисту форму: витягнуті вузькі вікна, майже без декору, стриманий жест у полі. Після війни тут був сільський клуб. У 1992-му святиню повернули громаді; як і колись, душпастирюють священники з Копичинців. На початку XX століття діяла експозитура (дозвіл 1909), а 1925-го поста-ла самостійна парафія. Втрачене внутрішнє убранство мало неоготичні вівтарі та муровану дзвіницю з трьома дзвонами.

Петропавлівський костел у Коцюбинцях, 1902 р.

Поруч – малий палац Городиських початку XX століття. Симетричний, із широкими вікнами та залишками ліплення, він пережив зміну епох і сьогодні служить дитячим садком – не музейною декорацією, а живою будівлею щоденного користування.

На віддалі – церква святого Михаїла. Кам'яну споруду звели 1799 року

(ктитор Антон Корчак-Городинський). у 1882-му інтер'єр розмалювали, 1915-го пожежа зняла гонтовий дах, 1921-го відновили. За радянських часів храм залишався чинним. У 1991-1992 рр. повернувся до лона УГКЦ і дістав новий розпис (Василь Навізівський), а 2003 року встановлено іконостас роботи Романа Панійка. Пам'ятка архітектури місцевого значення: компактна триверха композиція з невеликою банею та фронтоном над входом – майже еталон галицької сільської мурованої церкви.

Жабинці: костел-руїна, що дивиться у небо

Дорога з Коцюбинців до Жабинців – справжній тест на підвіску. Але хто наважиться, побачить один із найсильніших храмів Тернопілля – у стані честної руїни. Без даху, з облущеними стінами та проваленими хорами, костел Різдва Пресвятої Діви Марії у Жабинцях викликає емоцію, яку не дасть жоден «відполірований» фасад.

Село має довгу передісторію: 1443 року тут фіксують Старий Ярослав, після спустошення 1504-го постає Новий Ярослав/Ярослав, а назва «Жабинці» з'являється з 1592 року. У XIX столітті маєтність перейшла до Городиських.

1860-1862 роки принесли селу мурований костел коштом Леонарда Городиського. Після зведення коробки храм освятили (1862 рік), а урочища консекрація відбулася 1872 року, коли завершили тривале внутрішнє облаштування. Парафіяльну експозитуру створили 1864-го. Коли спільнота зросла, 1906 року Жабинці отримали статус самостійної парафії, а тоді ж розширили святиню (дві бічні нави) і 1907-го повторно освятили – уже в оновлених об'ємах.

Фасад зберіг герби Городиських і різьблений декор – листяні орнаменти, готизовані обрамлення вікон і порталу. Під час останнього довоєнного ремонту 1930 року покрівлю замінили на бляху, інтер'єр доповнили новим декором, а біля входу встановили скульптури свв. Станіслава і Антонія. Поряд із храмом стоїть невеличкий пам'ятний стовпчик-меморіал фундаторів із напівстертим написом.

Якщо підійти ближче, видно, як час попрацював із цим оздобленням: частину різьблення вже затагнув мох, камінь потемнів, місцями осипався тиньк. Та попри це під зеленим шаром усе ще читається первісний рису-

нок — плетіння рослин, силуети готичних обрамлень, акценти на вікнах і порталі — й амбіція роду Городиських позначити свою присутність у кожній деталі.

Руїни костелу Різдва Пресвятої Діви Марії у Жабинцях, 1860-1862 рр.

А всередині — інша історія. Хори обвалені, на підлозі — фрагменти тиньку з розписами. Храм стоїть відкритий до неба, і у цьому — його трагізм і велич. Парадоксально, але саме відвертість руйнації робить його чесним: немає ілюзії «живого храму», зате є гостре відчуття присутності часу.

Після війни будівлю закрили і пристосували під господарські потреби. Наприкінці 1990-х дах і шпиль ще зберігалися, та згодом конструкції не витримали. Нині це радше монумент утрати, ніж культова споруда — і звідси той спокій навколо. Римо-католицької громади, здатної взятися за повну реставрацію, тут уже немає. Тож будівля радше монумент втрати, ніж місце культу. Але саме тому її варто бачити — не заради сенсації, а заради розуміння.

За Жабинцями, у Пробіжній, діє костел Преображення Господнього, поруч — руїни синагоги XIX століття. Тут зручно звернути ліворуч у бік Гусятина, а між Товстеньким і Суходолом — праворуч на Сидорів.

Сидорів: замок-корабель та костел-велетень

Сидорів – село, що не просто зберегло руїни, а перетворило їх на спокій. Його відчуваєш ще до підйому на замкову гору. Тут, на видовженому плато, що ніби зависло над заплавами Суходолу, стоїть один із найвиразніших замків Поділля. Його часто порівнюють із кораблем – і небезпідставно: клиноподібна північна частина творить ілюзію кам'яного носа, а вся твердиня витягнута у довжину майже на 178 метрів при ширині близько 30. На «палубі» – бастеї, двоярусні артилерійські вежі, глибокий рів, залишки валу та каземати – не декорація, а справжня військова архітектура XVII століття.

«Замок-корабель» у Сидорові

Найвища північно-західна башта і далі ріже горизонт. Так само цей ландшафт уявляли будівничі 1640-х, коли Марцін Калиновський звів замок на мисі між руслами; фортеця мала сім веж і контролювала вхід у долину. 1672-го її здобули турки, 1673-го поляки повернули твердиню, невдовзі вона знову постраждала; у XVIII столітті замок відбудував Марцін

Калиновський-молодший, і до кінця століття він виконував також житлову функцію. Потім – довгий занепад.

Марцін Калиновський, гетьман, володар навколишніх земель і впертий противник козаків, розбудовував замок не з нуля – він посилив і перебудував фортифікацію в 1640-х роках, пристосувавши її до рельєфу мису. Фортеця контролювала вхід у долину. Річка Суходіл огинала плато, а ставки, болота та природні укріплення перетворювали Сидорів на майже неприступну цитадель. Сам Калиновський не довжив до мирних часів – поліг під Батогом 1652 року разом із двадцятитисячним військом, залишивши по собі твердиню, що ще довго визначала ландшафт околиць.

Після його смерті замок не раз переходив з рук у руки: 1672 року його взяли турки, 1673-го поляки повернули твердиню, невдовзі знову були руйнування, і в 1675-му оборонні мури постраждали остаточно. У XVIII столітті новий Марцін Калиновський, кам'янецький каштелян, відбудував замок: він став і житловим, і оборонним водночас – із новими бастеями, казематами, внутрішнім подвір'ям. З'явилися додаткові бійниці та контрфорси; периметр поділили на дві частини з внутрішнім захисним муром – у критичний момент одна ділянка могла витримати штурм, навіть якщо інша падала.

На сусідньому пагорбі – костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії, виважена відповідь фортеці. Його задумали у 1730-х як храм домініканців-обсервантів. 1741 року відбулося освячення. Ян де Вітте, знаний комендант Кам'янецької фортеці і архітектор, накреслив план, що перегукується з гербом Калиновських «Калинова»: витягнута нава-«стріла», пресвітерій – мов лук, а дві вежі в плані нагадують зірки. Нижче вежі п'ятикутні, вище – чотирикутні; на правій зберігся сонячний годинник. У криптах – поховання Калиновських. 1787 року австрійська влада ліквідувала монастир, і костел став парафіяльним.

У XX столітті святиня пережила профанації та склади, але 1992 року її повернули Церкві. Богослужіння тут епізодичні, переважно на свята; опікується храмом спільнота францисканців (OFM) з Гусятина. В середині збереглися фрагменти вівтарів, амвон, «скелет» органа; зусилля місцевих і польських культурних товариств поступово витягують інтер'єр з забуття. Перед фасадом стоїть фігура Христа, на фронтоні – скульптура Богородиці – делікатне нагадування про первісну місію місця.

Домініканський костел Благівіщення у Сидорові, 1741 р.

На старому цвинтарі – мавзолей Пайгертів, останніх власників Сидорова. Вони прийшли сюди вже в часи занепаду, мешкали в палаці за селом (не зберігся), а замкові мури у XX столітті розбирали на бруківку. У 1950-х ще можна було розпізнати всі вежі; сьогодні лишилися руїни – але які. Саме завдяки цій «оголеній правді» краєвид звучить виразніше.

Шидлівці: млин на обох берегах Збруча

Дорога зі Сидорова східним напрямком виводить до одного з тих сіл, які позначені на мапі дрібним шрифтом, але заслуговують на окрему згадку. Шидлівці – поселення, розділене річкою Збруч на дві частини: тернопільську і хмельницьку. Мосту між ними немає – лише пішохідна кладка, хитка і вузька, з перехилом і натягнутими тросами, які надають їй вигляду аварійного канатного мосту, але додають шарму місцю. Її оновили 2013 року, і саме з цієї кладки відкривається мальовничий вид на берег із млином і старою забудовою – тут усе справжнє, не відреставроване, зате щи-

ре.

Відомі з 1420 року, Шидлівці не прославилися війнами, натомість це місце неспішного ладу і дрібних відкриттів.

На тернопільському боці – кам'яний австрійський млин XIX століття. Він стоїть на трав'яному схилі під черепичним дахом, наче сцена з ретро-листівки. Масивні стіни, невисокі вікна, скошений дах – усе говорить про вік і ремесло. Це рідкісний зразок промислової архітектури, коли функціональність ще йшла поруч з естетикою. Сьогодні він виглядає покинутим, але не «вбитим»: тут, здається, ще вчувається запах зерна, і ніби хтось тільки-но зупинив механізм.

Млин у селі Шидлівці та дерев'яна кладка через Збруч

Поряд – філіальний костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії, зведений у 1935 році. Це невеличкий храм із металевим дахом і двосхилим фасадом, прикрашеним стриманим декором. Візуально він нагадує сільську каплицю, але в його простих формах відчувається витонченість міжвоєн-

ної архітектури. Невелика дзвіниця під високим конусом, дерев'яні двері, скромний фронтон із хрестом – усе це доповнює атмосферу місця. Совіти закрили святиню, а в 1992 році її знову відкрили для громади. Сьогодні храм обслуговують францисканці (OFM) з Гусятина. Служби проходять тут нечасто, але він утримується в належному стані.

Греко-католицька церква менш відома і не внесена до переліків великих пам'яток, але має свій «підпис» – фасадні розписи. Прості, майже наївні зображення святих, нанесені просто на тиньк, нагадують народні ікони, якими колись жили галицькі села. Це – ще одна дрібна радість Шидлівців: скромна, але справжня.

Гусятин: одне містечко на дві імперії

Гусятин – останній східний форпост Тернопільщини, місто, яке завжди стояло на межі: епох, імперій, світоглядів. І – на березі. А точніше – між берегами. Бо тут Збруч не просто тече: він відділяє і єднає, він – межа і міст водночас.

Містечко на правому березі – це Гусятин тернопільський, історичний, збережений, хоча і пошарпаний часом. На лівому – село Гусятин хмельницький, скромніше і новіше. А між ними – колонада міжвоєнної доби, зведена в 1930-х як парадний знак в'їзду до «країни рад». Сьогодні вона – символ двозначності, пам'ятник без ідеології, яка себе жила.

Гусятин тягне до себе не лише історією. Це місто – цілий ансамбль. Тут не потрібно фантазувати чи уявляти, як виглядало середньовіччя. Достатньо пройти вулицею Шевченка, де крізь вікна закинутих кам'яниць і досі видно ліпнину, що пам'ятає часи Австро-Угорщини.

Але Гусятин – це не про декорації. Це про три будівлі, три храми різних релігій, які стоять, як вартові, кожен на своїй межі. І кожен розповідає іншу історію про це місце.

В'їжджаючи до Гусятина з боку Сидорова, першим бачимо костел бернардинів. Він стоїть на пагорбі, піднятий над містом, але не відокремлений. Його фасад – мов рана, зашита карнизами і пілястрами, його контури – мов ескіз незавершеного полотна. Перший дерев'яний монастир і костел тут постав 1610 року коштом Валентія-Олександра Калиновського; муро-

ваний комплекс звели 1623-1625-го, а після руйнувань і турецької доби відбудували та освятили у 1727/1728 р.. У XIX ст. монастир австрійська влада скасувала, але 1938 року брати знову повернулися; у 1990-му святиню повернули вірянам. У ці стіни вкладено кілька життів: пожежі, штурми, цехи, склади – і знову молитва. Віднедавна тут послідовно розчищають радянські переробки і відтворюють історичний фасад – камінь поволі повертає собі гідність.

Костел монастиря бернардинів у Гусятині, 1623-1625 рр., відбудований у 1727 р.

Фасад костелу – стриманий, ренесансний за ідеєю, з фронтонами і ордерною композицією; жодної зайвої декорації – храм-фортеця, не театр. Кам'яний янгол на стіні – невидимий свідок зі стертою долонею. Костел з'єднаний із келіями: три прямокутні корпуси формують замкнений дворик. Колись тут діяли братства, зберігалися шановані образи; образ святого Антонія, якого вивезли після 1946-го, сьогодні замінює освячена копія – знак пам'яті і тяглості. Нині парафію обслуговують францисканці (бер-

нардени, OFM); храм живе, і це видно навіть у дрібницях – у світлі, що падає на відчищений камінь.

В гусятинському міському парку, де колись збиралися єврейські громади з усього Поділля, нині стоїть мовчазна громада з каменю. Синагога. Збудована на початку XVII століття, вона належить до типу оборонних синагог, яких в Україні залишилися одиниці. Її бійниці – мов око, що не заплющуються. Її стіни – товстіші за мури багатьох замків. Вона не тільки молилася – вона захищала. Джерела фіксують завершення мурованої синагоги 1654 року; після великої пожежі 1742-го її відбудували, зберігши «фортифікаційний» характер і додавши декоративні нашарування пізніших епох.

Гусятин. Оборонна синагога у мавританському стилі, 1654 р., відбудована у 1742 р.

Унікальність гусятинської синагоги – в архітектурі. Мавританський аттик з аркадою приховує водостоки – химерна, але геніальна деталь. Північно-західний ріг ховає внутрішні сходи до бойового ярусу – оборонна функція, про яку мало хто згадує. Вікна – високі, стрілчасті, у стилі пізньої готики. У середині, під стелею зберігся арон-кадеш – ліпна ніша для зберігання Тори, єдиний голос із минулого, який ще промовляє. Частина «мавритан-

ських» і неоготичних деталей – результат пізніших перебудов; до первісного ядра згодом добудували жіночу галерею та хедер, а в товщі першого ярусу збереглися гарматні стрільниці.

Після війни тут був музей. Потім – пустка. Сьогодні синагога стоїть зачищеною, із зяючими вікнами, в яких лише небо і дерева. Це не руїна – це пауза. І, можливо, вона ще стане голосом. Але поки що – це місце мовчання. У 1970-х у будівлі діяв краєзнавчий музей, у 1990-х його закрили. Нині споруда аварійна, але має охоронний статус і час від часу стає темою для проєктів реставрації.

Рештки ніши для зберегіння Тори у гусятинській синагозі

Третій вузол оборони старого Гусятин – православна Онуфріївська церква. Вона скромна ззовні, але всередині – живе камінням. Товсті стіни – до 1,9-2,2 м, хрестовий план із трьома конхами-апсидами, високо підняті над землею вікна. За турецького панування 1672-1699 рр. храм перетворили на мечеть; мінарет не зберігся. Навколишній мур і сама композиція засвідчують оборонність. Сьогодні це греко-католицька святиня, оновлена, але

не зраджена: цемент і нова покрівля не стерли пам'яті – вона читається в кожному заглибинні муру. Разом із замком і синагогою церква колись утворювала укріплений трикутник давнього міста.

Центр старого Гусятина – це кілька вцілілих кам'яниць початку ХХ століття. Сецесійні фасади, ліпнина, балкони – сліди колишнього достатку. Тут була ратуша, була площа, були кав'ярні. Ратуша – дерев'яна, хрестоподібна, з підземеллями – зникла у 1950-х. А кам'яниці ще стоять – мовчазні свідки втрат.

На початку ХХ століття, коли Гусятин розвивався як повітове місто з активним українським рухом, тут з'явився Народний дім. У його стінах сьогодні – коледж, але фасад зберіг риси початкової споруди. Це місце, де звучали пісні «Просвіти», де ставили шкільні вистави, де зберігалися книги, за які колись могли ув'язнити. Народний дім – не просто будівля, а символ самоідентифікації.

Панорама Гусятина з пагорба на лівому березі Збруча (Хмельницька обл.)

Навпроти – колишнє польське товариство «Сокіл». Класична міська кам'яниця кінця ХІХ століття, вона теж пам'ятає своїх гімнастів, вишко-

ли і вечори пісень. Колись у цьому містечку по обидва береги Збруча люди мріяли про свою державу – кожен по-своєму. І сліди цієї мрії досі лишилися в архітектурі.

Неподалік, на Збручі – залишки промислового минулого. Старий млин і місце, де у 1845 році Софія Голуховська запустила канатно-прядильну фабрику на базі давнішої мельниці – економіка міста крутилася разом із жорнами. Тепер від того – тільки стіни і тиша, але в ній ще чути ритм колишньої праці.

А з іншого боку – колонада. Десять парних колон, колись увінчаних символами радянської держави, сьогодні – популярна листівка Гусятина. З одного боку – пафос імперії, з іншого – мальовнича арка на тлі зелених пагорбів.

Панорама Гусятина найкраще відкривається з лівого берега – із боку Хмельниччини. Тут, за течією Збруча, за колонадою, видно обриси костелу, синагоги, міських будинків. Річка, що колись була державним кордоном, сьогодні розділяє лише географію – місто живе єдиним тілом. І ця симетрія, ця тиха рівновага – одна з найпоетичніших сцен Поділля.

Личківці: між Тайною і щелепою

Минаємо Гусятин і піднімаємося на північ – у бік Скалата. Долина Збруча лишається позаду, дорога виводить на хвилясті пагорби. Перше село на відтинку – Личківці. На перший погляд – подільська пастораль: городи, сад, сонні подвір'я. Але варто звернути з траси – і починає розгортатися щільний, майже нашарований пласт історій: невеликий замок на мисі між річкою Гнилою та її притокою Тайною, руїни костелу, романтичний палац, дивакуваті пам'ятники, а наприкінці – згадка про Святовида, що дихав прадавнім.

Поселення відоме з XV століття – під 1431 роком у документах виринає шляхтич із Личковець, згодом ідуть судові згадки другої половини XV ст., а в XVI ст. тут уже фігурують Калиновські. Ландшафт ніби створено для оборони: довгий мис між течіями, круті схили, зручне домінування над околицями. Саме тут у середині XVII ст. Калиновські закладають житлово-оборонну резиденцію: не фортецю першого класу, але надійний притулок на час татарських наскоків і невеликих війн.

Фортифікації підпорядковувалися рельєфу. Північний і південний мури тяглися уздовж бровок, зі сходу стіни сходилися клиноподібно до башти – мов стріла, націлена у долину, – а в'їзна брама містилася на заході. Вали і рови, підпірні підсіпки, дерев'яні надбудови – усе це працювало в комплексі з водою, з пагорбом, з вітром. Сьогодні про укріплення нагадує скромна каплиця на гребені – її складено з замкового каменю, наче збережено в іншій, тихішій функції пам'яті.

На території колишніх мурів у 1706 – 1708 роках виріс мурований костел – коштом подружжя Анджея Францішека та Алоїзи Катаржини з Дружбацьких-Кравецьких. Камінь, імовірно, брали зі знесених стін: це відчувається у самому характері будівлі – «оборонний ренесанс» без зайвої пишноти, товсті стіни, вузькі вікна-бійниці, щитовий фасад із «віслучими вухами» по краях.

Костел у Личківцях (1706 – 1708 рр.), збудований на території колишнього замку

1712 року засновано єзуїтську місію: Личківці стають маленьким духов-

ним центром для навколишніх сіл. Над порталом у камені виведено 1728 – перша велика реставрація; нижче і вище – богословська формула каменю: DOM (Domino Optimo Maximo) і IHS (Iesus Hominum Salvator), всевидяче око у трикутнику, а під ним – сонце і зірки, мов діалог християнського і архаїчного.

Далі – повсякденне життя святині. Єзуїтів тут було небагато, у кращі роки – п'ятеро, але саме вони піднімали парафію, навчали дітей, вели місії. Після касати ордену 1773 року храм перейшов під опіку парафіяльних священників. У 1825-1842-му єзуїтські місії ще раз повернулися – короткий спалах інтелектуальної дисципліни і молитви, за яким знову прийшла буденність. Усередині було п'ять вітарів, орган, простір, що любив світло; ззовні – герб Товариства Ісуса і щит із написом «Ягве» івритом, що втрималися крізь століття.

1818 року в криптах поховали генерала Яна Шептицького – учасника наполеонівського походу на Москву, генерального ад'ютанта польського війська. Його присутність надає храмові несподіваної європейської глибини, а Личківці стають видимими на великих картах. 1838 року святиню пересвятили на титул Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Ця назва і досі тримає зв'язок із руїною, мов нитка, що зшиває час.

XX століття вляглося на храм важким каменем. Після війни двері зачиняють: спершу зерноховище, потім склад запчастин. Риштування байдужості працює швидше, ніж риштування реставраторів: крокви слабшають, і врешті дах провалюється. Формально святиню повернули вірянам у новітній час, але без громади храм залишається відкритим небу. І все ж, стоячи під щитовим фасадом, ви читаете ті самі знаки – DOM, IHS, око, світило і зірки – і відчуваєте, що пам'ять не валиться так легко, як бляха.

Замковий пагорб зберігає ще дві історії, викладені каменем. Перша – «пам'ятник із щелепою», як називають його місцеві: ампірний обеліск із трофейними мотивами, увінчаний химерним шоломом, що комусь здається вивернутою щелепою. Легенда розповідає про юнака-захисника, який, позбавлений голосу катями, все одно встиг крикнути своє «Не здавайтесь!» Але камінь каже інакше: це надгробок капітана Міхала Заборовського, що загинув 1812 року під Можайськом у наполеонівському поході; «щелепа» – це античний шолом Афіни, знак класичної доблесті, а не травми. Поруч, у рамці з того ж каменю, – мініатюрна каплиця з фігурою Лурд-

ської Богородиці: вчорашній мур оборони перетворено на мур прохання.

Личківці. Надгробок учасника наполеонівського походу Міхала Заборовського, або «пам'ятник із щелепою»

Другий монумент – холерний, тяжчий для серця. Костянтин Заборовський поставив його в пам'ять про понад дві сотні односельчан, яких забрала епідемія 1830-1831 років. Колись на верхівці високої колони стояла алегорія Скорботи, з опущеною головою і кам'яними сльозами; тепер угорі лишилися лише ноги, а тулуб лежить унизу, біля ставка. Камінь потемнів, напис стерся, трави беруть своє – та композиція читається: скорбота як форма пам'яті, що тримається на уламках і все одно стоїть.

Личківці – це також про садибну мрію. На протилежному пагорбі, навпроти руїн костелу, наприкінці XIX – на початку XX століття родина Кімельманів звела романтичний палац: неоготичний силует із бароковими акцентами, різьбленими карнизами, фальшивими башточками та виразним дахом із червоної черепиці. Він нагадує ідеалізований будинок із дитячої уяви – але живий, справжній, вмонтований у схил. За радянських часів

тут діяв фельдшерський пункт і дільнична лікарня; у незалежній Україні будівлю викупили, і 2011 року – без «євроремонтів», без пластика і пінопласту – повернули їй вигляд, гідний ландшафту. Молодь мила черепицю, лагодили крокви, розчищали фасади. Сьогодні садиба – пам'ятка місцевого значення і видимий приклад того, як приватна ініціатива рятує спільну пам'ять.

Личківці. Колишній палац родини Кімельманів, кін. XIX – поч. 20 ст.

Є тут і зовсім інша, архаїчна нота. 1848 року біля Личківців, на горі Бохит над Збручем, знайшли знаменитого «Збруцького ідола» – багатолікового Святовида. Його перевезли до Кракова, і тепер він мешкає в Археологічному музеї, але сам факт відкриття закріпив за цією долиною особливу репутацію: тут історія йде пластами, тут під кожною травинкою може лежати знак минувшини, що раптом стане зрозумілим.

Забуті костели в селах між Личківцями та Гримайловим

Продовжуючи шлях від Личківців уздовж річки Гнила, за кілька кілометрів з'являється Городниця – не «село XVII століття», а давніша місцина з першою письмовою згадкою 1485 року. Ритм місця змінює Бохит – горамис над Збручем, де в посуху 1848 року з води дістали кам'яну багатогранну постать, що стала однією з найсильніших археологічних ікон України – Збруцький ідол. Відтоді він у Кракові, та відгук язичницького каменю лишився тут, на межі долин і вірувань. Сьогодні в Городниці стоять три храми-віхи: Святої Трійці 1772 року з м'якою бароковою пластикою, колишній римо-католицький Всіх Святих 1895 року, відроджений громадою УГКЦ у 1994-му, і Преображення 1912 року – пізня ремарка до старої топографії святого.

Постолівка. Руїни неоготичного костелу Петра і Павла, 1904 р.

Далі дорога веде до Постолівки – у джерелах її називають від 1546 року, тепер тут близько 1,3 тис. мешканців. На полях і берегах археологи знаходили сліди трипільської та підкарпатської культур; у сорок третьо-

му через долину Гнилої проходили загони Сидора Ковпака – війна знала ці стежки не гірше за пастухів. Село дало гучні імена: історик і архівіст Євген Барвінський, лікар УГА Євген Гайдукевич, військовик і мемуарист Євген Побігуший-Рен.

У центрі – цвинтар із двома «співрозмовниками» по різні боки: праворуч, за огорожею, неоготичний костел свв. Петра і Павла (орієнтовно 1904 р., у частині джерел – «кінець ХІХ ст.»). Портал, що встиг провиснути, уламки сигнатурки, молоді дерева замість лав – усе це боляче, але чесно. Ліворуч – діюча церква із бароковими рисами, зелено-біла, свіжа, як ковток повітря після пилу доріг.

Недіючий костел Матері Божої Цариці Польщі у Раштівцях, 1911-1913 рр.

Наступне село – Раштівці. Вперше згадане у 1564 році, село налічує близько 780 мешканців. Тут є хутір Стінка, що споріднений із стародавніми оборонними формами – вже в ХІІІ ст. тут було укріплення, а у ХІV – центр округи. У самому селі помічаємо закинтий неоготичний костел із чер-

воної цегли, що пережив війни і радянські часи – нині стоїть порожній і використовується як склад. У довоєнних описах він фігурує як костел Матері Божої Цариці Польщі (1911-1913 рр.), тож його цегляна стриманість має ще і емоційну «пам'ять назви».

Назустріч йому – церква Воздвиження Чесного Хреста (1912). Стримані пропорції, легкий відтінок модерну, дзвіниця і свіжий іконопис – усе природно лягає на ритм пагорбів. Поблизу стоїть ще одна святиня – Вознесення Господнього, невелика і світла, znana радше з місцевих оповідей, ніж із довідників. Біля церкви Воздвиження – камерна скульптурна композиція «Ангел з дитиною» над джерелом, місцевий знак опіки і чистоти.

Нарешті – Товсте, колись містечко, сьогодні – село на лівому березі Гнилої. Вперше воно згадується у 1449 році як пункт на торговому шляху зі Львова до Чорного моря. У XVII ст. шляхтичі Шафранські збудували тут квадратний замок над річкою – компактну твердиню, що панувала над околицею. Містечко отримало Магдебурзьке право у 1469 році (у XVIII ст. привілей підтверджували знову), тож Товсте жило за міськими нормами: торгівля, ремесла, ярмарковий ритм. Саме з того правового «хребта» виріс подальший розгін.

Саме Адам Миколай Сенявський у 1720-х роках збудував костел Непорочного Зачаття Діви Марії у стилі бароко, і храм виконував також оборонну роль: масив, скупий декор, витягнуті вікна, що працювали на світло і на захист. Костел зберігся до наших днів у доброму стані – фасад рясніє ліпними деталями, але без надмірної пишноти, властивої містам; це радше «подільське бароко», приземлене і вперте, що стоїть наперекір і часові, і вітрам. Саме завдяки цьому силуету центр Товстого має «якір», за який чіпляється око мандрівника.

У 1773 році власниками стали Чарторийські і Любомирські, які збудували нову барокову церкву святого Івана Хрестителя. Вона вирізняється пілястрами, волутами і фігурами святих, а поруч – вежа-дзвіниця, що, з огляду на товщу муру і посадку на рельєфі, могла виконувати і сторожову, напівоборонну функцію. Завдяки цій парі – латинській і руській святиням – Товсте читається як вузол двох традицій, що співіснували і вчилися одна в одній пластики та міри.

Костел Непорочного Зачаття Діви Марії у Товстому, 1720-ті роки

У XIX столітті місто належало дідичам Пельтенбергам. Карл Пельтенберг запросив ремісників, збудував ратушу, казарми для мадярських гусарів, стайні; щороку тут проходили вісім ярмарків, і площа не встигала охолонути від торгів. У середині століття замок розібрали (камінь пішов у господарські будівлі), а 1872 року новий власник, Владислав Федорович, провів телеграф, відкрив гончарну школу і збудував млин – він дожив до наших днів, ховаючись у тіні дерев біля дороги. Разом ці штрихи складають живу панораму провінційного центру: трохи ринку, трохи війська, трохи ремесла – і достатньо характеру, аби пам'ять зберігалася не на легендах, а на фактах і камені.

Гримайлів: між величчю та занепадом

Нарешті в'їжджаємо в Гримайлів. Позаду – кілька мальовничих сіл, а попереду – містечко, яке, здається, живе спогадами і неквапним ритмом. Перша письмова згадка – XV століття. Назву місцеві виводять від легендарного першого поселенця Гримайла. Наприкінці XVI століття на висо-

кому березі Гнилої постає оборонний замок, його зводять Лудзіцькі. Місце на «татарському шляху» і твердиня не раз бачить облоги та пожежі. У 1630-х приходить і «сусідське лихо» – замок і місто спалює шляхтянка Лагодовська.

На початку XVIII століття власником стає великий коронний гетьман Адам Миколай Сенявський. У 1720 він виборює для Гримайлова Магдебурзьке право; тоді ж фіксується міський герб – золотий лев (галицький) тримає «Леліву» – півмісяць і зірку роду Сенявських. Місто отримує право на вісім ярмарків на рік, гуртує ремісничі цехи: гончарів, бондарів, ковалів, ткачів, кушнірів, кравців, шевців. Саме довкола укріплень формується планування наступних століть.

Гримайлів. Фундаменти замку, пізніше – палацу

У XIX столітті руїни перетворюються на резиденцію. Антим Нікорович (зі спольщеної вірменської родини) перебудовує замок у триповерховий

палац з баштами і годинниковою вежею. Головний фасад розчленовують аркади і пілястри, у фронтон вмішують герб власників. Далі тяглість підхоплює Леонард Пінінський – він закладає англійський парк, формує бібліотеку на десятки тисяч томів і збирає колекцію живопису. Палац стає візитівкою містечка, а парк – його диханням.

Та блиск змінює попіл. Світові війни нещадно «роздягають» резиденцію. По Другій світовій комуністи розбирають палац на будматеріали для дороги. Сьогодні про велич нагадують фундаменти і розчищені льохи край урвища, прибрамний будинок, а в парку – цегляна колона біля хреста. Схили заростають, але камінь ще дихає: склепінчасті ходи, отвори в темряву, уламки перекладин – акустика минулого, що не потребує слів.

Руїни великої синагоги XVII століття у Гримайлові

Поруч із колишнім замком/палацом стояв пам'ятник найвідомішому уродженцю містечка – Іванові Пулюю: фізик, електротехнік, теолог, один з перших дослідників Х-променів, співавтор українського перекладу Біблії

(з Пантелеймоном Кулішем). Монумент відкрили 1995 року (скульптор Микола Обезюк). Довго він ховався в заростях парку, аж поки 2020-го громаді не вдалося перенести його на територію місцевої школи імені Пулюя – туди, де символ знання звучить природно.

На підвищенні над Гнилою – велика синагога. Одна з небагатьох оборонних святинь краю, вона впізнавана за товстими мурами (понад метр завтовшки), стриманими лініями, збереженим арон-кадешем і решітками зі зірками Давида у круглих вікнах. Даху давно немає, склепіння просіли, та силует і далі стоїть – так само вперто, як колись стояла єврейська громада, що становила значну частку населення містечка до катастроф XX століття.

Гримайлів. Скульптури святих на фасаді церкви Покрови Пресвятої Богородиці, 1806

Інша домінанта – церква Покрови Пресвятої Богородиці (1806). Зведена як кам'яний католицький храм у бароковій манері з класичними акцентами, нині – парафія УГКЦ. На фронтоні – п'ять кам'яних скульптур святих

(серед них упізнавані Петро з ключем і Павло з мечем і книгою). На кутах притвору – декоративні кам'яні вази. За обрисом і посадкою дзвіниці відчутно її сторожову, майже оборонну роль – ще одна «нота» міської фортифікаційної партитури.

Серед утрат – костел тринітаріїв (1752) навпроти замку. Його доля типова: після закриття став зерносховищем, а в кінці 1970-х – на початку 1980-х храм підірвали. На місці святині 2014 року відкрили невелику капличку Матері Божої – крихітну свічку пам'яті в місці, де гасили світло.

У центрі – монумент Адаму Міцкевичу (встановлений 1898 до сторіччя народження поета). Поруч росте «ясен Міцкевича» – дерева мають кращу пам'ять за людей: воно пережило війни і переміни, і досі тягнеться гіллям над каменем. А в парку лишилися алеї старих лип, які, кажуть, ще пам'ятають часи Сенявського.

Скалат: історія навколо замку

Ми залишаємо Гримайлів і вирушаємо на північ – туди, де на рівнинному Поділлі вже здалеку здіймається силует кам'яної твердині. Під колесами в'ється стара дорога між селами і лісами, а попереду – Скалат, давнє місто з великим інстинктом до самозахисту. Із усіх подільських містечок саме тут, здається, найкраще видно, як військова логіка накладається на щоденний ландшафт. Замок тут – не романтична декорація: він ще стоїть, із чотирма наріжними баштами, куртинами, брамою і підземними ходами – місце, яке не соромно назвати фортецею.

Скалат лежить на річці з «характером» – Гнилій, що у м'якій низині обвиває місто і додає природної оборони. Назву міста інколи виводять від «скель» – тих кам'яних брам Медоборів на обр'ях, через які Поділля входить у свій ритм. Перша письмова згадка про місто – 1512 рік. Далі Скалат переходив від роду до роду: Сверчовські, Ходкевичі, Корецькі, Фірлеї, Калиновські, Водзицькі, Сципіо дель Кампо, Понятовські – і кожен залишав у плані міста і замку якусь дрібну, але важливу рису.

Але головний персонаж – замок. Найімовірніше, його звів близько 1630 року Кшиштоф Віхровський (Віхорський), мечник галицький. Альтернативні версії про старіші укріплення час від часу спливають у публікаціях, та основу силуету ми пов'язуємо саме з першим третім XVII

століття. Фортеця стоїть у заплаві між притоками Гнилої, на штучно підтопленому периметрі ровів. План – майже правильний чотирикутник із п'ятикутними, бастионоподібними баштами на кутах; товщина стін – бл. 2 м, висота – бл. 6 м; довжина північної стіни – 92 метри, південної і західної – 72 метри, східної – 63 метри. Це геометрія сувора, але переконлива: практичність без зайвих жестів.

У підвали кожної башти ведуть вузькі ходи – тепер у частині них облаштовано господарські льохи, але профілі ще нагадують про бойовий ярус, амбразури для гармат, бійниці для гаківниць. Літописні штрихи XVII століття для Скалата жорсткі: козацькі повстання, турецько-татарські походи, 1675 рік – особливо руйнівний. Чи «витримував» замок облоги – питання дискусійне; безсумнівне інше: він пережив не один наступ і кілька відбудов, і ця завзятість читається в камені.

Замок у Скалаті, вид з дороги

У XVIII столітті твердиня отримує друге дихання. Власниця Марія (Марі-анна) з Водзицьких Сципіо дель Кампо (у джерелах згадують і Яна Фірлея,

що опікувався укріпленнями раніше) дає кошти на ремонт і влаштовує барокову браму: три фігури на аттику, таблиця з подякою, скульптура лицаря над порталом, що спирається на щит із гербами Єліта, Равич, Леліва, Scipion. Уздовж валів тоді ще тягнулися рови і земляні укоси; у середині влаштовано житловий будинок – так фортеця стала панською резиденцією.

Кінець XIX століття приносить історизм і нову «шкіру». Після продажу маєтку Зюскінду Розенштоку (1869) замок відремонтували в неоготичному ключі; працював Теодор-Маріян Тальовський – архітектор, що згодом зводив львівський костел святої Єлизавети. Башти накрили шпильастими і псевдомансардними дахами, фасади перетягнули тиньком; міжвоєнна доба завершила «рестайлінг»: відновили вежі, але частково розібрали куртини, що назавжди змінило автентичне відчуття маси.

XX століття було сильно. Перша світова серйозно пошкодила споруду; за Польщі в замку стояли прикордонні частини, паралельно йшли ремонти; за радянської влади – періоди занепаду; вже у наш час замок входить до НЗ «Замки Тернопілля»: територію розчищають, перекрито баштові дахи (не автентичною черепицею, але виразно), триває розбирання завалів підземних ходів. І так – між втратами і поверненнями – фортеця знову стала формою в м'якому ландшафті.

Поряд – костел. Давня парафія постала після 1632 року, перший мурований храм звели до 1642, відбудови – 1703 та 1817 – 1827 роки, велика пожежа 1898, новий мурований храм 1900 – 1901, який 1959 року було підірвано. Сучасний костел (титул святої Анни) зводили у 1994 – 2002 роках, намагаючись зберегти скульптури та дзвони як місток між епохами. У Скалаті пам'ятають і про романсько-готичні риси попередника – вони тепер у сфері уяви, але в новій будівлі живе ідея спадкоємності.

Синагога у Скалаті – окрема мова каменю. XVIII століття, Т-подібний план (рідкісний для синагог), товсті стіни, що працювали і на оборону. У радянський час – електростанція, з відповідними перебудовами. Та навіть після цих трансформацій збереглися арон-кадеш і характерні вікна. Будівля стоїть, ніби стишуючи голос великої громади, знищеної у XX столітті.

Відбудований костел святої Анни у Скалаті

Далі – Преображенська церква (1872 рік). Хрестова в плані, з трьома апсидами і барабаном, вона зберігає в собі відгук пізнього історизму і місцевої традиції. На фасаді – фреска до 1000-ліття Хрещення Русі з постатями Ольги та Володимира: пізніший шар, що акуратно ліг на старшу стіну, як дата на полях рукопису.

Завершуючи цей маршрут, залишаєш не лише за спиною кілометри дороги – залишаєш в пам'яті мозаїку образів, що зливаються у візерунок подільського ландшафту. Руїни, що проростають деревами, і храми, що відроджуються після десятиліть забуття. Мури, які зберегли свій ритм попри століття облог, і тиша, яка лунає в порожніх синагогах. Цей шлях не про минуле – він про живе відчуття зв'язку. Поділля розкривається тим, хто готовий дивитись глибше. І навіть коли маршрут завершується, залишається бажання повернутись – щоб побачити більше, відчутти глибше, пройти ще раз дорогою, де камінь і дух творять спільну історію.

Середмістя Скалата

Статус пам'яток і доступ

Копичинці. Костел Успіння – діючий; церква святого Миколая (УГКЦ) – діюча; церква Різдва Христового (ПЦУ) – діюча; дерев'яна Здвиженська церква – діюча; вокзал – огляд зовнішній; Народний дім – функціонує.

Чагарі. Скульптури – вільний доступ просто неба.

Коцюбинці. Костел свв. Петра і Павла – діючий, парафія обслуговується з Копичинців; палац – діючий дитсадок (зовнішній огляд); церква святого Михаїла – діюча (УГКЦ).

Жабинці. Костел Різдва ПДМ – недіючий, аварійний, огляд зовнішній; інтер'єр відкритий стихії – з обережністю.

Пробіжна. Костел – діючий; синагога – руїни, огляд зовнішній.

Сидорів. Замок – руїни, вільний доступ; костел Благовіщення – поверне-

ний Церкві, богослужіння епізодичні (опіка OFM), інтер'єр частково збережений.

Шидлівці. Млин – приватна власність/занедбаний, огляд зовнішній; костел 1935 р. – відкривають не завжди; греко-католицький храм – діючий.

Гусятин. Костел бернардинів – діючий; синагога – недіюча, аварійна (зачинена); Онуфріївська церква – діюча (УГКЦ); колонада – вільний доступ.

Личківці. Костел – недіючий, руїна; палац Кімельманів – у приватній опіці, огляд зовнішній; монументи – вільний доступ.

Городниця. Церква святої Трійці – діюча; Всіх Святих – діюча (УГКЦ); Преображення – діюча; підходи – вільні.

Постолівка. Костел – недіючий, огляд зовнішній; церква – діюча.

Раштівці. Костел – недіючий (склад), огляд зовнішній; церква Воздвиження – діюча; «Ангел з дитиною» – вільний доступ.

Товсте. Костел Непорочного Зачаття – діючий; церква святого Івана Хрестителя – діюча; млин – огляд зовнішній.

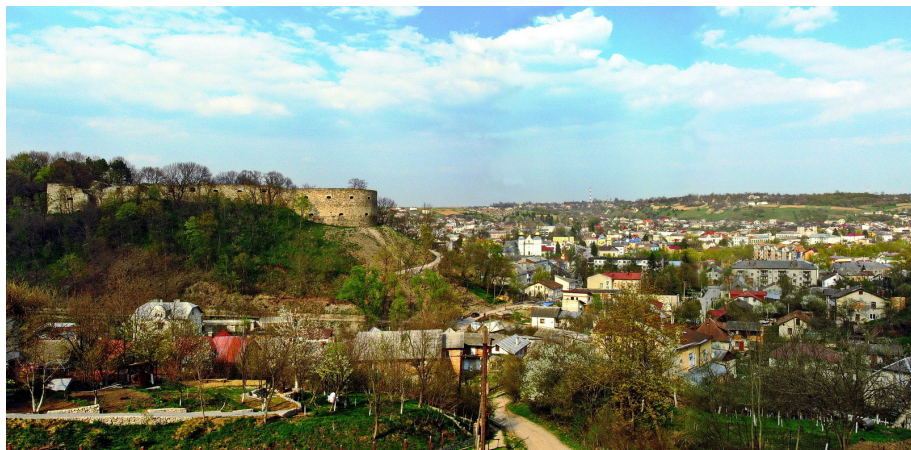
Гримайлів. Замковий майданчик і підвали – вільний доступ із пересторогою; синагога – недіюча, руїна; Покровська церква – діюча; парк – відкритий.

Скалат. Замок – відкритий для огляду (територія музеєфікована частково); синагога – колишня електростанція, огляд зовнішній; церква – діюча; костел святої Анни – діючий.

Скалатський замок на сайті національного заповідника «Замки Тернопілля»: <https://zamky.te.ua/zamki/zamok-u-skalati>

Маршрут 12: Теремовлянина: княже місто та містечка над Серетом

Це подорож від замкових плато і монастирських мурів Тереволі до містечок, де камінь зберігає довгу пам'ять, а ландшафт веде розмову з архітектурою. Маршрут проходить так: Тереволля → Плебанівський віадук → Підгора → Підгайчики → Долина (Янів) → Буданів → Дарахів → Струсів → Микулинці. Між локаціями зручно їхати авто або рейсовими автобусами; усередині кожної точки – пішки, з короткими виходами до оглядових майданчиків, храмів і руїн.

Панорама Тереволі з замком та середмістям

Основні зупинки

Тереволля. Замок Балабанів, панорами з бастей, кармелітський комплекс з костелом Успіння, ратуша, костел свв. Петра і Павла, Миколаївська оборонна церква, міська осередкова забудова, залізничний вокзал кінця XIX століття.

Плебанівка. Кам'яний арковий міст кінця XIX століття на околиці Тереволі, дев'ять прольотів, жива залізнична лінія і видові точки на долину.

Підгора. Спаський монастир-«фортеця» над Серетом: надбрамна башта з написом 1716 року, вали, руїни келій, відновлений храм Різдва Івана Христителя.

Підгайчики. Палац Козібродських з парком і капличкою-мавзолеєм на пагорбі, неоготичний костел Тальовського з тесаного каменю.

Долина (Янів). Замкове узвишся над Серетом, округла західна бастея з льохами, сліди мурів і надбрамної арки, костел Святої Трійці, фрагменти валів в урочищі Кут.

Буданів. Замок Ходоровських, костел Воздвиження з вкрапленнями замкового муру, синагога початку XX століття, монастирські корпуси з лікарнею.

Дарахів. Кам'яний некрополь із десятками фігурних надгробків, провінційне бароко у натурі, каплиця-костел святого Йоана Хрестителя.

Струсів. Урочище Чортова Дебра з печерами, неоготичний костел святого Антонія, церква святого Миколая з круглою дзвіницею, класицистичний палац, стара синагога, міщанські садиби початку XX століття.

Микулинці. Замок Синявських, палац Потоцьких-Конопки з бальнеологічною історією, бароковий костел Пресвятої Трійці, Народний дім і крамниця-бровар «Микулинецьке».

Теребовля: замок Балабанів

Наш новий маршрут починаємо в Теребовлі – одному з найдавніших міст України. Сюди приїхали зі Скалата, останньої точки попереднього шляху, залишивши позаду барокові фасади, колишні панські резиденції і заплутані стежки над Синюхою. Теребовля лежить у мальовничій долині на річці Гнізна – невеликій, зате впертій притоці Серету, що прорізає пагорби і несе свої води крізь тисячоліття. Назву зазвичай пов'язують із давньоруським словом «теребівля» – місцем, випаленим у лісі, де прокладали нові просіки. Перша згадка про місто міститься в Іпатіївському літописі 1097 року. Тоді Теребовля була центром удільного князівства під владою Василька Ростиславовича, правнука Ярослава Мудрого. Тут стояла його резиденція, а історія правління скидалася на драму зі зрадами, полонем і битвами. Після смерті Василька місто втратило статус князівської столиці і згодом увійшло до складу Галицько-Волинського князівства.

Середньовічна фортеця спершу була дерев'яною і загинула під час монгольської навали 1241 року. Відродження відбулося на початку XIV

століття вже на новому місці, на правому березі Гнізни. У 1366 році постала нова кам'яна твердиня, ще не та, що бачимо сьогодні, проте вже міцна і стратегічна. Теремовля стала східним форпостом Речі Посполитої. Магдебурзьке право отримала 1389 року. Замок не раз переживав напади і руйнування. У 1594 році його зайняв загін Северина Наливайка – брама відчинилася з волі місцевих мешканців. У першій половині XVII століття твердиню не раз штурмували татари, і вона знову слабшала.

В'їзна башта з бійницями та арковий портал замку у Теремовлі, 1630-ті рр.

Той замок, контури якого дійшли до нашого часу, звели у 1630-х роках. Староста Олександр Балабан поставив його на плато заввишки понад п'ятдесят метрів над річкою. Мури складено з пісковика, їхня товщина сягає п'яти метрів, а висота – до вісімнадцяти. План охоплює територію у формі неправильного трикутника з трьома наріжними вежами, у мисовій частині висувається масивна бастея. Дослідники наводять орієнтовні габарити: периметр мурів близько 107 метрів, ширина подвір'я впоперек приблизно 38 метрів. В'їзд улаштовано через арку на висоті близько трьох

метрів від землі з рисами ренесансної брами. Сходи до неї з'явилися вже у новітній час. З внутрішнього боку видно різьблені кам'яні консолі, на які спиралася конструкція розвідного мосту. Це був єдиний шлях до фортеці.

Подій Визвольної війни замок теж зазнав. Після Пилявецької битви шляхта покинула місто, а міщани стали на бік козаків. У 1672 році фортеця здалася турецькому війську. 1675-й приніс нову облогу великого війська візира Ібрагіма Шишмана, і твердиня витримала її не в останню чергу завдяки рішучості Анни Дороти, званої як Зофія Хшановська, дружини коменданта Яна Самуеля Хшановського. За переказами, вона погрожува-ла накласти на себе руки разом із чоловіком, якщо браму відчинять, і брала участь у вилазці. Після перемоги її вчинок перетворився на місцевий міф. Під мурами в XIX столітті постав пам'ятник, знищений у 1944-му. Улітку 2012 року монумент відновили на тому самому місці, тепер це постать Анни Дороти роботи скульптора Романа Вільгушинського.

Бастія замку у Тереховлі

Остаточний удар по фортеці завдали у 1687-1688 роках під час нового напад. Тоді татари захопили і спалили укріплення, і відбудови вже не було. За австрійського часу на території з'явилися казарми, у XIX столітті частину каменю розібрали для шляхів. У міжвоєнну добу в бастей відкрили корчму, а гімназисти перетворили мури на сцену просто неба. Сьогодні руїни входять до Національного заповідника «Замки Тернопілля», територію впорядковано, підхід до ренесансної брами зроблено зручнішим.

З бастей розстеляється панорама, заради якої варто піднятися бодай раз. Уся стара Тербовля лежить унизу. Під муром тісняться вулички і дахи, далі виринає площа Ринок, ратуша, храми, адміністративні будівлі, а на обрії сходяться сільські пагорби, що замикають долину. На передньому плані виразно виступає костел монастиря кармелітів із золотими банями, що блищать на сонці і відбивають денне світло навіть коли небо вкрите хмарами.

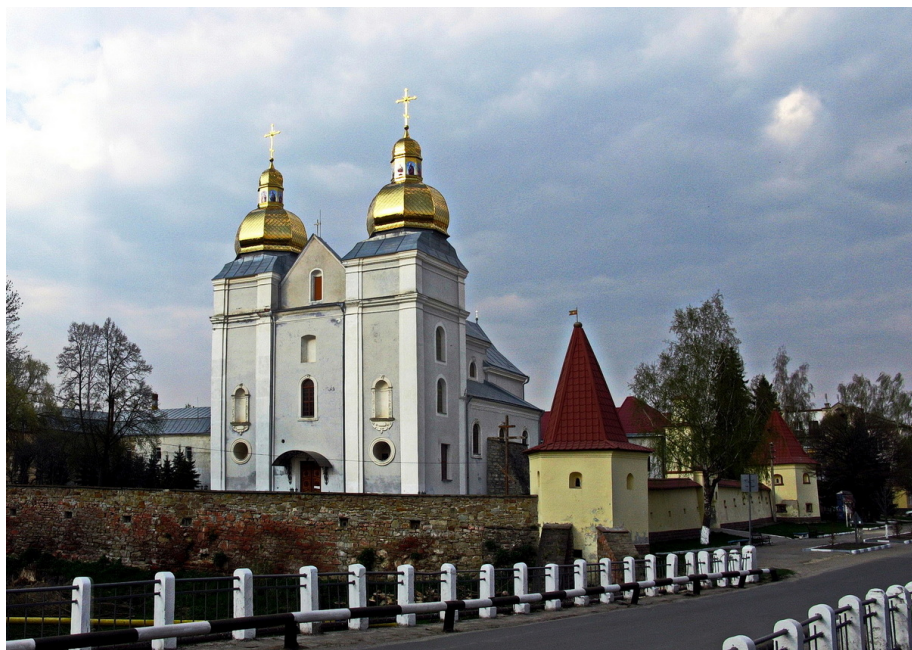
Інший ракурс відкривається з протилежного пагорба, де стояв домініканський монастир. Звідси видно все плато замкової гори. Стіни вигинаються дугою вздовж урвища, домінують над містом і водночас лягають у рельєф так природно, наче це один пласт із пагорбом. У далині розкладається середмістя, впорядковане і барвисте, з лагідним міським темпом. На світлині цей краєвид здається спокійним, а наживо він дихає звуками – лунають дзвони, перегукуються собаки, десь гуде автомобіль. І над усім – широкий простір.

Тербовля: давнє місто між двома берегами Гнізни

Після спуску з Замкової гори ми прямуємо до центру – спочатку через міст, що перекинутий над Гнізною. Річка ділить Тербовлю на Старе і Нове місто. За привілеєм 1415 року з правом Ягайла, на лівому березі збудовано Нове місто – саме тут зосереджена більшість архітектурних пам'яток. Прогулянка центром розпочинається саме від мосту.

Першим нас зустрічає величний комплекс – колишній кляштор кармелітів із ренесансно-бароковим костелом Успіння Діви Марії. Масивний, не готичний за духом, радше мов маленька фортеця: кремезні мури, чотири наріжні вежі з бійницями для мушкетів і гармат, підземелля, де спочивали знатні містяни. Кармеліти прибули 1617 року на запрошення старости

Петра Ожги. Від самого початку орден зводив мурований костел, що не раз зазнавав ушкоджень під час війн – у козацькі часи і під час турецьких нападів 1672 та 1675 років. Після кожної бурі служіння відновлювали і життя святині знову входило в ритм. У 1682-1706 роках поруч із храмом звели двоповерховий корпус келій у формі літери L, згодом увесь ансамбль обвели оборонними мурами з наріжними баштами.

Теребовля. Колишній монастир кармелітів з костелом Успіння Діви Марії та наріжними вежами з бійницями, XVII ст.

У середині XVIII століття інтер'єри розквітли фресками Юзефа Масра. З'явилися нові вівтарі, частину виконав Себастьян Фесінгер, встановили амвон, лави та орган. За австрійської влади суперечка між кармелітами і парафією спричинила довге співкористування святинею. 1903 року костел закрили через аварійний стан, 1919-го отці виїхали, а згодом повернулися і відремонтували комплекс. У радянський час тут працювала фабрика ялинкових прикрас, а 1987 року споруди тяжко постраждали від пожежі. Від 1990-х ансамбль передано УАПЦ: у колишніх келіях певний час діяла семінарія, нині костел переосвячено як церкву святого Володимира.

Навпроти височіє двоповерхова ратуша XIX століття з баштою, поважним годинником у міжвоєнний період і флюгером із гербом Тереховлі. У цьому домі діяла школа для хлопців, вхід до магістрату стерігало гарматне ядро як знак давньої влади. У холі показували міські привілеї – ярмаркові і королівські грамоти, мапи, свідчення про давній порядок. Неподалік встановлено пам'ятник Степанові Бандері 1999 року, скульптор Роман Вільгушинський, архітектор Віктор Харченко, монумент стоїть поруч із магістратом і додає простору ще одну історичну ноту.

Ратуша у Тереховлі, XIX ст.

На перехресті вулиць Шевченка і Князя Василька – оборонна Миколаївська церква, первісно XVI-XVII століть, перебудована 1734 року. Колись це була трьохбання мурована споруда з бійницями і закритим бойовим ярусом. Пізніші перебудови залишили передусім віттарну частину з готичним ребристим склепінням. Дзвіниця з сімома дзвонами не дійшла до нашого часу, дякарня певний період служила читальнею, тепер це шпиталь. Від оборонної архітектури лишилися фрагменти бійниць і розрізнені згадки, що дозволяють уявити початкову суворість храму.

Далі вулиця Шевченка веде до залізничного переїзду. Праворуч у колишньому військкоматі до 1939 року містилося Товариство святих апостолів Петра і Павла для греко-католицького духовенства Тереховлянщини. Пізніше тут облаштували захоронку для сиріт – дар о. Залуцького, вона почала роботу 1912 року і стала прихистком для тих, кому не було куди йти. Уже за радянської влади заклад закрили, а будівля змінила функцію, зберігши в стінах пам'ять про людей, для яких тут колись запалювали світло.

Прогулянку Новим містом продовжуємо вулицею Князя Василька – головною артерією Тереховлі. Ліворуч постає триповерховий модерновий будинок товариства «Просвіта» 1920-1930-х років, нині тут бібліотека. Навпроти – вілла товариства «Сокіл» 1905 року, тепер дитяча спортивна школа. Поряд працює районний суд у колишній віллі з башточкою – акуратна нота міської сецесії.

Вілла з башточкою і сецесійним декором у центрі Тереховлі

Далі – парафіяльний костел святих апостолів Петра і Павла, монументаль-

на споруда 1924 – 1929 років за проєктом архітектора Адольфа Жишке-Богуца. Образ римської базиліки з дорійською колонадою та виразним залізобетонним поясом робить фасад упізнаваним з-поміж міських силуетів. Храм пережив руйнування в Першу світову війну, закриття у 1946-му та повернення до громади з відновленням богослужінь у 1990-1991 роках, остаточно – 1992-го. Колись вежі сягали 39 метрів, в інтер'єрі зберігалися хресна дорога та дерев'яна постать святого Станіслава Щепанського. Поруч відкрито пам'ятник князю Васильку – липень 1997 року, до 900-річчя Тереховлі. Постать стоїть у бронзі, з дитям на руках як знаком тягlosti та відповідальності, довкола зеленіє сквер і темніє камінь костельного муру.

Від цього осердя шлях веде до південної околиці Нового міста, де стоїть невеликий, та промовистий залізничний вокзал. Зведений наприкінці XIX століття у стриманій австрійській манері, він зберіг симетрію, прості фасади, характерні димарі та двосхилий дах – концентрований акцент функціональної епохи.

Після прогулянки Новим містом повертаємося до старої частини Тереховлі під самою Замковою горою. Саме тут, після зведення фортеці у XIV столітті за Казимира Великого, місто почало новий рух і новий лад. У Старому місті звучить інший темп – спокій дворів, м'які паузи вулиць, відлуння епох у кожному фасаді.

Центром цієї частини є площа Шевченка, колишній Великий Ринок. Тут стоїть пам'ятник Тарасу Шевченку, задуманий ще 1914 року і втілений уже в наступному столітті. Довкола читається архітектура трьох держав – австрійські кам'яниці, польська адміністративна забудова, радянські нашіарування.

На площі вирізняється будівля 1930-х років – колишня резиденція повітового старости, пізніше райком, тепер лікарня. Поруч – колишня друкарня Геллеса, що працювала до 1939-го, згодом у радянський час друкувала місцеві газети.

На вулиці Івана Франка збереглися будівля колишньої синагоги та млин Санітели – виразні сліди єврейської присутності в міській історії.

На вулиці Родини Юрчаків привертає увагу будинок №4, зведений у XIX столітті архітектором Геваніцьким. Під ним проходить кам'яний тунель із потоком Пичинія, споруджений ще за Австро-Угорщини. Сьогодні це

одна з маловідомих, але яскравих міських пам'яток.

Поряд стоять інші будинки того ж архітектора, зокрема вілла родини Малієвичів, де виросли актриси Юрчакова та Шустакевич, а також дім Закржевського у стилі сецесії – фасади, що досі ведуть свою приватну розмову з вулицею.

Від вулиці Зазамче дорога виводить до ущелини біля Замкової гори. У 1930-х тут облаштували басейн із водами Пичинії – більше гірський курорт, ніж закуток подільського містечка. Війна зупинила план, але місце і нині зчитується як нездійснена обіцянка між природою і містом.

Панорама середмістя Терешчів з мурів замку

І насамкінець – Домініканський пагорб. Тут стояли монастир і костел святого Миколая, відомий з 1413 року. Після двох татарських нашеств'я на початку XVI століття святиня зникла. Тепер на схилі звели нову церкву, а головний дар пагорба – панорама. Саме звідси розкривається найкращий вид на Терешчів і руїни замку, що піднімаються над містом і задають

йому характер.

Плебанівський віадук: австрійське інженерне диво

На південній околиці Теробовлі, біля села Плебанівка, стоїть велична кам'яна споруда – Плебанівський залізничний віадук, зведений ще за часів Австро-Угорщини. Його будівництво розпочали у 1896 році під час прокладання залізничної лінії Тернопіль-Копичинці. Камінь для спорудження добували в околицях – насамперед місцевий пісковик. Віадук став важливою частиною інфраструктури краю – спочатку торгово-військового маршруту, а згодом і звичайної пасажирської лінії. У Першу світову міст зазнав ушкоджень, але в 1920-х його відбудували, і він знову став до роботи.

Плебанівський залізничний віадук біля Теробовлі, 1896 р. Фото – Олександр Мальон

Він складається з дев'яти кам'яних арок, кожна з яких витончено вигнута і водночас масивна. Загальна довжина мосту – понад сто метрів, а висота сягає тридцяти. Аркове рішення забезпечує не лише гармонійний вигляд, а і витривалість конструкції, яка пережила не одне випробування – війни, стихії, зношення. Віадук досі функціонує, і ним і далі проходять поїзди.

Місцеві мешканці часто порівнюють Плебанівський міст із знаменитим Гленфіннанським віадуком у Шотландії – можливо, трохи з гумором, але і із гордістю. Кам'яні арки, що пливуть над долиною, нагадують кадри з кіно – особливо коли по мосту йде поїзд, а навколо – тиша пагорбів, неба і зелені.

Віадук органічно вписаний у ландшафт: із пагорбів довкола відкривається чарівна панорама на нього і на розкидані села в долині, між якими в'ється залізнична колія. Здалеку арки здаються немов намальованими – тінь, сонце, мох, камінь, усе поєднується в єдиний ритм. І сьогодні це один із небогатих діючих кам'яних залізничних віадуків в Україні – жива пам'ять про ту епоху, коли камінь і інженерна думка творили довговічні речі.

Підгора: монастир-фортеця над Серетом

Підгорянський Спаський монастир чину святого Василя, знаний також як Угорницький, розташований на високому березі Серету поблизу злиття з Гнізною, лише за кілька кілометрів від Теребовлі. Його не лише відвідують як монастир, а і вважають фортецею – серед руїн регіону він виглядає напрочуд привабливо. Попри це, навіть коли я був тут втретє, туристів не зустріли.

Із центру Теребовлі повертаємо на південь на вулицю Січових Стрільців. За кілька хвилин у селі Зеленче – поворот на ґрунтову дорогу. Через лісок, через поле «Гуртівня» – і з-поміж пагорбів проростає обитель – руїни мурів і башт, а поруч оновлена церква, наче вітрина часу.

Перша письмова згадка про монастир з'являється 1650 року. А 8 липня 1663-го король Ян Казимир підтвердив привілей на володіння селом Семенів і вируб у старостинських лісах. Уже в актах тієї пори обитель названа «давньою», тож припущення про давньоруське заснування природно живе в місцевій традиції. Спочатку монастир, імовірно, був дерев'яним, із валом та частоколом – значно скромнішим за пізні кам'яні укріплення.

Стіни, які бачимо сьогодні, постали впродовж XVI-XVIII століть. Територію оточує мур у формі трапеції: західний бік має приблизно 141 – 144 метри, східний і північний – по 85 метрів, південний – 75 метрів. Із чотирьох наріжних веж збереглися дві – північно-східна та південно-західна – а також виразна брама-башта, що задає всьому ансамблю характер.

Підгорянський Спаський оборонний монастир: руїни в'їзної брами та дзвіниці

Надбрамна башта – найсильніший акцент. Вона прямокутна в плані, з арковим проїздом, кількаярусна, з ознаками чотириярусної побудови, обладнана стрільницями та білокам'яними лиштвами. На її західній стіні вцілів різьблений напис із датою 1716 і ім'ям ігумена Діонісія – кам'яний підпис про завершення важливого етапу мурованої перебудови.

Південно-західну вежу в новіші часи пристосували під дзвіницю. У південній стіні колись діяли запасні ворота, що виходили в бік Серету. У локальній оповіді зберігається версія про північно-західну вежу як про імпровізовану обсерваторію – мовляв, монахи проводили там нічні спостереження за небом. Цю гіпотезу фіксували вже наприкінці XIX століття, і вона досі додає ансамблю ще один, дещо романтичний, вимір.

На території монастиря – руїни келій. Корпус із двома ризалітами простягнувся більш як на шістдесят метрів, одноповерхова будівля зі зрізом двоповерхової середньої частини. Тут містилися келії, кухня, їдальня, а

на горішньому ярусі – просторі зали, де лунали читання і молитви.

Монастирський храм зведено з червоного теребовлянського пісковика. У науковій традиції головний кам'яний храм комплексу іменують церквою Преображення Господнього, або Святого Спаса, із пізньоготичним аркадним склепінням і ренесансними білокам'яними оздобами – лиштвами та порталами. У візитації 1747 року окремо зафіксовано дерев'яну церкву Івана Хрестителя біля кладовища. Сьогодні в довідковій та краєзнавчій літературі часто фігурує назва «Різдва Івана Хрестителя» щодо чинного, відновленого в кінці XX століття храму, і це вже сучасна парафіяльна пошва.

У XVII-XVIII століттях обитель була важливим релігійним і освітнім осередком Поділля. Тут навчали богослов'я і філософії, діяла значна бібліотека. Монастир опікував Звиняцьку та Збараську обителі, а братія налічувала до дев'ятнадцяти ченців. Ігумен Іраклій Костецький у добу Коліївщини прийняв мученицьку смерть.

Процвітання підтримував чудотворний образ Божої Матері, що зберігався в храмі і збирав прочан з околиць. Усе змінилося 1 січня 1789 року, коли австрійська влада провела секуляризацію. Монастирський будинок продали за 704 – подекуди подають 704½ – гультени. Вітвар із Преображенської церкви перенесли до Янівського костелу, іконостас – до церкви в Могильниці, частину книжок доправили до Львівського університету та Бучацького монастиря.

На початку XX століття парафіяни власними силами оживили святиню. З'явилася бляшана покрівля, відправи відновили влітку та на свята. Перша світова принесла нові руйнування. Російські війська підірвали частину мурів і льохів, зняли бляху, дах знищили. Після війни повної реставрації не відбулося. У 1960-х на території розмістили військову частину, і монастир пережив ще один етап утилітарного використання.

Після війни монастир так і не відродили в повному обсязі. У радянські роки територію віддали під військову частину. Камінь із мурів розходився на дороги, келії перетворилися на склади – господарський ужиток замість чернечого порядку.

Церква, наріжна башта та мур Підгорянського монастиря

На початку 1990-х почалося інше життя. Парафіяни Зеленчого і Підгори під проводом о. Ярослава Стрілки розпочали відбудову. Храм повернувся до молитви, скромніший на вигляд і з сучасною парафіяльною посвятою Різдва Івана Хрестителя. Стіни, що пережили війни і довгі десятиліття забуття, знову приймають людей.

А над усім – простір і висота. З монастирського подвір'я, з валу розкривається один із найкращих краєвидів Тернопілля. Серет звивається між пагорбами і внизу сходиться з Гнізною, нагадуючи про часи, коли Підгорянська обитель була духовною твердиною краю.

Підгайчики: сліди графів і неоготики

Прямуємо на південь у бік Буданова. Перше село на шляху – Підгайчики. Тут варто побачити кілька важливих речей: палац графів Козібродських і їхню капличку-мавзолей, фігури на місцевому цвинтарі, виразний неоготичний костел. А з пагорба над храмом відкривається вид, який за-

пам'ятовується надовго: широка долина Серету, що в'ється між пагорбами.

Першу письмову згадку про Підгайчики датують 1508 роком. До 1940-го село носило довшу назву – Підгайчики Юстинові. Про нього збереглося небагато відомостей: до Другої світової тут діяли «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар». Населення до війни становили переважно поляки, після війни сюди переселили лемків. Нині мешкає близько дев'яти сотень людей. На північ від села, ліворуч від шляху на Теребовлю, збереглася майже розорана могила – місце загибелі в 1508 році кількох тисяч полонених, захоплених татарами і волохами.

Колишній палац Козібродських у Підгайчиках, 1877 р., де зараз розташований геріатричний заклад

У XIX столітті власниками стають графи Козібродські. Ян Козібродський, що помер 1809 року, мав австрійський титул і володів замком у Кудринцях. Палац у Підгайчиках звела саме ця родина. На тильному фасаді і нині читається «RP 1877» – дата завершення. Будівля еклектична, з рисами

необароко, ошатна і доглянута: чотириколонний портик коринфського ордеру, витримані барокові сандрики і багата ліпнина створюють враження вишуканості попри компактний формат фасаду. З боку саду – ніша, де колись стояла Мадонна. Поруч інформаційний стенд розповідає про радянську «біографію» дому: радгосп, санаторії, лікарня, а з 2003 року – геріатричне відділення. Персонал доброзичливий, і мешканці охоче показують інтер'єри, навіть якщо старовини всередині небагато.

Довкола палацу тягнеться парк площею близько 9,8 гектара, з яких 1,7 гектара займають корпуси відділення. Вціліли фрагменти огорожі, в'їзна брама і велика група зрощених лип – шість стовбурів із одного кореня, природний символ родинної єдності Козібродських.

На західному пагорбі, над цвинтарем, стоїть капличка-мавзолей Козібродських 1885 року. Над порталом збереглися родові герби, силует старий і шляхетний, усередині – поховальні ніші. Це окрема пам'ятка, не пов'язана з перебудовами сусіднього храму, і нині потребує дбайливої консервації. Місцева громада прагне вберегти її у первісному вигляді, без пізніх нашарувань, що суперечать архітектурі споруди.

Римо-католицький костел із тесаного місцевого каменю зводили у 1906-1911 роках; на фронтоні вибито «RP 1910». Автор проєкту – Теодор-Маріян Тальовський, один із провідних майстрів галицької неоготики. Після радянського періоду будівлю передали православній громаді, наприкінці 1980-х на вежі з'явилася цибуляста баня, однак первісні пропорції добре видно: виважена симетрія, вітражні отвори, виразні кам'яні пояси. Початковий титул – Відвідання святої Єлизавети Пресвятою Дівою Марією; нині це церква Успіння Богородиці (ПЦУ).

Поруч із костелом – будинок сільської ради. Його звели з того ж тесаного каменю, і архітектура перегукується з храмом: прості пропорції, врівноважений фронтон, відчуття спільного ансамблю.

Кульмінацією прогулянки стає пагорб за костелом. Звідси долина Серету лежить широко і світло, тягнеться до Зеленчого і далі, у бік Тереховлі. Вид, який змушує не мить зупинитися і просто вдивлятися – аж поки дорога знову покличе вперед.

Підгайчики. Колишній костел Відвідання святої Єлизавети Пресвятою Дівою Марією, 1906 – 1911 рр., сьогодні – православна церква

Долина (Янів): сліди бастей над рікою

Від Підгайчиків дорога веде далі на південь, і наступне село на нашому шляху – Долина, колись знана як Янів. Руїни замку та костел тут розташовані на високому плоскогір'ї, оточеному з трьох боків звивом Серету. Вигляд відкривається такий, що легко уявити собі колишню стратегічну важливість цього місця. Замкові залишки зручно оглядати дорогою до Буданова – на хвилях пагорбів, між лісами і рікою.

Перша письмова згадка сягає 1497 року. Тоді на узвишші уже існувало дерев'яне укріплення та поселення, залишки якого зафіксовано археологами в урочищі «Кут» на схід від замку. На початку XVII століття фортеця належала воєводі Яну Гольському – від нього містечко дістало назву Янів. Він збудував міст через Серет і заклав мурований замок на високому березі.

Стіни замку складено з плиток коричневого пісковика на вапняному розчині, тож навіть підземелля дійшли до нас у доброму стані. Кути завершу-

вали вежі, на території стояла каплиця. Найкраще зберігся перший ярус потужної західної бастеї: округлий об'єм, понад три метри завтовшки мур, шість вузьких вікон-бійниць і напівциркульний проїзд. Усередині все засипано. Під бастеєю лежать льохи, які в XIX столітті працювали як «холодильники»: узимку сюди зносили лід із Серету, і прохолода трималася аж до літа. Місцеві легенди ведуть підземні ходи в бік Теревовлі і навіть під руслом Серету; під час будівництва селяни часом справді натрапляли на порожнини.

Окрім бастеї, вціліли фрагменти оборонних мурів: південна стіна завтовшки до трьох метрів і відтинок фундаменту на півночі. Надбрамна арка, що колись поєднувала внутрішній двір із зовнішнім простором, дійшла частково і нині працює як вхід на подвір'я.

Залишки вежі-бастеї у Долині (колишній Янів)

Замкову каплицю звели між 1611 і 1634 роками з ініціативи Софії Гольської, освятили 1661-го. Коли фортеця занепадала, каплицю розбудували під костел Святої Трійці, використавши частини оборонних стін. Це пізній неоренесанс із готичними рисами: вузькі аркові вікна з білокам'яним різьбленням, внутрішні кам'яні сходи у товщі баштової стіни, що ввійшла до храмового об'єму. У підземеллях, імовірно, є гробівці – їх ще не досліджували.

У XVII-XVIII століттях замок переходив від Замеховських до Богушів і Скарбків, пережив козацькі війни і остаточно занепад після спустошень

1675-1685 років, коли вривались турецькі сили та загони Сулименка. У XVIII столітті Богуші намагалися влаштувати на території селітряний завод, але задум не прижився, і місце заросло деревами та травою.

Біля костелу і досі стоять дзвіниця і дві колони з фігурами, що фланкують вівтар. На схід – греко-католицька церква Архістрати́га Михаїла 1725 року. Поруч зберігся фрагмент оборонного валу завдовжки близько сорока метрів в урочищі Кут. У городі поряд дослідники зібрали численну кераміку XVI-XVII століть – мовчазне свідчення того, що тут діяв оборонний табір тієї доби.

Буданів: замок із легендою зради

Маршрут долиною Серету завершується в Буданові – селі, де замкові мурі досі зберігають тінь минулої величі. Буданівський замок лежить осторонь традиційних туристичних маршрутів, тому сюди добираються хіба що справжні фанати фортифікацій. Хоч нині в мурах колишньої твердині міститься психіатрична лікарня, вхід на територію вільний, а збереження решток – доволі пристойне.

Спершу на цьому місці було село Скоморохи або Скомрось, про яке писали ще до середини XVI століття. У 1549 році король Сигізмунд Август дозволив перейменувати його на Будзанів – на честь галицького воєводи Якуба Будзановського. Приблизно тоді ж на лівому березі Серету звели дерев'яну фортецю, яку невдовзі знищили татари.

Буданів постає на горбі над Серетом як місце, де оборона переросла у пам'ять. На початку XVII століття Ян і Мартин Ходоровські звели тут нову муровану твердиню на місці давнішої. Периметр був чотирикутний, із круглими кутовими баштами. Камінь місцевий, каштаново-сірий пісковик на вапняному розчині, зібраний у рівні пояси. Такі мурі витерпіли століття. Давній храм поруч не пережив османських нашеств'я і зник, лишивши в ландшафті порожнє місце і кілька переказів.

До наших днів у повному об'ємі дійшла одна кругла наріжна вежа – західна бастея, а друга кутова збереглася фрагментарно і читається як понижений, перебудований ярус у масиві протилежної стіни. Куртини лишилися відтинками, місцями зі слідами бійниць і перев'язок мурування. Надбрамний проріз зберігся урізаним і нині править за вхід на внутрішній

майданчик, а в кладці виразно проступають кілька будівельних періодів – від суворой оборонної геометрії до приєднаних пізніше сакральних та монастирських об'ємів.

Замок у Буданові. Західна бастея – найкраще збережена наріжна вежа замку, поч. XVII ст.

Замкову каплицю поставили між 1611 і 1634 роками з ініціативи Софії Гольської, освятили 1661-го. Після тривалих руйнувань 1765 року Євстахій та Марія Потоцькі розбудували західну частину під костел Воздвиження Святого Хреста, інтегрувавши у святиню відтинки замкового муру. Постала споруда пізнього неоренесансу з готичними рисами: вузькі аркові вікна в білокам'яних наличниках, внутрішні гвинтові сходи у товщі баштової стіни, що ввійшла в храмовий простір. Під костелом, ймовірно, лишилися гробівці, однак ретельних досліджень ніхто не проводив.

Фортеця пережила козацькі штурми 1648 і 1651 років, а згодом і турецькі здобуття 1672 та 1675 років. У місцевій пам'яті живе легенда про облогу з обманом: нібито жінка з немовлям благала про прихисток, за нею стоя-

ла зрада, і ворота відчинили у недобрий час. Полеглих поховали на ниві Погиблиця неподалік мурів, там і нині стоїть хрест.

Далі місце змінювало функції. У XIX столітті з'явився кляштор Сестер Милосердя зі школою і шпиталем. Міжвоєннє принесло ремонти, світові війни – нові втрати. 1956 року в колишніх монастирських корпусах відкрили психіатричну лікарню, і вона працює досі. 1994-го напівзруйнований костел повернули римо-католикам, поволі відбувається оживлення святині.

Замковий костел у Буданові, 1765 р.

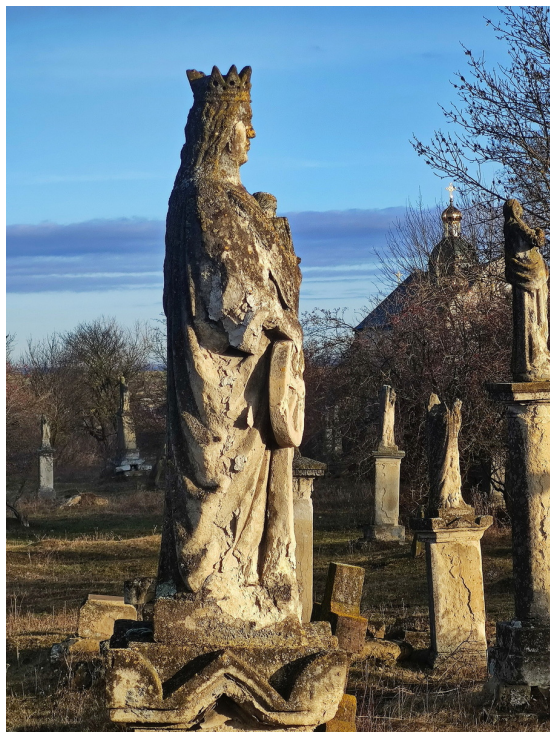
Окремою нотою слід згадати буданівську синагогу на вулиці Міцкевича, 4. Її звали у XIX столітті, а 1922 року перебудували за проектом архітектора Леопольда Райсса. За радянської доби споруду переобладнали під житловий будинок. Нині вона стоїть порожня і поволі руйнується. Це видовжений двоповерховий кам'яний об'єм з арковими вікнами і виразним ритмом простінків.

У селищі збереглися австрійські особняки XIX століття та кілька храмів. Вони говорять різьбленими деталями і міцними формами, додають простору стриманій гідності. А в історії буданівського костелу окремим рядком звучить ім'я Йогана Георга Пінзеля: його майстерня працювала для головного вівтаря, частина цих робіт сьогодні живе в музеях. Для мандрів-

ника це ще одна нитка, що єднає Буданів із великим мистецьким колом Поділля.

Дарахів: цвинтар зі шедевралями скульптурами

З Буданова повертаємося до Теремовлі, а звідти прямуємо на захід у напрямку Підгайців. За десять кілометрів, не доїжджаючи до самого села Дарахів, повертаємо ліворуч у бік Бучача. І майже одразу, ліворуч від дороги, з'являється краєвид, який важко пропустити: серед поля раптово виростає цілий ліс кам'яних постатей. Це – старий цвинтар у Дарахові, одна з найдивовижніших некропольних локацій Поділля.

Надгробки на цвинтарі у Дарахові

Цей некрополь – не лише місце поховання, а своєрідна скульптурна галерея. Замість звичних хрестів – десятки постатей: Божа Мати з Дитям, єпископи у митрах, святі у повен зріст, провінційне бароко зі стриманою

пластикою. Пісковик за сто-двести років підставився дощам і вітрам – риси облич стерлися, руки втратили пальці, але постаті стоять, наче варта довкола села, землі, пам'яті. Для Тернопілля така кам'яна «школа» надгробків – явище типове.

Серед фігур – хрести надзвичайних форм. Є масивні камені з тамплірським контуром, є і хрести, які явно несуть козацьку стилістику. Більшість написів на постаментах виконані польською, деякі – кирилицею старого зразка. Очевидно, що колись цвинтар був спільним – українсько-польським, і навіть через сотню років зберігає свідчення спільного буття.

Кам'яні постаті стоять рядами, утворюючи алеї. На деяких фігурах ще можна прочитати імена: родина Станіслава і Аполонії Шимановських, настоятель місцевої парафії, їхні діти. Є скульптура святого з обличчям, що стерте до невпізнання, та з руками, складеними у молитві, і нижче, на постаменті – рельєф ще одного святого, в ризах, з євангелієм у руках.

Деякі пам'ятники нахилились під власною вагою – як от хрест із перехрестям у формі трилисника, що дивиться просто в поле. Інші сховані в заростях – як от височезний кам'яний знак, що зник у кущах, застряг у гіллі і майже втратив обриси. Такі форми надають цвинтарю вигляду храму без стін – простору, який створений для споглядання і розмислу.

Поряд, майже впритул до кладовища, зберігся невеликий мурований костел святого Йоана Хрестителя, збудований 1903 року як філіальна каплиця; з 1925 року існувала парафія, а в радянські десятиліття будівлю перетворили на склад. 1993-го святиню передали греко-католикам, і нині вона діє як церква святого Йоана Хрестителя. Стриманий фасад і бляшані дахи лише підкреслюють кам'яну мову некрополя – і мовчазну історію села, де поруч тягнуться лінії різних обрядів і культур.

Струсів: замкові підземелля, палац, костел і синагога над Серетом

Біля цвинтаря розвертаємося і беремо курс на Тернопіль. Більшість мандрівників, що їздять трасою Тернопіль – Бучач, навіть не підозрюють, яке багатство історій і каменю ховає Струсів. Якщо опинитесь тут, обов'язково зупиніться бодай на годину – місце віддячує уважному поглядові.

Струсів уперше згадують 1434 року як поселення Підбогородиче, відоме також у варіантах Підбугорище і Підбугородичин. Згодом маєток перейшов до роду Струсів, звідси і сучасна назва. Про цих власників ходили легенди: войовничі, гарячої вдачі, після боїв, казали, долоня ще довго не відпускала шаблю. Майже всі представники роду полягли у сутичках із татарами чи турками – лінія, що обірвалася на полі бою.

*Струсів. Неоготичний костел святого Антонія та Матері Божої
Святого Розарію, 1894-1903 рр.*

На високому березі Серету, в урочищі Чортова Дебра, на початку XVI століття родина Струсів звела кам'яний оборонний замок. Згодом, на початку XVII століття, твердиню укріпили валами і ровами, доповнили дерев'яними стінами та кам'яними мурами з баштами. У 1648 році замок захопили козацькі війська Богдана Хмельницького, сильно його пошкодивши, а наприкінці XIX століття за наказом тодішньої власниці Лянцкоронської рештки фортеці розібрали, і камінь пішов на будівництво палацу

в центрі села. Сьогодні про давню твердиню нагадують лише фрагменти валів і підземель – скупий контур, з якого все починалося.

У самій Дебрі постала василіянська обитель. За переказом, наприкінці XVI століття двоє ченців видовбали в скелі печерну каплицю святого Миколая та келії; згодом, у 1770-х роках, за фундування київського воєводи Францішека Салезія Потоцького над ними звели мурований бароковий монастир з церквою святого Миколая. Після австрійської касати василіянських монастирів наприкінці XVIII століття обитель закрили, а храм передали римо-католицькій громаді; богослужіння тут тривали до пожежі 1891 року, пізніше будівлю перетворили на родинну усипальницю Баворовських. Сьогодні церква стоїть і поволі оживає: триває відбудова, а всередині відкрито вхід до печер, де перші двадцять метрів підземелля доступні для огляду, далі – завал. Місцевий переказ веде один із ходів аж до Тербовлянського замку, додаючи ще один вимір до мапи цього краю.

У центрі Струсова домінує неоготичний костел святого Антонія та Матері Божої Святого Розарію – грандіозна споруда 1894-1903 років, консекрована 1902-го. Уже самі розміри вражають. Шатрова вежа спрямована в небо, дві бічні підсилюють вертикалі фасаду. За радянських часів храм використовували як зерносховище, і лише сліди на стінах нагадують про цю перерву в історії. Просто навпроти стоїть греко-католицька церква святого Миколая 1930 року з ротондоподібною дзвіницею – стриманий акорд, що врівноважує площину долини.

За храмами ховається ще одна важлива пам'ятка – палац XVIII століття, імовірно збудований родиною Лянцкоронських. Двоповерхова класицистична будівля має два обличчя: з одного боку – шість колон і фронтон, з іншого – парковий фасад із кам'яною балюстрадою та під'їздом майже під самі покої. Палац виглядає старшим і серйознішим, ніж здається з-під дороги. Останніми власниками були Голуховські та Дунін-Борковські, та історія споруди відсуває нас углиб кількох століть – аж до каменю зі замкових мурів, що ліг у її підмурки.

Сьогодні палац, як і околиця, живе довгим антрактом. Колишня розкіш збереглася в обрисах, інтер'єри ж майже спорожніли: кришталеві люстри, каміни, канделябри заввишки до двох метрів залишилися лише у спогадах. Довгий час тут діяв інтернат, тепер він переїхав у нові приміщення, а стара резиденція стоїть без мешканців. На місці – давня брама, сліди басейну,

частково впорядкована територія. Камінь у стінах і далі промовляє про походження – колись він був замком Струсів, тепер – тло палацової оповіді. Поруч височіє «сосна австрійська», ботанічна пам'ятка природи, що під охороною з 1969 року і має, за підрахунками, понад дві з половиною сотні років.

Палац у Струсові, збудований родиною Ляницькоронських, XVIII ст.

Неподалік стоїть стара синагога XIX століття. Сьогодні це господарська будівля, але на фасадах іще читаються аркові обрамлення та ритм простінків – лаконічний слід єврейської історії Струсова. А якщо пройти трохи далі, за костелом і церквою, між садибами та подвір'ями, натрапите на кілька цікавих домів початку XX століття – міщанські оселі, які, за переказами, належали родинам Гірняків і Ситників-Сліпих. Це садиби з характерними рисами сільської шляхетської архітектури. Колись біля синагоги проглядали фрагменти міських мурів і старий заїзд – «висока школа» – ще один штрих до панорами місця.

Залишки синагоги у Струсові, XIX ст.

Микулинці: замок Синявських, палац Потоцьких і бароковий тріумф

Після Струсова повертаємо на трасу «Чернівці – Тернопіль» і вже за кілька хвилин з вікна автобуса починають вимальовуватись обриси Микулинців – останнього пункту нашої мандрівки. Це містечко, друге після Теревовлі за привабливістю на Теревовлянщині, зручно дістатися на громадському транспорті: усі автобуси з Тернополя до Теревовлі чи Чорткова зупиняються тут.

У давнину поселення називалося Микулин. Перша згадка датується 1096 роком, друга – 1144-м. Ймовірно, назва походить від храму святого Миколая або від особового імені. У XII столітті Микулинці були північним форпостом Теревовлянського князівства, а з 1387 року ввійшли до галицьких земель під польською короною. Відтоді містечко не раз змінювало господарів, але не характер.

На підвищенні над Серетом – замковий пагорб, де в XVI столітті з’явилася фортеця Синявських. Анна з Синявських Юрдан наказала звести тут кам’яний замок замість попереднього дерев’яного – і камінь вистояв століття. Конструкція мала прямокутний план із чотирма тримаярусними круглими вежами, по дві з яких читаються і сьогодні. В’їзди вели зі сходу та заходу. Мури завтовшки близько двох метрів, із бійницями та слідами зовнішніх укріплень, і досі нависають над рікою.

Рештки фортеці Синявських у Микулинцях, XVI ст.

Замок пережив тяжкі сторінки: наскоки Хмельниччини, а згодом п’ятнадцятиденну облогу 1675 року, коли турецьке військо паші Ібрагіма Шишмана змусило залогу капітулювати – одну з башт тоді підірвали і більше не відбудували. В цій драмі виросла і місцева уява: за переказами ніби існував підземний хід аж до Теребовлі – «похилі коридори», про які любили згадувати, – однак це радше легенда, ніж встановлений факт. Після руїн і пожеж місто поволі оговталось: підлатували стіни, впорядкували межі, а силует недобудованої вежі залишився ніби паузою в камені – пам’яттю про зламаний край оборонної дуги.

Далі – інша, мирна логіка. Замковий камінь іще довго стояв на сторожі, та Людвіка Потоцька з Мнишеків обрала інший знак престижу – палац.

Первісну резиденцію поруч із фортецею звели в другій половині XVIII століття, а ампірного вигляду вона набула у 1820-1830-х за барона Яна Конопки, який мріяв перетворити Микулинці на місцевий Баден-Баден. До палацу приросли галереї, парадний фасад увиразнили атланти, відкрилася бальнеологічна лікарня на сірководневих джерелах – і на якийсь час сюди справді стікалася публіка. Війни та конкуренція нових курортів зробили своє, частину інтер'єрів утрачено у 1918 – 1919 роках. Нині в палаці діє лікарня, а зовнішній силует і далі окреслює обличчя містечка.

Микулинці. Колишній палац Людвіки Потоцької, 1820-1830-ті рр., сьогодні – лікарня

Від палацу – кількасот метрів до костелу Пресвятої Трійці, барокового тріумфу, зведеного у 1761 – 1779 роках. Проектував Август Фридерик Мошинський, надихаючись дрезденською Хофкірхе. Над фасадом підноситься центральний шпиль, хвилясті обриси і ніші зі скульптурами творять урочисту сцену. Усередині співіснують парадна і «тепла» частини, ще вчуваються колишні позолоти, на стінах – картуші з латинськими девізами. Колись комплексом опікувалися місіонери-вінцентії, і храм із кляштором

був окреслений мурами.

У XX столітті святиня пережила пониження складів і вогкості, та з 1989 року повернена громаді і поволі відроджується. Підчищені вітражі, відновлені вівтарі, повернення до первісної барокової пластики – усе це крок за кроком збирає простір докупі. Історія костелу читається в дрібницях, у потемнілій штукатурці, подряпаних барельєфах, слідах давніх ремонтів, як зморшки поважного старця, що попри війни і забуття не втратив гідності. Палац і храм народжені в різні роки і говорять різними мовами стилю, та між ними зберігається невловима гармонія: камінь фасадів, крони парку і алейна прохолода ведуть одну розмову про міру.

Бароковий костел Пресвятої Трійці у Микулинях, 1761 – 1779 рр.

Містечко живе і тепер. Головна вулиця поєднує минуле і теперішнє, Народний дім із витонченою вежею перегукується силуетом із бароковими вертикалями. За кілька кроків – невелика фірмова кав'ярня-крамниця «Микулинецьке», де подають і продають знамените місцеве пиво. Про нього знають по всій Україні: непастеризоване, «живе», зварене на джерельній воді

за класичною технологією. Тут можна взяти кілька пляшок на згадку або скуштувати просто на місці – присмак Поділля м'який, з рівним хмелевим тоном і ледь медовою нотою. Між палацом і костелом, між броварем та рікою відчувається співжиття епох без суперництва.

А легенди – куди ж без них. Про «злого пса» на руїнах, що не пускає за вежу, про примару з парадних сходів – пані Рей, про підземний хід «аж до Теремовлі». Тут у переказів реальні декорації: камінь, вітер і Серет, що віддзеркалює палац і храм – дві різні епохи, яким удалося домовитися між собою.

Микулинці – фінальний акорд нашої мандрівки, де архітектура, історія, природа, пиво і легенди складаються в завершену картину Західного Поділля. У цьому містечку все промовляє: поля, дерева, стіни, старий палац, замок і костел. І навіть тінь від вежі чи тріщина в тиньку – то частина великої розповіді. Відчуття завершеності тут не сумне – радше тепле, як прикінцевий кадр фільму, де герої ще залишаються у кадрі, але вже мовчки.

І хоч маршрут закінчився, дорога триває. Ми залишаємо Микулинці вже не як туристи, а як співучасники – з присмаком пива, зі звуками старих дзвонів у вухах і з тишею, яку важко забути. Ця книжка не дає відповіді – лише запрошує бачити інакше: повільніше, уважніше, з любов'ю до деталей і незручностей. Бо Поділля – це не просто простір. Це спосіб відчуття. І навіть якщо сторінки завершені, справжня подорож лише починається.

Статус пам'яток і доступ

Теребовля. Замок – руїни, відкритий для огляду; монастир кармелітів – чинна церква святого Володимира, частково доступні подвір'я; парафіяль⁴⁷⁹ ний костел – діючий; Миколаївська – діюча; міська забудова і вокзал – зовнішній огляд.

Плебанівка. Діючий залізничний міст, огляд із безпечних майданчиків обабіч колії.

Підгора. Мури та надбрамна башта – вільний доступ, обережність на руїнах; храм Різдва Івана Хрестителя – діючий.

Підгайчики. Палац – геріатричне відділення, можливий зовнішній огляд

за згодою адміністрації; капличка-мавзолей – уразлива, доступ з увагою до стану; колишній костел – нині церква ПЦУ, діюча.

Долина (Янів). Замок і бастія – руїни, відкрито для зовнішнього огляду; костел Святої Трійці – переважно зовнішній огляд.

Буданів. Замкове подвір'я в межах лікарняного комплексу – вхід зазвичай вільний, з повагою до установи; костел Воздвиження – повернений громаді, діючий; синагога – занедбана, огляд зовнішній.

Дарахів. Цвинтар – відкритий, просимо обережності біля похилих скульптур; церква святого Йоана Хрестителя – діюча.

Струсів. Церква в урочищі Чортова Дебра з печерами - діюча; костел – діючий; церква св. Миколая – діюча; палац – без постійних мешканців, зовнішній огляд; синагога – занедбана, огляд зовнішній.

Микулинці. Замок – руїни, доступні; палац – лікарня, зовнішній огляд; костел Пресвятої Трійці – діючий; крамниця-бровар – відкрита для відвідувачів.

Список використаної літератури

- Антонюк Д. Польські замки і резиденції в Україні. Томи I-II. – Київ, 2011-2012.
- Антонюк Д. Римо-католицькі кляштори в Україні. – Вінниця: ТВОРИ, 2021.
- Антонюк Д. Замки і резиденції в Україні, пов'язані із польськими родами. – Вінниця: ТВОРИ, 2023.
- Архітектурна спадщина України. Вип. 1–5. – Київ, 1994–2002.
- Баженов Л., Єсюнін С., Фурманчук Г., Хіхлушко С. Путівник Хмельницький. – Хмельницький: Поліграфіст, 2017.
- Байдак І. Стежками рідного краю. – Хмельницький, 2008.
- Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005.
- Бучек М., Седельник І. Львівська архідієцезія латинського обряду. Ілюстрована розповідь. Т. 1: Парафії, костели та каплиці (Івано-Франківська, Тернопільська і Чернівецька обл.). – Львів: Курія Львівської архідієцезії латинського обряду, 2006.
- Гандзюк С. Отроків. До кращого життя. – Дрогобич, 2008.
- Герета І. Теробовля. Шлях через віки. – Львів, 1997.
- Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 2008.
- Єсюнін С. Незнане Поділля. – Городок: Бедрихів край, 2012.
- Захар'єв В. Миньковецька держава // Вічний мандрівник: краєзнавчий часопис. – 2025. – № 16. – С. 52-59.
- Івченко А. С., Пархоменко О. А. Україна. Фортеці, замки, палаци. – Київ: ДНВП «Картографія», 2009.
- Історія української архітектури. – Київ, 2003.
- Казімірова Л. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський, 2006

Крушинська О. Дністер. Туристичний путівник. Т. 1: Від витоків до гирла Збруча. – Львів: Центр Європи, 2016.

Крушинська О. Дністер. Туристичний путівник. Т. 2: Від гирла Збруча до Чорного моря. – Львів: Центр Європи, 2017.

Кучинська О., Любінська Л., Дребет М. та ін. Заповідними стежинами Подільських Товтр. – Кам'янець-Подільський: ПП «Зволейко Д. Г.», 2011.

Лілю І., Ференцева Ю., Глазовий А., Чеховський І. Автомобільна прогулянка Україною: Балтія-Друк, 2008.

Липа К. Під захистом мурів. – Київ, 2008.

Малаков Д., Крушинська О., Козоріз Ю. Два береги Збруча. – Київ, 2008.

Малаков Д. Двадцять дев'ять зупинок від Хмільника до Хмельницького. – Київ: Грані-Т, 2009.

Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 1997.

Меджибіж: 850 років історії. – Меджибіж, 1996.

Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. – Тернопіль, 2008.

Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011.

Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005.

Пламеницька О. Фортеця Кам'янець. – Кам'янець-Подільський, 2012.

Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуски 6, 8. – Київ, 2011, 2013.

Пустиннікова І. Вісімдесят три святині Тернопілля: путівник. – Київ: Грані-Т, 2010.

Расщупкін О., Трубочанінов С. Кам'янець на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Ойюм, 2008.

Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України: монографія. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016.

Ролле А. Граф Редукс. – Дрогобич, 2008.

Сецинський Е. Город Каменец-Подольский. – Киев, 1895.

Сумішин Я. Мультикультурне Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2019.

Удовік С. Західна Україна: путівник. – Київ: Ваклер, 2007.

Захід сонця на Бакоті

Західне Поділля: 12 маршрутів між замками і каньйонами

Авторський путівник для тих, хто хоче побачити Західне Поділля не уривками, а цілісними подорожами: від каньйонів Дністра до малих містечок із замками, костелами, дерев'яними церквами та старими ринковими площами.

У путівнику:

- 12 продуманих маршрутів на 2–3 дні, які можна поєднувати у довші мандрівки;
- понад 330 авторських фото, у тому числі близько 18 панорамних з ключових оглядових точок;
- послідовні описи зупинок і логіка руху між ними;
- практичні поради щодо сезону, доступу до локацій та етичного відвідування чутливих об'єктів.

Авторське електронне видання (PDF, EPUB). Призначене для особистого використання покупця. Будь-яке копіювання, передавання файлу або публічне розповсюдження матеріалів без письмової згоди автора заборонене.

Andy Travel Club

Автор і видавець: Андрій Бондаренко
Київ, 2025

© Андрій Бондаренко, 2025. Текст, дизайн і структура видання охороняються законодавством про авторське право.

<http://andy-travel.com.ua/>

